

İslam Tarih Yazıcılığı Ve Tarihçiliğin Doğuşu

Kur'an-ı Kerim'in tarihin derinliklerinde kalan bizden önceki ümmetlerin hayatına ve geçirdikleri badirelere dikkat çekmesinden dolayı İslamda ve Müslüman ilim adamları arasında tarih ilmine farklı bir yaklaşımın olduğu gözlemlenmektedir. Bu yaklaşım Müslümanlar arasında tarih bilincinin doğmasına, biçimlenmesine ve bu alanda çığır açıcı eserlerin ortaya çıkmasına büyük katkılarda bulunmuştur. İslam ümmetinin varlığını ortaya koymasında en büyük etken olarak İslamın ana kaynakları, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber (sas)'ın sünnetidir. Kuran-ı Kerim'in ilk halife Hz. Ebu Bekir döneminde Mushaf haline getirilmesi önemli bir tarih çalışmasıdır. Müslümanlar, Kur'an-ı Kerim'in yanında Hz. Peygamber (sas)'ın hayatını, hadislerini, gerek teabbud için gerekse sosyal hayattaki faaliyetlerini Hz. Peygamber (sas)'dan sonra birer otorite olarak başvurdukları "ashab"ın ve onları izleyen "tabiun" olarak ikinci kuşak müslümanların hayat, davranış ve sözlerini bilmek istemişlerdir. İslam öncesi Arabların bir çok şairin uzun uzun şiirlerini, sayfeler tutan soy kütüklerini ve atalarıyla ilgili masal ve hikayeleri ezberlerken gönülden iman ettikleri peygamberlerinin hadislerini ve hayatını öğrenmek için can atıp hadislerini ezberleyerek nesilden nesile aktarmaları son derece doğal bir gelişmedir.

İşte İslam'ın bu ilk dönemlerinde meydana gelmiş olayların bilinmesi için başvurulabilecek araçlardan biri doğal olarak Hadis, siyer ve tarih bilgisidir. Sözü edilen bu ihtiyaç diğer İslamî ilimlerin yanında tarihin de ortaya çıkmasını sağlamış ve tarih metodolojisinin şekillenmesinde büyük ölçüde etken olmuştur.

İslam'ın ilk dönemlerine ait haberlerin ortaya çıkmasında damgasını vuran hadis ilmi, Hz. Peygamber (sas)'ın yaşadığı devir için önemli bir İslam tarihi bilgisidir. İslam'da ilmi hayatın ilk günlerinde hadis ile tarih arasındaki sıkı ilişki nedeniyle, İslam tarihçileri "tarih, hadis ilimlerinden biridir" diyerek tarihi, hadisin bir dalı olarak kabul etmişlerdir.¹ Tarihin bağımsız bir bilim dalı olarak gelişmesinde ilk basamak rivayet ilmi olmuştur. Tarihin bilimsel bir şekil alması, daha geniş bir hayat tecrübesi, pratik aklın daha çok olgunlaşması ve nihayet, hayat ile zamanın niteliği konusunda bazı temel görüşlerin tam olarak anlaşılması demektir.²

Müslümanlar ilim adamları tarih yazma bilincini oluşturan etkenleri kaydederken bazı noktalara parmak basmışlardır. Bu konu ile ilgili olarak şu hususlar dile getirilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygambere indirilişinin ardından ashabın buna nasıl sarılıp sahip çıktığını ve ilahi buyrukların bireysel ve sosyal hayata nasıl etki ettiğini biliyoruz. Bu

¹ Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sahavî, *el-İ'lân bi't-tevbiḥ limen zemme't-tarih*, s. 13 vd.)

² Muhammed İkbâl, *İslam'da Dînî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev. N. Ahmed Asrar, İstanbul 1984, s.190 vd.

olayların yani Kur'an'ın indiriliş i ile eş zamanlı olarak hem ezberlenip hem de yazılarak tesbit edilmiş olması önemli bir tarihî olaydır. Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber (sas)'a verdiği değer, onu örnek alınacak bir şahsiyet olarak tanıtmayı (33/21 ve ona itaati emretmesi, (4/59) ashabın ona ait bir çok bilgiyi tesbit edip gelecek nesillere ulaştırma konusundaki gayretleri tarihî malzemenin tesbit edilmesini sağlamıştır.

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın ilim sıfatı ve bunun gereği olarak "yaratılış kitabın"da yer alan her şeyin bütün halleriyle var olmadan, var olduktan sonra, varlığı kevnî alemde son bulduktan sonra yazıldığı ve çeşitli şekillerde korunduğunun ısrarla vurgulanması ilim adamlarının bu konuda derinleşmesini sağlamış ve Müslümanların bu alandaki çalışmalarını hızlandırmıştır. Kur'an-ı Kerim kâinatı bir "kitap" olarak tasvir edip genel olarak Müslümanları özelde ilim adamlarını bu kitabı okumaya ısrarla teşvik etmesi ilmin gelişmesini sağlamış ve geçmişte olup bitenlere dikkat çekilmesiyle tarih ilminin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunun için Kur'an-ı Kerim'de insanlığın başlangıçtan itibaren tarihi ele alınmış Hz. Adem'in ilk yaratılışından başlayarak insanlığın dünya hayatının son bulacağı ahiret yani mebd' ve mead ile ilgili ve bu iki nokta arasında yer alan bir kısım olaylara dair haberlerin yer alması tarihi bilgiyi arttırmıştır. Kur'an-ı Kerim'de insanlık tarihine ait haberlerin peygamberlik silsilesi bağlamında yer alması ve geçmiş kavimlerin haberlerinden sözedilmesinin yanı sıra yeryüzünde gezilip geçmiş kavimlere ait kalıntıların bulunup görülmesinin teşvik edilmesi tarih ve tarihte meydana gelen olaylara dikkat çekilmesi anlamını taşır. Kur'an-ı Kerim'de uhrevî hesabın her insanın kendi tarihinin muhasebesi üzerine kurulacağını ifade edilmesi ile Kur'an-ı Kerim'in ilk inen ayetlerinin nüzul anından itibaren okumak, kitap, yazı, kalem, kırtas gibi bilgi nakil araçlarından övgü ve emirle bahsedilmesi tarihe yapılan vurgudur.

Aynı şekilde Kur'an'ın en uzun ayeti olarak Müdayene (borcun yazılması) ayetindeki (2/282) en önemli vurgunun bilginin kaydı olmasına dikkat çekmektedir. Bu bilginin yazıya dökülmesi mükemmel bir tarih metodolojisi olup bilginin gelecek nesillere aktarılmasının önemine işaret etmektedir. Kur'an-ı Kerim, tarihin insan bilgisinin önemli bir kaynağı olduğunu belirtmekle yetinmemiş, haberi nakleden kişinin karakterinin araştırılmasını emreden ayetle (49/6), tarih tenkidinin en önemli kurallarından birini bize sunmuştur. Bir bilim dalı olarak tarihin vazgeçilmez bir şartı, olayları kaydetmedeki doğruluk olduğu ve olaylarla ilgili doğru bilgi eninde sonunda bunları anlatan ve nakledenlere dayandığı için, tarih eleştirisinin ilk kuralı olayı nakleden kişinin karakterinin araştırılmasıdır. Zira, olayı anlatan kişinin karakteri onun ifadesini şu veya bu şekilde

etkiler.³ Haberin doğruluğunun araştırılması kur'an'ın bu emri gereğince öncelikle hadislerin toplanmasında uygulanmış ve bu metot İslam tarihi yazıcılığına yansıtılmıştır.

İslam'da tarih yazıcılığı ve tarih araştırmalarını teşvik eden bir çok etken görülmektedir. Hz. Peygamber (sas)'den sonra İslam ümmetinde icmâ' yönteminin gelişmesi, Hz. Ömer döneminde Hicrî takvimin kullanılmaya başlanması, divanların oluşturulması, devlet mekanizmasının günün ihtiyacına cevap verebilecek şekilde düzenlenmesi, İslam devletinin kısa bir zaman içerisinde sınırlarının genişlemesi, Müslümanların çeşitli dini, siyasi görüşler ve medeniyetlerle sınırdış olup uluslar arası ilişkilere girilmesi gibi etkenler de İslam dünyasında tarih yazıcılığının doğup gelişmesinde önemli roller oynamıştır.⁴

Bütün bunların yanı sıra tarihçilerin oluşturdukları bir tarihçilik zemini vardı. Bu tarihçiler hem İslamî naslardan kaynaklanan ilkelerden hem de yeni karşılaştıkları halkların tarih tecrübelerinden mutlak surette yararlanıyorlardı. İslam'ın doğduğu bölgede bir cahiliye geleneği olmasına rağmen bu çevrede ensab ilmi, eyyamu'l-Arab ve Arapların önemli bir bilgi hazinesi olan şiir gibi tarihe kaynaklık eden malzemeler bir tarih yazıcılığı geleneğine büyük katkılarda bulunmuştur.

İslam'da tarih araştırmalarını hızlandıran ve teşvik eden etkenler genellikle şunlar olmuştur:

1. İlk Halifelerin, kendilerinden önce gelip geçmiş hükümdar ve idarecilerin davranış ve yaşayışlarını inceden inceye araştırıp öğrenme arzuları,
2. Müslümanların Hz. Peygamber ve ashabı etrafında meydana gelen olayların toplanıp bir araya getirilmesine dair duydukları ilgi çerçevesinde toplanan hadiseler, daha sonra yazılan Siyer ve Meğazi kitaplarına temel teşkil etmiştir.
3. Devlet Hazinesinden maaş alan ilk Müslümanların alacakları meblağın miktarını tayin ve tespit için bu kimselerin neseb şecerelerini kaydetmekle ortaya çıkan bilgiler.
4. Eski Arap şiirinde geçen bazı ifade ve özelliklerin izah ve açıklanması,
5. Kitaplarda geçen şahıs ve yer adlarının belirlenmesi ve bunlar hakkında gerekli bilginin verilmesi.
6. İslam devletine dahil olan yeni vatandaşların kendi milletlerinin tarihiyle ilgili bilgileri belgelendirerek ortaya koymada gösterdikleri gayret ve titizlik.

³ Kasım Şulul, İslam Düşüncesinde Tarih Felsefesi, *Divan (ilmi Araştırmalar)*,2001/2, yıl:6, sayı: 11,s.103-104.

⁴ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989, II, 382-383; Abdülaziz ed-Dûrî, *İlmu't-Tarih inde'l-Arab*, Beyrut (ty), s. 13.

Tarihi olayları halka ve yöneticilere nakledenler arasında yarı efsanevi bir şahsiyet olan Güney Arabistanlı Abîd/'Ubeyd İbn Şerya olup, Muaviye'nin daveti üzerine eski Yemen Hükümdarları hakkında bildiklerini ona anlatmak üzere başşehir Dimaşk'a gelmişti. Abîd kendisini himayesi altına alan Muaviye için kendi uzmanlık alanına giren çok sayıda kitap kaleme aldı; bunlardan biri olan *Kitabu'l- Mulûk ve Ahbaru'l-Mâzîn* (Hükümdarlar Kitabı ve Eskilerin Tarihi) adlı eser tarihçi el-Mes'udî (ö.346/956) zamanında geniş çapta okunuyordu.⁵

Bir diğeri ise, Ka'b'ul-Ahbâr (ö. 32/652 yılında, Humus'ta medfun) olup aslen Yemenlidir. Hz. Ebu Bekir, bir başka görüşe göre Hz. Ömer (r.anhuma) zamanında Müslüman olmuş ve Muaviye ibn Ebi Süfayan'ın Suriye valiliği sırasında onun sarayında öğretmen ve müşavir olarak görev yapmıştı. Bazı görüşlere göre Hz. Ömer onun geçmiş Peygamberler ile ilgili kıssaları anlatmasını yasaklamış, fakat Hz. Ömer'in vefatından sonra Muaviyenin sarayında bu tür kıssaları anlatmasına Muaviye izin vermişti.⁶ Ancak Ka'bu'l-ahbâr'ın babasından kalma olan tahrif edilmemiş bazı Tevrat nüshalarına dayanarak bilgiler aktardığı da ifade edilmektedir.⁷ Bu durum eskiden Yahudi olan Ka'b'ı, Yahudi-Müslüman kültür münasebetlerinde en eski otoritelerden biri haline getirmişti. Ka'b, İbn Münebbih ve diğer Yahudi muhtediler vasıtasıyla Talmut'ta zikri geçen ve «İsrâiliyât» adı verilen birçok kıssa Müslümanlar arasında yayılmış ve İslam öncesi Araplarıyla ilgili tarihi bilgi yığını arasına karışmıştır.

İslam dünyasında tarihçilik siyer ve Meğazi telif tarzı ile başlamıştır. Hadis tedvini, Kur'an-ı Kerim tefsirlerinin yazılıp nüzul sebeplerinin kaydedilme arzusu tarih bilgisine olan ihtiyacı doğurdu. Müslümanların ehl-i kitab ve diğer dinlere mensup kimselerle birlikte yaşamaya başlamaları, Pers ve Bizans medeniyetlerine mensup milletlerle bir araya gelmeleri, Kur'an-ı Kerim'in geçmiş peygamberlerden ve kavimlerinden sözetmesi vb. sebepler de onları Hz. Peygamber'in sireti'ni tüm yönleriyle kaleme almaya yöneltti. Ayrıca, tefsir, hadis, fıkıh ve benzeri ilimlerin ortaya çıkması sahabe devrinin olgun ve örnek halifelerin icraatlarının tüm yönleriyle bilinmesini gerekli kıldı. Sonuç itibariyle Müslüman tarihçiler arasında "Peygamber Tarihçiliği" başladı ve "Peygamberler Tarihi ilmi" (Kısas-ı Enbiya) teşekkül etti.

⁵ İbn Hallikan, IV, 89

⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakat*, VII, 445-446; İbn Kuteybe, *el-Ma'arif*, s. 219; İbn Hacer el-Askalanî, *el-İsabe*, Kahire 1328, V, 650.

⁷ Zehebi, *Siyer A'lâmi'n-nübelâ'*, Neşr. Şuayb el-Arnaut, Beyrut, 1401-1405/1981-1985, III, 490 vd.

Fetih hareketleri de İslam'da tarihçiliğin ortaya çıkmasında son derece etkili oldu. Müslümanlar, fetihler sayesinde komşu milletler ve devletlerle ilişkilere girerek bu milletlerin sosyal yaşantıları, devlet yapıları, ekonomik ilişkileri hakkında yeni denebilecek bilgilere sahip oldular. Birlikte yaşamak durumunda oldukları bu insanların milli ve manevi değerlerini, tarihlerini öğrenme merakı ve gayesiyle kitaplarını Arapça'ya tercüme ettiler. Özellikle Abbasiler zamanındaki tercüme akımı beytü'l-hikmedeki faaliyetler güçlü bir tarihçiliğin ortaya çıkmasına ve gelişmesine hatta yeni bir görünüm almasına yol açtı. Ancak Arapça'ya tercüme edilen bu eserler genellikle Rumlar, Persler, Yahudiler vb. toplumlar ile tarihleri hakkında bilgi veren kitaplardı. İslam tarihçiliği, bir yandan Peygamber devrini dini, siyasi ve ilmi yönleriyle tanıma merak ve isteği, diğer yandan da İslam öncesi milletlerin ve devletlerin tarihleri ile Yunan düşüncesini ve edebiyatını tanıyan ve bazı Süryani yazarların yazdıkları eserleri tanıma imkanı bulan Müslüman yazarların Bizans ve Pers medeniyetlerini tanıma arzusu ile genişledi.

Siyer ve Megazi kitaplarının yanısıra, "Futuh" kitabları ve "Peygamberler Tarihi", türü çalışmalar İslam Tarihi'ne eklendi. Bu ilmî çalışmalar genel tarihçiliğin leyhine gelişmiş oldu. Böylece, senede dayalı "rivayetçi tarih yazıcılığı" başladı. Bu şekilde devam eden tarihçiliğe, hadislerin senedlerinin araştırılıp tespit edilmesi zaruretinin ortaya çıkması üzerine, ashabin ve tabiinin, yani senette yer alan ravilerin hal tercümelerini ve diğer durumlarını konu edinen ve en eskileri Muhammed b. Sa'd (öl. 230)'ın "*Tabakatu's-Sahabe (et-Tabakatu'l-kübra)*"sı ile İbn Kuteybe'nin "*Tabakatu's-şuara*"sı gibi "Tabakat ve Teracim" kitapları ilave edildi. Ebu Zeyd el-Belhî'nin "*Suveru'l-ekâlim* (veya diğer adıyla *Takvîmu'l-buldân*)"ı ile Ebu İshak'ın "*Mesâliku'l-Memalik*"i de en eski "Mesâlik" kitaplarıdır. Bunlardan ileride daha geniş bir şekilde sözedeceğiz.

Diğer taraftan Müslümanların, Hz.Peygamber (sas)'in hadislerini toplamak ve doğruluklarını tesbit etmek gayesiyle, büyük bir titizlikle hadis rivayetlerini değerlendirme çalışmalarını başlatmaları bir yandan "Hadis Usulü" ilminin teşekkül etmesini sağlarken, diğer yandan tenkitçiliğin Müslümanlar arasında yerleşmesine önemli etkide bulundu. Hadis ilminde temel ilke ve kurallarından biri olan "tenkitçilik" (et-Tenkîd/cerh ve ta'dil) birçok Müslüman tarihçinin bilgi aktarıken yöntem olarak kabul ettiği rivayetçilik anlayışında etkili oldu. Ancak, Müslümanlar hadis naklinde gösterdikleri titizliği tarihi rivayetlerin toplanmasında göstermediler. Onun için tarih kitaplarında tenkitçilik gerektiği gibi işlenmedi, tenkid ve terakib an'anesine dayanan bir tarih metodolojisi geliştirilemedi. Bundan hareketle toplumların ve bütün insanlığın madde ve mana planındaki

gelişmesinden sözeden tarihin telif tarzına göre şu kısımlara ayrıldığını ifade etmek mümkündür:

a) Rivayetçi veya nakilci telif tarzı. Bu tür tarih, olayları sebep ve sonuç yönünden incelemeyen elindeki bilgi malzemesini olduğu gibi alıp doğrudan doğruya nakletme anlatışına dayanır.

b) Öğretici tarih telif tarzı. Bu da inanç, düşünce ve felsefe açısından ele alınan bir telif tarzıdır.

c) Neden-nasıl tarih telif tarzı. Bu tarz da araştırmacı ve inceleyici metoda dayanan bir tarih telif tarzıdır.

d) Sosyolojik açıdan meseleleri değerlendirerek yapılan telif tarzı olup tarihî olayların dayandığı temeller ve tarih kuralları göz önünde bulundurularak yapılan telifdir.

Ayrıca, tarihi eserler, temel kaynaklardan doğrudan ya da dolaylı olarak yararlanıp teliflerine göre, birinci el, ikinci el ve üçüncü el'den yazılmış tarih kitapları diye de tasnif edilir.

Nitekim tarih çalışmaları, belirli bir devlet, millet, ülke veya bölge çerçevesinde oluşlarına göre, genel, özel veya milli tarih, Eski çağ, Orta çağ, Yakın çağ, Yeni çağ tarihi gibi adlarla anılmaktadır. Özellikle çağlara göre tarihin bu şekildeki taksimi Batılı tarihçilerin taksim tarzıdır. İslam tarihçilerinin dünya tarihini taksim tarzı böyle olamaz.

İslam'da tarih, başlangıçtan itibaren her zaman dini ilimler arasında sayılmıştır. Müslüman düşünürlerce yapılan sınıflandırmalarda tarih her zaman dini ilimler grubunda zikredilmiştir. Mesela Harizmi, ilimleri şeriat ilimleri ve yabancı kaynaklı ilimler diye tasnif ederek tarihe “**ilmu'l-ahbar**” adı altında birinci grupta yer verir. İbnu'n-Nedim fihristinde tarihi üçüncü grupta, Arap grameri ve şiiri arasına yerleştirmektedir.⁸ Gazzali'ye gelince, o da *İhyau ulumi'd-din* adlı eserinde, tarihi, "ulumu'l-âsâr ve'l-ahbar" adı ile şer'i ilimler grubunda, tefsir, fıkıh, kıraat gibi "tamamlayıcı ilimler" arasında saymaktadır.

Başlangıçta İslam tarihçilerinin temel uğraşı, tarihsel haberleri toplamak, sınıflandırmak ve doğruluklarından emin olmayı sağlayacak gereçleri temin etmektir. Bu gelenek, genel anlamda "haber geleneği" (ahbâr) olarak adlandırılır. Tarihçi, tarihi haberleri toplayan, düzenleyen, nakleden, bu haberleri kendisinden evvel nakleden kişilerin güvenilirlik derecesini "biyografi ilmi" (ilmu'r-ricâl) ve "habere kaynaklık eden kişinin eleştirisi" (el-cerh ve't-ta'dîl) yardımıyla tesbit eden kişi olarak bilinmektedir. Müslüman tarihçi, naklettiği haberle ilgili olarak "habere kaynaklık eden kişinin eleştirisi"ni (el-cerh ve't-

⁸ İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1994, s. 130 vd.

ta'dil) yapması ve "isnad" yöntemini kullanması sonucunda, haberin doğruluk derecesi genellikle yüksek olmuştur. Bu bakımdan müslüman tarihçilerin, eski çağ Yunan Roma tarihçileriyle mukayese edildiğinde onlardan çok üstün oldukları görülmektedir.⁹

İsnad usulü, İslami rivayetlerde erken devirde İmam ez-Zührî (670-742) ile birlikte yerleşti. Zaman ilerledikçe isnadın önemi artarak kullanım alanı genişledi. Nihayet isnad, haber ve rivayetlerin incelenmesinde bir kural ilke haline geldi. "Habere kaynaklık eden kişinin eleştirisi" (el-cerh ve't-ta'dil) gibi bir uygulama gelişerek sened incelemesi ve olaylara tarih verilmesi, tarih tenkidinin en önemli ilkelerinden biri haline geldi.¹⁰

İslam tarihinin kaynakları söz konusu edilirken hadisin ehemmiyetine işaret edilir. Hadisin tarih bakımından önemi, Kur'an-ı Kerim'den sonra Hz. Peygamber (sas)'in hayatına dair bilginin ikinci kaynağı olmasıdır.¹¹

Zührî gibi ilk devir ravileri arasında tarihî olayların tesbiti ile hadis tesbit ve nakli arasında farkların söz konusu olduğu bilinci doğmuştur. Haber tesbiti yapan raviler bunun farkına vararak o dönemin olaylarını tesbite koyulunca hadisçiler tarafından şiddetle eleştirilmişlerdir. Tarihsel bütüncül anlatım yönteminin ilk belirtileri Urve b. Zübeyr (643-709) ve İmam ez-Zühri gibi otoritelerde doğmuş, Vakıdî'nin (747-823) elinde *Kitâbu'l-Meğâzî* şeklinde olgun meyvesini vermiştir.

"İsnad Üslubu"na dayalı ve hadis usulü kitaplarında "tahammü'l-ilm" veya "tahammülü'l-hadis" adıyla ilmî bir kavram haline gelen hususlar yazıya dayalı bir naklin kurallarını belirledi. Bu nedenle ilk dönem İslam tarihçiliğinin bilgi kaynağını sadece işitme (sema') yoluyla ve hafızaya dayanan sözlü rivayetlere indirgemek doğru değildir.

İslamî dönemde ortaya çıkan isnad-metin ikilisinden oluşan rivayet ve nakil yöntemleri ile maziye ait olguları tesbit çabası büyük bir ilerleme göstermiştir. Hadislerin nakli ve kaydı ile tarih yazıcılığının ortaya çıkmasında en sağlam ve belli başlı yöntem olan isnad yöntemi başka hiçbir sistem ve dinde bulunmayıp tamamen Müslümanlara özgü bir yöntem olup yukarıda kaydettiğimiz gibi Kur'an-ı Kerim'in habercinin araştırılmasına verdiği önemden kaynaklanmaktadır, (49/6).

---

⁹ Z.V. Togan, "Ortaçağ İslam Aleminde Tenkidi Tarih Telakkisi", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, (İÜEF, İslam Tetkikleri Enstitüsü), İstanbul 1954; I/1-4, 43.

¹⁰ Abdülaziz ed-Durî, *İlk Dönem İslam Tarihi -Bir Önsöz -*, çev. H. Yücesoy, İstanbul 1991, s. 34-35.

¹¹ Fuat Sezgin, "İslam Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II/1, 82, İstanbul 1957.

İslam tarihçiliğinin genel anlamda tarih yazımına yaptığı en önemli katkılardan bir tanesi de, zamana verilen önemdir. Bu "zaman" kavramının, Batı dünyasının zaman kavramından ne anlamda farklı olduğu sorusu bir an için bir yana bırakılırsa, gerçekten de müslüman tarihçilerin, kaydettikleri olayların tarihlerini vermede ve yazılarında kronolojik bir sıra izlemede, büyük bir titizlik gösterdikleri kabul edilmelidir. İslamı tarih yazımında çok önem verilen bu zaman boyutu, değişimi açıklayan bir kavram olarak algılanmamasına karşın, bugünü dünden ayıran bir kategori olarak tarih bilincinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

İslam tarihçiliğinin bu özgün niteliği, gerçekten orijinal bir nitelik olmakla birlikte, zaman içerisinde değişimin bir sorun şeklinde ele alınmaması nedeniyle bu geleneğin sınırlandığı görülmektedir. Aslında İslam tarihçilerine göre, zaman ve mekan olgusu insanın üzerinde eylem ürettiği bir zemin ve araçtır. Soyut olarak zamanın değişime neden olduğu, materyalistçe bir düşüncedir ve bu durum Kur'an-ı Kerim'de şöyle ifade edilir: *"Onlar hala: 'Bu dünyadaki hayatımızdan başka bir şey yok!' derler, 'dünyaya geldiğimiz gibi ölürüz ve bizi ancak zaman yok eder'. Fakat onların bu konuda hiçbir bilgileri yok. Onlar sadece zannederler"* (45/24).

İlk devir İslam tarihçileri, gelen haberi nakleden raviler ne kadar zayıf olursa olsun, hiçbir bilgiyi terk etmiyorlardı. Ravinin zayıflığından dolayı gelen haberlerin terkedilmesi halinde bir çok bilginin kaybolmasına neden olacağından endişe ediyorlardı. Bu ilk dönem ravilerinin bu yöntemi ile bilgi ne olursa olsun kaydediliyor, sonra sıhhatinin derecesi tasnif ediliyordu. Zayıf rivayetler ayıklanıp bunların sahihlerden ayrılmasına gayret edilerek ayrıca kaybolması engelleniyordu. Zira bilgi ister tarihle ilgili olsun isterse Hz. Peygamber'in bir hadisi ile ilgili olsun isnadı ile birlikte nakledilir ve böylece sorumluluktan kurtulmanın garantisi elde edilirdi. Tarihçi veya muhaddis bilgiyi alıp nakleder ve sonra sıhhatinin tayinindeki kriter olarak da, haberin senedine havale edilmesini sağlardı.

İslam tarihçiliğinin yapı taşları olan rivayet, haber, hadis, sened, metin gibi kelimelerin semantik anlamı ile İslami dönemde kazandığı anlam, İslam tarihini meydana getiren bilinci ve İslam tarih tasarımının temel karakterlerini kavramak açısından önemlidir. Bütün bu yapı taşlarında dikkati çeken ortak nokta, tarihin konusu olan nesnelere gerçek bilgisini yansıtacak doğru tekniklerle nakli ve zihninde doğru tasavvurunu sağlamaktır.

İslam Düşüncesinde Tarih Felsefesi Türündeki Eserlere Bakış

Genel olarak tarih felsefesi ile ilgili çalışmaların ilk dönemlerden itibaren başlaması beklenen bir husus değildir. Bir ümmetin tarihinde uzun asırlar yaşanır, medeniyetleri zirveye ulaşır ve dünya tarihinde belli bir yer edinen bir tarih yaşanıp yazıldıktan sonra bu tarihin yorumu ve tartihe bakış açısı ortaya çıkar. İslam medeniyeti ve tarihinin de yorumu da belli bir tarih diliminin yaşanmasından sonra başlamıştır. Buna rağmen bu başlangıç Batılıların zannettiği kadar geç dönemlere kalmadığı da muhakkaktır. Oryantalistler, İslam tarihinde İbn Haldun'a kadar tarih felsefesiyle uğraşan, tarihi olayları tenkidî bir şekilde ele alan bilim adamlarının olmadığı kanaatini ortaya koymaları asla gerçek ve ilmi bir yorum değildir. Zira İbn Haldun'dan çok önce İslam düşünce tarihinde bu ilmi düzeyi yakalamış olan ilim adamları bulunmaktadır. Tarih alanında, bir yöntem çerçevesinde çalışan ve bu konuda bir yorum ve anlayış geliştirme çabası içinde olan İslam tarihçileri oryantalistlerin beklemediği kadar bir hayli fazladır.

Muhammed İbn Cerîr et-Taberi (ö.310/922-23) insanlık tarihinin bir bütün olduğunu kabul ederek ilk dünya tarihi yazıcılığının büyük ve ilk örneğini vermiştir. Taberî'nin eserinin adını *Tarihu'l-umem ve'l-mulûk* /Milletler ve Hükümdarlar Tarihi şeklinde koymuş olması ve kullandığı veriler çok daha sonraki Batı Avrupa tarihinin ürünleri arasında eşine rastlanmayan bir çalışma olduğunu kanıtlamaktadır. Taberi, eserini sıkı bir kronolojik esasa göre tertip etmiş, kişisel gözlemlerine yer vermiş ve eleştirel bir yöntem geliştirneyi başarmıştır.

Taberi'nin tarihin yorumu ve tarih araştırmaları yöntemini belirleme açısından son derece büyük bir değeri haizdir. O, "Benim bu kitabımı gözden geçirenler bilsinler ki, bu eserimde benim tarafımdan kaydedilen her bilgi ve haber, pek azı hariç olmak üzere, akli delillere, insanların fikir ve akıllarıyla düşünerek buldukları nedenlere dayanmayıp ancak senedleriyle ravilerini gösterdiğim haber ve rivayetlere dayanır. Çünkü gelip geçenlere ve sonra gelenlere dair olan haber ve olaylardan her biri, bunları gözleriyle görmeyen ve o zamanları idrak etmeyenlere; ancak o halleri gören ve işitenlerin haber vermeleri, o haberleri nakletmeleriyle bilinir, akıl ve fikir ile bilinmez. Şayet, geçmiş ümmetlerin bazılarına dair naklettiğimiz haberlerin bir kısmını doğru ve gerçek kabul etmeyip bu bilgileri red ve inkâr edenler varsa, bu yanlış ve ilmi olmayan bilgilere sahip olanlar bilsinler ki, bu haberlerimiz uydurmadık, bu bilgi ve haberler isimlerini ve hocalarını onların da bu bilgileri kimlerden aldıklarının adlarını kaydettiğimiz raviler tarafından bize

nakledilmiştir. O haberler bize nasıl nakledildi ise, biz de o şekilde bizden sonraki nesillerin istifade etmeleri için eserimize kaydettik.¹²

İslam tarihinin büyük üstadı Muahmmmed İbn Cerir et-Taberi'nin bu yorumunun farklı bir şekildeki yansıması da Ali İbn Hüseyin İbn Ali el-Mes'udî (ö.346/957)'nin yaklaşımında görülmektedir. Mes'udi'ye göre tarih, her şeyi kapsayan bir ilimdir. Tarihin kapsamında bizzat düşünce vardır. Tarihin kendisi bizatihi felsefedir. Tarih gerçekleri ortaya koyma özelliğine sahiptir. Felsefi yaklaşımların kendileri de tarihin konusudur. Tarih olmasaydı medeniyetlerin ürünü olan bilgiler ortaya çıkmaz, çoktan yok olmuş gitmişlerdi. Zira ilim adamları gelir ve gider; fakat tarih, bu ilim adamlarının düşünce ve ürünlerini unutulmayacak ve kaybolmayacak şekilde yazıya döker ve ayrıca geçmiş ile yaşadığımız dönem yani günümüz arasında bağlar kurar. Tarihte yaşanan olaylar ve ümmetlerin görüşleri hakkında objektif bilgi verir. Mes'udî, tarihi olayların, düşünür ve yazarların şahsi fikirleri arasında bağ kurmayı çoğu kez okuyucuların kavrama kabiliyetlerine bırakmaktadır.¹³

İbn Haldun, Mes'udi'nin evrensel tarih yazarlığı yolunu seçerek, İslam öncesi ve sonrası, milletler, halklar, topluluklar, ve devletlerin tarihlerini, yaşama tarzlarını, yaşadıkları iklim ve coğrafi mekanları, ülkelerini, dağlarını, ovalarını kısaca tarihlerini ilgilendiren her şeyi *Murûcu'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher* adlı eserine almakla çok kapsamlı bir tarih bakış açısını getirdiğini ifade etmektedir. İbn Haldun Mes'udi'yi açık fikirliliğinden, çeşitli konuları ele almasından, İslamdan başka dinleri de incelemesinden, tarih yazıcılığında vurguyu siyasi kronolojiden dünya kültür tarihine taşımasından, tarihi olayların coğrafi, ekolojik, etnolojik, kültürel v.b. şartlarını göz önünde tutmakta gösterdiği özel dikkatinden dolayı bir üstad olarak kabul edip ona karşı büyük bir saygı duymaktadır.¹⁴

Mes'udî'nin halefi ve *Kitâbu'l-bed' ve't-tarih* adlı eserin müelifi olan el-Makdisî (ö.387/997), o gün bilinen dünya coğrafyasından birçok ülkeyi dolaşmış ve yaşadığı devri öğrenebilmek için farklı işlerde çalışmıştı. Yöntemi eleştirel olup gelenek olarak kabul edilen veya sadece mantıkî delillerin kullanılmasıyla elde edilen değil, inceleme ve araştırma ile kazanılan bilgiyi ele aldığı görülmektedir. El-Makdisî, gezdiği yerleri ve bu yerlerin halklarını tasvir ederken eserinde, sırasıyla kişisel deneyimlerine gözlemlerine, sözüne güvendiği kimselerin anlattıklarına ve kitaplarda rastladıklarına yer verir.

¹² Taberî, *Tarihu'l-umem ve'l-mülûk*, Beyrut 1987, I, 11.

¹³ Ebu'l-Hasan Ali İbn Hüseyin İbn Ali el-Mes'udî (ö. 346/957), *Murucu'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, neşr., Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1384/1964, II, 265 vd.

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, Beyrut (t.y) el-mukaddime fi fadli ilmi't-tarih, s. 32.

Tarihe farklı bir boyut kazandıran el-Bîrûnî ise, mükemmel ilmi yorumlarıyla tarihe felsefi bir ruh katmıştır. El-Bîrûnî (362-453/973-1061), tarihi meseleleri aydınlatmak için arkeoloji, hatta jeoloji ve ekonominin göz önünde bulundurularak tarihin yorumlanması gerektiğini dile getirmiş ve kâinâtın bir oluş ameliyesi içinde bulunduğunu açıkça belirtmiştir. Ayrıca o, yaratılış meselelerinde, rivayetler yerine jeolojik yorumlara başvurmuştur. Jeolojik olaylar sonunda halkların göç ettikleri yerlerdeki kalıntılarda arkeolojik araştırmalar yaparak eski kültürlerle ilgili sonuçlar elde etmiştir. Bunun için de tarihsel olaylarda ekonomik ve sosyal nedenleri görebilmiş ve tarihsel olayları kanıtlamada mitoloji ve etnolojiden faydalanmıştır. Tarihsel metinleri incelemede fen bilgisinden yararlanıp olayların kritiğini yaptığı gibikronolojik ve filolojik verileri mukayese yöntemi ile kullanmıştır. O, sosyal ve tarihsel olayların nedenlerinin üzerinde durmuş ve bilimlerin doğuş nedeni olarak temelde insan gereksinimlerinin olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre medeniyetler birbirinden yararlanarak gelişme kaydederler. Her bir medeniyet kendisinden önce yaşamış olan medeniyetlerin verilerinden az veya çok yararlanmanın yolunu bularak kendi özgün medeniyetini bima eder. El-Bîrûnî, tarihsel olaylarda nedensellik ve benzerlik unsurlarına dikkat etmiştir. Tarihsel gelişmenin farkına varıp bu gelişmede "kemal-zeval" prensibini esas alarak gelişen her şeyin zevale uğrayacağını kabul eder.¹⁵

El-Bîrûnî'ye göre, deneysel bilgi tarihsel bilgiden yapı itibarıyla farklıdır. Tarihsel bilgi ele aldığı nesnenin dünü, bugünü ve yarınını aydınlatır ve bu yönüyle daha üstündür. Ona göre, "hiç kimse, haberin, tarihsel doğruluk açısından, görgü tanıklığına eşit olduğunu söyleyemez. Görgü tanıklığı, gözlem ile nesneyi zamanında ve yerinde değerlendirmeye dayanırken, haber bazı geriye gidişleri de içerir. Bu özelliği ile haber, görgü tanıklığına tercih edilir. Çünkü görgü tanıklığının amacı hakiki anlık varoluşu tespit etmek haberin amacı ise geçmiş, şimdi ve gelecek zaman içerisinde nesnenin ne olduğunu ve ne olmadığını belirtmektir".¹⁶

El-Bîrûnî'nin çağdaşı ve uzun bir süre Harezmi'de kalarak Bîrûnî, İbn Sîna ve Ebu Nasr İbn Irak gibi önemli ilim adamlarıyla arkadaşlık eden Ebu Ali Ahmet İbn Miskeveyh büyük eserine "Milletlerin Tecrübeleri ve İnsanı Çabaların Birbirini İzlemesi" (*Tecaribu'l-umem ve teakibu'l-himem*) ismini vererek tarihe bakış açısını nasıl belirlediğini yukarıda tarihin tarifini yaparken anlatmıştı. İbn Miskeveyh'in eserinde gerçekçi tenkit düşüncesinin ne kadar etkin olduğunu görebiliyoruz. Tenkit yöntemini insanlığın tecrübesi

¹⁵ Günay Tümer, *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara 1975, s. 64 vd.

¹⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, s. 227-228'den naklen K. Şulul, *a.g.m.* s. 112.

ve olayların karşılaştırılması neticesinde elde edilen sonuçlara dayandırmaktadır. İslam aleminin büyük düşünürlerinden İbnü'l-'Amid'in öğrencisi, edip, filozof, matematikçi ve maliyeci olan İbn Miskeveyh, eserlerinde devlet yönetimi, yaşadığı çağın ruhu, ulusların gelişim ve çöküşlerinin nedenleri gibi problemlere değinmiş ve onları aydınlatmaya çalışmıştır.¹⁷

İslam dünyasında ortaya çıkan ve zamanla gelişip büyüyen düşünce akımlarının hepsi dinamik evren kavramı üzerinde birleşmektedir. İbn Miskeveyh'in "tekamülî hareket" olarak tanımladığı hayat teorisi, İbn Haldun'un tarih anlayışıyla daha da güçlenmiştir.

Tarih yazıcılığı ve tarih felsefesi üzerinde düşünce üreten Müslüman ilim adamlarının başında gelenlerden birisi de Tacüddin (Ebu'n-Nasr Abdülvehhab İbn Ali) es-Subki (727-771/1327-1370)'dir. Es-Sübki, tarihçilerin uyması gereken kurallar ve ilkeler koyarak lafızların delalet ettiği anlamlar üzerinde durmuştur. Nakledilen bilgi ve sahiplerinin cerh ve ta'dili ile her rivayeti doğru kabul edip etmeme gibi ilkelerin nasıl uygulanacağına dair kuralları belirlerken şu hususlara dokunmuştur:

1-Tarihçi olayları değerlendirirken tamamen tarafsız ve doğru sözlü olmalıdır.

2- Başkalarından bilgi aktarırken aynen ve değiştirmeden nakletmeli, metnin aslına sadık kalmalı, kendi beğendiği ibarelerle aktarmamalıdır. Yaptığı nakillerin doğruluğunu tartışmalıdır.

3- Haberin kaynağını belirtmelidir.

4- Tarihçi olayların yorumunu güzel ve isabetli yapmalıdır. Olayları açık ve doğru anlamalıdır. Zira bir çok tarihçi ve müellif, gerekli bilgiye sahip olduğu halde bunları terkip etme yeteneğinden yoksun olursa eserinde eksikliklerin olması da kaçınılmaz olur.

Es-Sübki, tarih çalışmalarında, tarihçinin filolojik verileri özellikle de sözcüklerin ifade ettiği anlamları bilmesini gerektiğini bir ilke olarak kabul etmiş ve bunu tarihçiler için bir telif ve yorum yöntemi olarak ortaya koymuştur.¹⁸

İslam dünyasının önemli tarihçilerinden bir diğeri olan Mirhond'a göre tarihçi, yalnızca kendi gözlemlerine dayanarak tarih yazmamalıdır. Zorunlu olarak başkalarının rivayetlerini kaynak olarak kullanacak ve kendisinden önce bu alanda te'lif yapmış olanları birer üstad ve bir otorite olarak benimsemelidir. Bunun için tarihçinin, doğru rivayeti

¹⁷ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, s. 154.

¹⁸ Münecimbaşı Ahmet İbn Lütfullah, *Cami'u'd-Düvel*, neşr.Ahmet Ağırakça, İstanbul 1995, 24-25. Münecimbaşı eserinde Sübki'nin yöntemini benimsemiş ve eserinin girişinde onun yöntemini yeniden ele alarak farklı bir tarzda formalize etmiştir. Biz de Doktora çalışmamızda bunları ele alırken yeniden yorumladık.

yanlışından ayırması gerekir. Tarihin yararı insanlığın başından geçenleri gözlemleyerek, hayat için yol bulmasıdır. Tarihe özellikle yöneticiler gereksinim duyarlar. Mirhond, bundan sonra tarihi yanlış yazmayı ihanet olarak kabul eder. Kur'an-ı Kerim, gerçekleri değiştirip çarpıtan insanlar için "*sözleri yerinden değiştirerek tahrif ederler*" (en-Nisa,4/46) buyurmuş ve böyle davrananları kötü kimseler olarak kabul etmiş ilkesinden hareketle tarih yazılırken, her şey olduğu gibi yazılmalı, her bir bilgi iyisi ve kötüsü ile yazılmalı ve bunlar asla gizlenmemelidir. Tarihçi tarihi şahsiyetleri övme veya yermeye kalkışmamalı, herkese hakkını vermeli, bir yargıya varırken çok dikkatli ve dengeli olmalıdır. Tarihçinin dili sade, anlaşılması kolay olmalı ve yapaylıktan kaçınmalıdır. Ancak böyle bir telif tarzı uygulayan tarihçinin eserinden yararlanmak mümkün olabilir. Tarihçi sözünde doğru olmalı, ilke ve değerlerini çıkarlara değişmeyen, tutarlı biri olmalı ki eserini okuyacak insanlar vebal altında kalmassın.¹⁹

Mukaddime okunurken; tarih bilimsel olarak çalışılabilir mi veya tarih bir bilim midir, tarih bir bilimse, ne tür bir bilimdir, gibi soruların akıldan çıkarılmaması gerekir. Zira İbn Haldun Mukaddime'de bu tür sorulara cevap aramaktadır.

İbn Haldun, ayrı ve bağımsız bir bilim olarak kurmaya çalıştığı tarihi, felsefeyle sıkı bağları olan bir araştırma alanı olarak tanımlar ve açık bir şekilde tarihi "felsefi-aklı ilimler" arasına yerleştirir. Ona göre, "tarih felsefenin bir dalı sayılmayı hak eder".

İbn Haldun, tarihin üstün ve şerefli bir ilim olduğunu, insanlığın geçmişini, gelmiş geçmiş halkların ahlakî anlayışlarını, kurdukları devletlerini, bu devletlerin hükümdarlarını ve by hükümdarların ülkelerini nasıl yönettiklerini ve bütün bu davranış biçimlerinin hangisinin faydalı ve uyulabilir olduğunu göstermesi açısından büyük bir önemi haizdir. tarih geleneğin ve politik tutumların ayrı ayrı olmasından dolayı bunların doğru olanını ve daha isabetli ve olumlu sonuç vereni seçme imkanı olduğunu ifade eder. devlet yönetimine dayalı olan siyaset bilimin, antik dönemin önemli bir mirası olarak, toplumu bilimsel bir yaklaşımla inceleyebilecek niteliklere sahip olup olmadığını tartışır. Söz belâğati ikna edici ifadelerle, kitleleri belirli görüşleri kabul veya reddetmeye yönlendirir. Politika ise "ev ve kentin, felsefi ve ahlaki gereklere göre yönetilmeleriyle ilgilenir".²⁰

İbn Haldun'un tarihle ilgili ileri sürdüğü ayırım; tarih çalışmaları açısından hayati öneme sahiptir. İbn Haldun'a göre tarih görünürde geçmiş millet ve toplulukların haberlerinden ve yaşama biçimlerinden ibarettir. Ancak durum bundan ibaret değildir. Aslında tarih, geçmişte olan ve insanlığı ilgilendiren olayları düşünmek, araştırmak ve olayların gerçek

¹⁹ Zeki Velidî Togan, *a.g.e.*, s.157.

²⁰ İbn Haldun , *Mukaddime*, s.9-11.

nedenlerini açıklamak ve olayların nasıl ve niçin meydana geldiklerinin derin bilgisidir. Bu nedenle tarih, kaynağını Felsefede bulur ve felsefi bilimlerden sayılması gerekir.

İbn Haldun, bu tesbitleriyle tarihi düşüncenin bir sonucu; görünen yani olayların cereyanı yönünü ise düşüncenin maddi ciheti yani beden ve ruh, beden ve zihin/akıl şeklinde kabul eder.²¹

Bu nedenle, idrak anlamındaki tarih bir düşünce fiili iken olayların cereyanı ise, bir irade fiilidir. Diğer bir ifade ile, şuurun geçirdiği tecrübeler sadece geçmişten ibarettir ve yalnızca geçmiş, şimdiki zamanla ilerler ve içinde varlığını sürdürür. Sözün kısası, geçmiş ile gelecek, her ikisi bilincin halihazırdaki durumu içinde işler.

İbn Haldun varlığı zaman içinde sürekli bir hareket olarak tasavvur etmiştir. Zaman içinde sürekli bir hareket olarak tarih yaratıcı bir harekettir. "*Gece-gündüzün değişiminin*", (2/164) "*her an yaratma halinde*" (55/29) olan Allah'ın bir ayeti olduğu yolunda Kur'an-ı Kerim'in buyrukları, zamanın bir dış gerçek olduğuna dair İslam gabya iman ilkesinin sonucudur. Gerek müfessirlerin ve gerekse Kur'an üzerinde çalışan düşünce ve ilim adamlarının tarihin düşünsel boyutu yorumlamaları üzerinden yaklaşık sekiz asır geçtikten sonra gelen İbn Haldun, İslam tarihinde son derece zengin bir zihni mirasa konmuştur. Onun en önemli özelliği, düşünsel ve kültürel hareket ruhunu iyice kavramış ve sistemli bir şekilde bu mirası değerlendirmesi olmuştur. Zira tarih sadece, önceden planlanan bir olaylar zincirinin üst üste çıkan resimleri olarak benimsenecek olursa, yenilik ve değişim imkanı kalmaz. Bu resimlerin yeniden okunması esas olup bu yeni okumalar tarihe ışık tutar ve tarihin sağlam yorumunu yapar.

İbn Haldun, toplumsal örgütlenme olarak uygarlığı etkileyen hususları dile getirerek insanlık tarihinin sabit ve değişken nitelikleri üzerinde durmuştur. Ona göre, insanlık tarihinin değişmesi kolay olmayan hatta hiç değişmeyen bazı özellikleri vardır. Toplumsal örgütlenme, insan türü için gerekli ve kaçınılmazdır. İnsanlar, yaşama şartlarını bilinçli bir şekilde biçimlendirerek yönlendirirler. Sınırlayıcı bir baskıya ve güçlü bir otoriteye, yani insanlar üzerinde denetim kurabilecek bir yönetici güce ihtiyaç duyulur. çünkü "karşılıklı saldırganlık ve adaletsizlik insanın hayvanı doğasından" kaynaklanır. Bu saldırganlığı önlemenin yolu adaleti sağlayacak bir yönetimdir.

İbn Haldun, tarihin en önemli sabit niteliğini insanların bir gruba üye olduklarının bilincinde olmaları şeklinde tanımlar. İbn Haldun, bu durumu "el-asabiye" kavramıyla ifade etmektedir. İbn Haldun'un tezinde tarihi yapan güç asabiye gücüdür. Asabiye gücü-

---

²¹ İbn Haldun, aynı yer.

nün İbn Haldun'un düşünceleri arasında önemli bir yeri vardır. Düşünürde, aşağı yukarı toplumsal değişimin ve tarihî seyrin esas dinamiğini asabiye oluşturur.

İbn Haldun, tarihin bu sabit özellikleri arasında karşılıklı belirlenim ilişkileri kurmaya çalışmış ve bu ilişkilerin incelenmesinden yola çıkarak tarihin değişken niteliklerini tanımlamıştır. İbn Haldun, insanlık tarihinde topluluklarının maddi yaşamlarını değişik yollarla sürdürmeleri sonucunda ortaya çıkan iki ayrı genel toplumsal örgütlenme biçimi bulunabileceğini belirtir.

Diğer taraftan İbn Haldun, yerleşik toplumların (hadarîlerin) daha sonra istikrarsız bir yapıya dönüşüp çökeceği tesbitiyle, Batılı düşünürlerden ayrılır. Batılı kuramlar toplumsal değişimi doğal bir gelişme süreci olarak görürler. İbn Haldun Bedevî yöneticilerin yönetimde etkin olmasıyla şehir hayatı bozulmuş ve bunun neticesinde yönetimler yıkılmıştır.

Orta dönemlerde yaşamış bir Osmanlı devri ilim adamlarından olan Muhammed b. Süleyman İbn Sa'd İbn Mes'ud el-Kâfiyeci (1386-1474) 'nin, 768/1463 yılında kaleme aldığı *el-Muhtasar fi ilmi't- tarih*, adlı eseri tarih metodolojisi konusunda telif edilmiş önemli eserlerden birisidir. Eser, İslam tarihçiliğinin bazı problemlerini çözmeye gayesiyle telif edilmiştir. El-Kâfiyeci'ye göre tarih, genel olarak bilinen bir olayın ilk ortaya çıkış zamanını belirleme vaktinin tayini olduğunu kaydeder. Örneğin Bir Devletin Kuruluş hikayesi, büyük bir olayın meydana gelmesi, büyük bir doğal afetin vukuu, gibi olayların meydana geldiği yer ve zamanı anlatan bir ilim olduğunu belirtir.

El-Kâfiyeci, tarih çalışmalarının metodolojik olarak yapılması gerektiğini ve «tarih, fıkıh, nahiv ve beyan gibi bir ilimdir, der. Diğer ilimlere olduğu gibi tarih ilmine de ihtiyaç vardır. Yaratılışın başlangıcı, ahiret (*mebde' ve meâd*) ve her ikisi arasında geçen zamanın en güzel şekilde kaydını tutmak için -diğer ilimlerde olduğu gibi- ihtiyaca yetecek oranda bilinmesi gereklidir. İslam tarihinin ilk döneminde yaşayan sahabe ve tabiinin tarih ilmini bütün ayrıntılarıyla tedvin etmemeleri bu ilmin gerekliliğine zarar vermez. Zira onlar doğruluk ve safiyetin hakim olduğu bir zamanda yaşamışlardır. Karşılaştıkları problemlerin dini hükümlerini biliyorlardı. Bu nedenle fıkıh ilmini bile tedvin etmeye ilk günlerde ihtiyaç duymadılar. O dönemde olaylar bugünkü gibi çok fazla ve hızlı değildi. Geçerli bir yöntemle bu olayların cereyan tarzlarını ve zamanlarını kaydetmek için tam bir ihtiyaç hasıl olmuştur. Bunları kayda alacak olan da güvenilir bir şekilde zapt edecek olan ilim de tarih ilmidir. Tarih ilmi ancak tedvin ile tamamlanır. Bütün bunlardan dolayı diğer ilimlerin tedvini ne kadar gerekli ise tarih ilminin tedvini de o kadar gereklidir.

Tarih ilminin faydalarını tartışmak bile yersiz bir olaydır. Tarih ilminin usul ve kaideleri vasıtasıyla cüzî hadiseler ma'kul bir şekilde kavranır. Şayet tarih ilmi olmasaydı tarihte rasgele konuşulur, doğruyu yanlıştan ayırt etmek mümkün olmazdı. Tarihi olaylar arasında kör veya görmesi zayıf bir deve gibi gezinilir ve gecenin zifiri karanlığında odun toplayan adamın durumuna düşülürdü. Tarih ilmi, tarihin konusu olan hadiselerin değerlendirilmesi için bir kanun, bir tartı, bir mihenk ve bir ölçü olur. Şayet hadiseler bu tartı ile tartılırsa ayarı sağlam, basiret ve düşünce sahiplerinin gözünde muteber olur. Tarih ilmi, pek çok kaide ve meseleleri içermektedir. Hadis ravilerinden aranan şartlar aynen tarihçide de aranmalıdır. Tarihçi İslam tarihi ile ilgili bilgileri kaydederken akıl ve adalet sahibi, bilgiyi zihninde koruyabilen güçlü bir kaydetme melekesinin olması gerekir. Bu şartları haiz bir tarihçinin eseri her zaman ilgi görür.²²

El-Kâfiyeci, tarihin bilgi kaynaklarını mantık disiplininin teklif ettiği bilgi kaynaklarına göre tasnif etmiştir. Ona göre tarih, mantıkça kabul edilebilir gerçekçi bir bilgi kaynağına sahiptir. Bu nedenle tarihin, aklî ilimler arasında yer alması gerekir. Tarihin aklî ilimler arasında yer alması demek, tarihin malzemesinin doğa bilimlerinde olduğu gibi gözlem ve deneye dayanarak akıl tarafından üretilmesi değildir. Tarihin aklî ilimler arasında yer alması, tarih malzemesinin mantıkçı açıdan tasnif edilebilir olması, tarih malzemesinin ister tasavvur düzeyinde olsun, ister tasdik düzeyinde olsun bir çeşit bilgi olduğu, mantıksal açıdan tasnife tabi tutulduktan sonra tarih malzemesinin bir kısmının gerçek bilgi vasfını kazanabileceği, mantıksal açıdan gerçek bilgi vasfını kazanmış tarihsel verilerin düşünceye konu edilebileceği anlamına gelir. Tarih, geçmişe ait öykülerden oluşan soyut edebî bir tür değildir. Tarihin edebiyatla ilişkisi, diğer ilimlerin dille ilişkisi gibidir. Yani dil, diğer disiplinler için olduğu gibi tarih için de yalnızca bir ifade aracıdır.

El-Kâfiyeci, "tarihin meseleleri mülk ve melekut alemlerine ait ilginç konuları içerir ve insanı azamet ve ceberut sahibi Allah'a yakınlaştırır" şeklindeki sözleriyle, tarih ilminin amaç değil, araç olduğunu belirtir. Tarih ilminin asıl amacı Allah'ı tanımak ve ona yakınlık kazanmak olduğuna işaret eder. Yola dikilen işaretler, yolcunun gözlerini kendilerine değil, gideceği istikamete yönelttiği gibi, her kevnî olay da bizim dikkatimizi kendi üzerine değil, kendinin ötesinde olan bir istikamete yani Allah'a yöneltmeye çalışır. El-Kâfiyeci, tarihin insanî ve dünyevî amaçlarına da dikkat çekmiştir. Çeşitli şekillerde ifade etmiş olsa da Kâfiyeci'nin sözlerine göre, tarihin en önemli amacının insana kendisiyle ilgili bir idrak ve tecrübe kazandırmasıdır.

²² Muhammed İbn Süleyman İbn Sa'd İbn Mes'ud el-Kafiyeci, *el-Muhtasar fi ilmi't- Tarih*, neşr., Muhammed Kemaluddin İzzuddin, Beyrut 1410/1990, s.66-70

El-Kâfiyeci'ye göre tarihçinin, geçmişi tasvir ederken bir dayanağa, bir referansa ihtiyacı vardır; bu da tarihinde referans olarak kabul ettiği otoritedir. Ona göre, otoritesiz bir tarihin kıymeti yoktur.

El-Kâfiyeci'ye göre, “tarihçi bir şeyin tarihini yazmak istediği zaman beş yöntemden birini izler: Yaşayarak ve görerek tarih yazmak, bilgiye (yakın) göre tarih yazmak, galip zanna, göre tarih yazmak, farklı görüşler arasında tercih yapmadan bütünü kaydederek tarih yazmak, söz konusu dört tarz dışında bir tarza (yani mechulata) göre tarih yazmak”²³

Kafiyeci'nin en değerli tarihsel kaynak olarak sunduğu "yaşayarak ve görerek tarih yazma" yönteminin kıymetini Bîrûnî, ondan uzun zaman önce takdir etmiş ve bunu eleştirel bir şekilde ele alıp tahlil etmeye çalışmıştır. Birunî'ye göre, "hiç kimse, haberin, tarihsel doğruluk açısından, görgü tanıklığına eşit olduğunu söyleyemez. -Bunu kısmen yukarıda ifade ettik.- Görgü tanıklığı, gözlem ile nesneyi zamanında ve yerinde değerlendirmeye dayanırken, haber bazı geriye gidişleri de içerir. Bu özelliği ile haber, görgü tanıklığına tercih edilir. Çünkü görgü tanıklığının amacı, hakiki zaman içerisinde nesnenin ne olduğunu ve ne olmadığını belirtmektir.

Yazılı rivayetler, haberlerin her zaman en tercih edilir çeşitlerindedir. Kalemin ölümsüz kayıtları olmasaydı insanlık tarihini nasıl bilebilirdik? Bir olayla ilgili rivayet, kendi içindeki mantıkî ve fizikî kurallarla çelişmese dahi, tabiatı gereği bir hayli zaaf ve ihtirasın etkisinde olan insan mizacının, iyi ve kötü yanlarının etkisiyle şekillenmeye açıktır. Bu bakımdan bu önemli bilgileri aktaran ravileri durumlarına göre sınıflandırmak gerekmektedir.

Bazı kimseler bilgiyi aktarırken dünyada itibar ve çıkar sağlamak amacıyla yalan söyleyebilirler. Bazı raviler de mensubu olduğu aileyi veya milleti yüceltir veya kazanç elde edeceği düşüncesiyle karşı aileyi veya milleti karalayabilir. Her iki durumda da müteharrik güç, hırs ve nefrettir. Bir başka sınıf insan da, hizmetinde oldukları insanları sevdikleri ya da aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle nefret ettikleri için yalan söyler. Bu raviler önceki ravilere benzer. Çünkü onlar da kişisel ön yargılarla hareket etmiştir. Kimisi de korktuğu ya da elde edeceği bir şey olduğu için yalan söyler. Kimileri de tabiatı icabı yalan söyler. Bazı insanlar, başkalarının söylediklerini körü körüne nakletmek suretiyle yalana düşer. Bütün bu davranışları sergileyen ravilerin sayısı artar veya zamanla bir dizi topluluk haline gelirse, hem ilk ravi hem de onu izleyenler, nakledici, dinleyici ve yanlışları bulucu arasında sıkı bir bağ oluştururlar. Bu bağlar zayıflayacak olursa, yukarıda

---

²³ el-Kafiyeci, *el-Muhtasar*'dan, Şulul, s. 120.

belirttiğimiz tipte hikaye uyduran yalancılar hep var olurlar. Burada zikre değer tek kişi, yalandan şiddetle kaçınan ve yalancılar arasında bile doğruluğu dile getiren insandır.

El-Kâfiyeci, tarihin varlık kavramı ve diğer ilimlerle ilişkisi konusunda şu görüşlere yer verir: «Varlık ya kadîmdir ya hâdistir ya da -bizim konumuzun dışında olan- ne kadîm ne de hâdistir. Allah'ın zatı ve sıfatları kadîmdir. Kelam ilmi Allah'ın zatı, sıfatları ve bunlarla ilgili meselelerden bahseder. Bir tarihçi, fıkıh, usul ve benzeri ilimlerin konularını ele alırken nasıl bir fakîh ya da usul bilgininden daha farklı bir yaklaşım sergilemek zorundaysa, aynı şekilde kelâm konularına eğilen bir tarihçinin de tipik kelâmçı yaklaşımından daha farklı bir tavır sergilemesi gerekmektedir. Tarihçinin gerektiğinde söz konusu ilimler ve bunlarla ilgili konularla tahdit ve vakit belirleme açısından ilgilenmesi gerekir. Hadis olan varlıklar ya semavidir ya da arzîdir. Tarihçinin, biri aslî diğeri talî olmak üzere iki amacı söz konusudur. Tarihçinin aslî amacı; muteber bir yöntemle insanın kaydını tutmaktır. »

El-Kâfiyeci, tarihçinin talî amacının da kâinatın diğer türlerinin kaydını tutmak olduğuna işaret eder. Böylece el-Kâfiyeci, tarihçinin sanat, tabiat vs. şeyleri de tarih bilimine konu edinmesi gerektiğine işaret etmiştir. El-Kâfiyeci'nin tarihçinin asıl amacını açıkça söylemesi, tarihin konusu ister insanı bir ürün -mimarî, sanat, şehir ve benzeri şeyler-, isterse kevnî bir şey olsun -tabiat tarihçiliği gibi-, o şeyin insan hayatı ile ilişkisi, etkisi ve insanî durumun mutlaka belirlenmesi gerektiğini söylemiş olur.²⁴

İSLÂM'da TARİHÇİLİK İLMİNİN ORTAYA ÇIKMASI

Müslümanların ilmî hayatlarına bakıldığında hemen hemen her alanda büyük gelişmelerin gerçekleştirildiği gayet açıktır. Kur'an-ı Kerim kıssalarına bakıldığında da tarihe nasıl bir önem verildiği hakkında önemli bir fikre sahip olunacaktır. İslami ilimlerin ilk kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de tarihe olan bakış açısı, Müslümanların da geçmişlerini daha iyi öğrenmek için bu ilme değer vermelerine neden olmuştur. İslam tarihçiliğinin doğuşu ve gelişmesiyle ilgili olarak İslam dünyasında başlangıçtan günümüze kadar yapılan çalışmalarla önemli bir mesafe aldığı muhakkaktır. Diğer ilimlerdeki gelişmeler tarihçilik ve tarih yazarlığı alanındaki gelişmelerden etkilendiği gibi, tarihin de diğer ilimlere etkisi olmuştur. İlk dönem İslam tarihçilerinin sadece tarihle değil diğer islami ilimlerle hatta tıp ve matematikle de uğraştıkları bilinen bir husustur. Özellikle İslam tarihçilerinin en yakın çalışma alanı olarak hadis ilmi ile ilgilenmiş olmaları bunun açık bir

²⁴ El-Kâfiyeci, *a.g.e.*, s. 75-77. Ayrıca bk. K.Şulul, *a.g.m.*,s.121-122.

delilidir. İlmî çalışmalarda hiçbir şey kendiliğinden ve ani olarak ortaya çıkmaz. İlmî gelişmelerde tedricilik esas olup ilim adamları her olayın, her gelişmenin uzun bir dönemden sonra tedricen geliştiğini ve yavaş yavaş meydana geldiğini bilirler.

İslam ilimler tarihine bakıldığında ilk tedvin hareketinin Hz. Ebu Bekir döneminde Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinin Rasulullah (sas)'in tarif etmiş olduğu şekliyle bir araya getirilerek Mushaf halinde ümmete sunmaları olayının olduğunu görüyoruz. Bunun ardından Abdullah İbn Amr İbnü'l-Ass'ın Hz. Peygamberden işittiği hadisleri yazdığı ve bir sandıkta sakladığı, elinde kocaman bir hadis tomarının olduğu bilinmektedir. Abdullah bunları düzenleyerek kitap haline getirmiş ve yaklaşık bin hadisten oluşan bir eser olarak *es-Sahifetu's-sadika* adıyla kendisinden sonrakilere bırakmıştır. Hadis ve İslam tarihi alanında yapılan ilk tedvin olayı da budur.

Asıl büyük gelişmeler ise hicri II. Yüzyılın ilk çeyreğinde hızlanmış ve yaklaşık 123/741 yılında ilk büyük tedvin hareketleri kızışmıştır. Bu dönemde yaşayan İslam alimlerinden İbn Cüreyc Mekke'de, Malik İbn Enes Medine'de, Evzâî Şam'da, İbn Ebu Arube, Hammad b. Seleme ve başkaları Basra'da, Ma'mer İbn Raşid Yemen'de, Süfyan es-Sevrî Kûfe'de eserlerini telif ederek ilk çalışmaları ortaya koydular. Bu çalışmaların ilklerinden olan İbn İshak'ın (ö.150/767) *Kitabu'l-megazî* adlı eseri günümüze intikal eden ilk ve önemli çalışmalardandır. Fıkıh ve akaid alanında da Kufe'de Ebu Hanife Nu'man İbn Sabit(ö.150/767) *el-Fıkhu'l-ekber* adlı meşhur risalesini telif etti. Bunların ardından gelen ve genellikle üçüncü nesil olan etbeu't-tabiîn'den Abdullah İbn Lehîa/Luhey'a. (ö.174/790), Leys b. Sa'd (ö.175/791), İmam Malik İbn Enes (ö.179/795), Abdullah İbnü'l-Mübarek (ö.181/797), Hüseyin İbn Beşir, (ö.183/799) Ebu Yusuf, (ö.182/798) Abdullah İbn Vehb (ö.197/813) gibi önemli şahsiyetler ilk kaynak eserler olarak kabul edilen eserlerini kaleme aldılar. İlmî tedvini ve bablara göre tasnif edilmesi zamanla gelişerek bir çok eserin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu arada İslam tarihi hadis ve fıkıhın yanı sıra nahiv/Arapça gramer, dil ve sözlük çalışmaları alanında da eserler ortaya çıktı. Tarih ile ilgili çalışmalar yavaş yavaş su yüzüne çıkıyordu artık.

Bilgilerin kaleme alınması çncesi dönemlerde ilim adamları genellikle sözlü anlatımlarda bulunur veya ellerindeki müsvedde not ve çalışmalarından sahip oldukları bilgileri daha sonraki nesillere ve özellikle kendi öğrencilerine aktararak bu ilmî geleneğin şifahi/sözlü nakil yöntemini sürdürmüşlerdir. Buna rağmen yapılan çalışmaları ve yazılan eserleri incelediğimizde bir çok ilmî eserin daha Emeviler'in orta dönemlerinde yani erken sayılabilecek bir dönemde kaleme alındığını görmekteyiz. İlim adamlarından bir çok

önemli şahsiyet ilk teliflerini hicri II. Yüzyılın ilk çeyreğinden/miladî VIII. İkinci yarısından sonra kaleme almaya başlamışlardır.

İslam tarihçiliğinin ortaya çıkması çeşitli etkenlerin bir araya gelmesi sonucunda gerçekleşmiştir. İslam'ın dünyanın önemli bir coğrafyasına yayılmış ve ortaya güçlü bir İslam devletinin çıkmış olması bu telifatı ortaya çıkararak en büyük etkenlerdi.

Hiz. Ömer devrinde hicri takvimin ihdası ile ilgili bilgilere baktığımızda günlük ihtiyaçların doğurduğu sebepler tarihin teşekkülündeki gelişmeleri sağlamıştır. İslam tarihçiliğinin ortaya çıkmasında ve Müslümanlarda tarih düşüncesinin gelişmesinde bazı durumlar daha etkin rol oynamıştır: Mesela İslam öncesi döneme ait olan bilgileri aktarması bakımından büyük öneme sahip olan İmriu'l-Kays'ın 328 tarihli kitabesi, 578 tarihli şerahi kitabesi, Güney Yemende Sebe' ve Himyerî devletlerinin tarihi kalıntısı olarak ortaya çıkarılan kitabeler önemli tarihi belge ve verilerdir. Bunu dışında *Eyyamü'l-Arab Edebiyatı* İslam öncesi dönemde Araplar arasında meydana gelen Dâhıs ve Gabra, Buas ve Ficar gibi yıllarca süren önemli savaşlardan sözedilen ve nesilden nesile aktarılan sözlü edebiyat ve hikayeler.

Ayrıca Arapların büyük önem verdikleri soy kütükleri de önemli tarihi belge hükmünde idi. Arap kabilelerinin ve bu kabilelere bağlı olup onların bir alt kolu durumunda olan ailelerin soy kütüklerinin ezberlenerek nesilden nesile sözlü olarak aktarılması tarihi bilgilerin oluşmasını sağlayan kaynaklardan birisi idi. İslam tarihine kaynaklık eden diğer bir etken de şiir ve edebiyattır. İslam öncesi dönemde Orta Arabistan ve Hicaz'da ortak bir edebî dil kullanılmakta idi. Şairler şiirlerini bu dilde söyler ve yazarlardı. Bugün kullanılan Arapça o gün kullanılan bu dilin devamıdır. İslam öncesi dönem şairleri şiirlerinde sosyal hayatı işlemişler ve önemli olaylardan bahsetmişlerdir. Ashab arasında edebiyat ve şiirle ilgilenenlerin önde gelenlerinden birisi olan Abdullah İbn Abbas şöyle der: “Şiir Arapların divanıdır. Bazan bir şiirde onların meşhur günleri (*eyyamü'l-Arab*)'nden biri gayet özlü şekilde anlatılır.”

Ayrıca komşu milletlerden İranlılar, Süryaniler, Yahudiler ve Hristiyanlar gibi Arabistan'daki kabilelerle ilişkileri olan toplumların tarih edebiyatının bir kısmı Araplar tarafından iyi bilinmekteydi. Bizzat Araplar arasında yaşayan Yahudiler ve Hristiyanlar vardı. Bunlar aracılığıyla Musevilik ve Hristiyanlık tarihine dair rivayetler Araplar arasında yayılmıştı.

Bunların yanı sıra Kur'an'da adı geçen peygamberler hakkında verilen bilgiler Peygamber Kıssaları da İslam tarihinin önemli kaynaklarından birisini teşkil etmektedir.

Bu genel kaynakların dışında İslami dönemde ortaya çıkan ve yazılan eserlerin genel tarih ve coğrafya kitapları, İslam öncesi tarihler şehir tarihleri, ensap ve tabakat kitapları edebiyat dil ve lügat ile ilgili eserler hadis mecmuaları ve diğer islami alanlarda yazılan eserler de İslam tarihinin yazılmasına yardımcı olmuşlardır. Burada saydığımız hususların tümü İslam Dini ve İslam Devleti Tarihinin ortaya çıkması sonucu meydana gelen siyasi ve sosyal gelişmelerin yanında hiçbir öneme sahip değildir. Böyle köklü siyasi ve sosyal gelişme sonucu ilmi ve fikri büyük bir hareketin ortaya çıkması kaçınılmazdı.

Hız. Peygamber ve onun sahabileri İslam Dini ve Devleti ile ilgili olarak büyük bir sosyal hareketin başladığının farkındaydılar. İslam'ın ilk çıkış yıllarında İslam Devletinin çevresinde yaşayan diğer devletlerde takvimlerin kullanıldığının bilinmesine rağmen bunları tercih etmeyip kendilerinin ihdas ettiği ve başlangıcını birlikte istişare ile tesbit ettikleri Hicri Takvim'in kabulü Müslümanların her yönüyle farklı bir medeniyet oluşturmaya çalıştıklarını ortaya koymaktadır. Bu takvim tesbit olayı İslam tarihinde yaşanmış bir tarihi olayı başlangıç kabul etmeleri kendi tarihlerine olan bağlılığı da göstermektedir. İslam dini ve medeniyeti ilk insan ve ilk Peygamber olan Hz. Adem'den başlayarak son peygamber Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberlerin getirdiği tevhid inancının son halkasıdır. Peygamberin varisleri olan alimlerle bu inancın varlığı sürdürülecek, bu medeniyet de yeniden dirilecek ve kıyamete kadar devam edecektir.

Bir bilginin tarih yazımını açısından ilmi ve geçerli bir bilgi olabilmesi için yer ve zamanı belirlenmiş bir bilgi olması gerekmektedir. Yer ve zamanı belirlenmemiş bilgiler tarih bilgisi olmaktan daha çok edebî bir metin olabilirler. Bu gibi bilgiler doğru bilgi olabilir, fakat tarihi bilgi olarak kullanılmaları zor olan bilgilerdir.

İslam'ın ilk dönemlerinde hadis ilmi ile tarih ilminin tek bir ilim olarak değerlendirilmesi hatta tarih ilminin hadis ilminden çıktığının ifade edilmesi sonraki dönemlerde varılan tarih bilgisi tarifine pek uymamaktadır. Hadis ilmi, rivayet ettiği olayı belli bir zamana ve mekana yerleştirmeyi zorunlu görmemektedir. Sadece sahih veya sakim olduğunu tesbit etmeyi hedeflemektedir. Bunun için bu bilgileri tarihi bilgi olarak kaydettiğimizde olaylar net olarak anlaşılmaya bilir. Ama yer ve zaman belirtilerek nakledilen sahih hadis rivayetleri de son derece sağlam bilgi olarak kabul edilir. Zira tarih, naklettiği bilgi malzemesini bir zaman ve bir mekan içine yerleştirmektedir. Bu durumu kendi ilke ve zaviyelerinden ele alan hadis alimleri tarihi bu yer ve zamana atfettiği önemi bir tarihçi gözüyle değerlendirememektedirler. Bazı muhaddislerin söz konusu ettiğimiz tarih yazımını ilkelerini nazar-ı itibare almadıkları için İbn İshak ve Vakidî gibi önemli tarihçileri eleştirmişlerdir. Tarihçilere göre önemli olan bir bilgi hadisçilere göre zayıf

kabul edildiğinden kaynak değerlendirmeleri farklı olmuştur. Hadisçilerin de sağlam diye naklettikleri hadisler içinde yer ve zaman belirtilmeden bu bilgiler nakledildiğinden tarihçiler de buna itibar etmediği bilgi olarak değerlendirilince muhaddislerin eleştirilerine neden olmuştur. Halbuki her bir ilim adamları grubu kendi ilkeleri açısından haklı olup muhaddislerin tarihçileri anlaması ve hangi tür bilgileri tercih ettiklerini görerek bu gibi nakilleri makul görmeleri gerekmektedir. Ama muhaddisler sahih diye kabul etmedikleri bilgiler tarihçiler tarafından kabul edilmeyince onları zayıf ve hatta yalancılıkla itham etmişlerdir. Bu ise haksızca bir tutumdur. Tarih kitaplarındaki bütün bilgileri itham ve zan altında bırakacağından haksızca bir tavidir diyoruz.

Xxxx

xxxx

xxxx

İslam tarihinde tarihle ilgili ilk çalışma Kur'an'ın Mushaf haline getirilip toplanması olayıdır. Hz. Ebu bekrin, Zeyd İbn Sabit'in başkanlığında oluşturduğu heyet tarafından kur'an'ın herkesin ezberinde ve elinde bulunan metni bir araya getirilerek daha önce Hz. Peygamber'in belirttiği ve kendilerine öğrettiği şekilde tasnif ve tertip etmişlerdir. Bu olay ve eylem bir tarih çalışması örneğidir. Hicri takvimin kabulü resmi evraka tarih atılmasıyla ve divanların tertibiyle tarih çalışmasında yeni bir adım atılmıştır.

Hz. Ömer, ashaptan Cübeyr İbn Mut'im, Mahreme İbn Nevfel, Akıl İbn Ebi Talib'ten meydana gelen bir heyet oluşturmuş, bunlara vatandaşlara ödenecek maaş düzenlemelerinde temel kabul edilecek şekilde kabilelerin soy kütüğü listelerini hazırlamalarını istemişti. Adı geçen görevliler bazı ilkeler çerçevesinde bu listeleri hazırlamışlardı.²⁵ Bu da ayrı bir tarih çalışması sayılabilir. Bu soy kütüğü listelerinin hazırlanmasında bazı defterler kullanılmıştı. Zira, bazı ailelerin ve aşiretlerin neseb defterlerinin olduğuna dair kayıtlar vardır. İbn Sa'd eserinde bir çok yerde uzun uzun soy kütükleri silsileler halinde nakletmektedir.²⁶ Ayrıca h. I.yüzyıl müelliflerinden Abdullah b. Amr el-Yeşkürî (ö. 80/699) ve Micver İbn Gaylan el-Dabbi el-Basri (ö. 85/704)'nin soy kütükleri konusunda müstakil eserleri vardır. Hiraş İbn İsmail eş-Şeybanî'nin *Kitabu ahbari Rabia ve ensâbihâ* adlı bir kitabından bahsedilir. Sahabe ve Tabiun'un kendilerinden önce yaşayanların haberleri ve tarihleriyle ilgilendiklerine dair kayıtlar bulunur.²⁷ Görüldüğü kadarıyla soy kütüğü ve tarih ilmi ile uğraşmak, İslam tarihinin ilk dönemlerinden, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer devirlerinden itibaren varolagelmiştir. Bu

²⁵ Taberi, *Tarih*, IV, 209-210; F. Sezgin, *GAS*, I, 246'dan naklen Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 18

²⁶ Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübra*, Beyrut 1967-68, I, 104 vb. yerler.

²⁷ R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih*, s.18.

arada İslam dini ve devletinin dünya çapında bir hareket haline gelmesinin doğurduğu şartlar sonucu, Hz. Peygamber'in, İslam Dini ve Devleti'nin tarihini tesbit etmek endişesinin birinci derecede rol oynadığı asla gözden kaçmamalıdır. Bunun için, Emeviler devrinde Muaviye'den itibaren halifeler tarihle ilgilenmişlerdir. Muaviye, Abîd/'Ubeyd İbn Şerya, Ka'b el-Ahbar gibi Yemen ve İsrailoğulları tarihiyle ilgilenen kişileri, Emevi hükümdarı Abdülmelik İbn Mervan (ö. 86/705) *Megâzî* konusunda ilk müelliflerden olan ve bu konuda eser yazan İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/742) 'yi Dimaşk'taki Hilafet Sarayınadavet ederek tarih hakkında bilgi olmuş ve yönetici olarak tarihî bilgiye olan ihtiyaçlarını gidermişlerdi.

İslam tarihçiliğinin ilk safhasında tarihle ilgilenen kişiler neseb bilgisinden başka, Peygamber'in hayatı ve gazveleri, Yemen ve Benu İsrail tarihleriyle ilgilenmişlerdir. Bunun için tarih konusuyla ilk ilgilenen kişiler Hicaz ve Yemen asıllı kişiler arasından çıkmıştır. Yemen asıllı kişiler genellikle Yemen ve Benu İsrail tarihiyle, Hicaz asıllı kişiler Peygamber'in hayatı ve İslam tarihiyle ilgilenmişlerdir. Yemenli tarihçilerden Abid b. Şerye'yi Muaviye Dimaşk'a çağırılmış, ondan Yemen tarihi konusunda bilgiler dinlemiştir. Bu zatın *Ahbar el-Yemen ve eş'ariha* adlı bir eser yazdığı bilinmektedir. Bir rivayete göre, Hz. Ali Vehb b. Münebbih (ölm. 110/728)'i Yemen tarihini öğrenmeye teşvik etmiştir. Yezid b. Ziyad el-Himyari (ölm. 69/688) *Siretü Tubba ve eş'ariha* adlı bir kitap yazmıştır.²⁸ Yahudilikten müslümanlığa geçmiş olan Ka'b el-Ahbar (ölm. 32/652) ile Abdullah b. Selam (ölm. 43/663)'dan İsrailiyata ve eski arap tarihine dair pek çok rivayet nakledilmektedir. Bütün bunların gerçek tarihçilikle ilgisi yoktur. Verdikleri bilgiler tarihten ziyade hurafi ve menkıbevi bilgilerdir. Yer ve zaman unsurundan mahrumdur.

İslam tarihçiliğinin ortaya çıkışında iki önemli ekol (mektep) rol oynamıştır. Bunlar hadisle uğraşanlar tarafından meydana getirilen Medine Tarih Ekolü ile hadis, şür, dil, haber (tarih) araştırmacıları tarafından meydana getirilen Irak Tarih Ekolu'dur. Birinci ekolü meydana getirenler genellikle fıkıh, tefsir, hadis sahalarında çalışan ve Medine-Mekke şehirlerinde oturan din alimleridir. Bunların bir kısmı Emeviler zamanında Dimaşk'ta da oturmuşlardır. Irak Ekolü'ne mensup tarihçiler ise, hadis yanında genellikle şiir, dil, folklor, ahbar (tarih) araştırmacılığı ile uğraşan ve Basra ve Kufe'de oturan alimlerdir. Zira, dört halife ve Emeviler devrinde Medine, Basra ve Kufe'nin ilim ve kültür hayatında oynadığı rol başka hiçbir yerle mukayese edilmez. Ne Şam ne Mısır ne de İslam

²⁸ Sezgin, I, 249; Şakir Mustafa, I, 81.

Devleti'nin başka bir yerinde Medine, Basra ve Kufe ile mukayese edilebilecek ilmi hareket meydana gelmemiştir. İleride görüleceği gibi, bu şehirlerde yetişen ünlü bilginlerin çoğu arap olmayan ırklara mensup müslümanlardandı. Bu müslümanlara mevlalar (mevali) deniyordu. Mevlalar, arap olmadığı halde arap kabilelerinden birine mensup sayılan, o kabile mensuplarıyla aynı statüye sahip olan müslümanlardı. Yukarıda ifade edildiği gibi, ilk İslam tarihçileri genellikle başka ilim sahalarıyla da uğraşan kişilerdi. Bunun için tarih ilmi, dini ve filoloji ilimleriyle beraber doğmuş ve gelişmiştir. Bunları, diğer medeniyetlerden tercüme edilerek geliştirilen riyazi ve tabii bilimler takibetmiştir. Tıp, siyaset, matematik, astronomi, felsefe, kimya gibi ilimler Emevilerin sonlarında kelim ilmi ile beraber filizlenmeye başlamışlar, Abbasilerin başlarındaki büyük tercüme hareketiyle önemli bir ilmi hareket halini almışlardır. Bu ilimler önce daha önceki medeniyetlerden Arapçaya çevrilmişler, ardından geliştirilmeye başlamışlardır. Bu ilimleri tercüme edenler genellikle arami, yunanlı, İranlı, Hindli idiler. Aynı zamanda konularında zamanlarının en yetkili bilginleriydi. Eski medeniyetlere ait kitapları tercüme ettikten başka, kendi sahalarında değerli kitaplar yazmışlardır.

MEDİNE TARİH EKOLÜ ve BAŞLICA TEMSİLCİLERİ

İslam tarihinde gerçek anlamda kronolojiye ve coğrafyaya dayanan, yazılan malzemenin tenkit süzgecinden geçirildiği tarih ilmi Medine'de tefsir, hadisle uğraşan din alimleri arasında ortaya çıktı. Bunlar önceleri Peygamber'in hayatından ve savaşlarından bahseden siret-meğazi sahasındaki araştırmalarla işe başladılar. Bir asır kadar devam eden çalışmalar sonunda topladıkları malzemeyi kronoloji ve coğrafi mekan içine yerleştirerek düzenli eserler yazmaya başladılar. Ibn şihab el-Zühri (ölm. 124/742) ve Ibn İshak (61m. 150/767) ile *siret-meğazi* ve İslam tarihi sahalarında ilmi tasnife uygun eserler yazılmaya başlandı. Vakidi (61m. 207/823) ile bu ekol gerçek bir tarih ekolü haline geldi. Hicri Ü/miladi VÜI. asrın başlarında Irak'ta Kufe ve Basra'daki hadis, dil ve şür çalışmaları sırasında arap kabileleri arasında yazılı ve sözlü olarak dolaşan haberlerin toplanması ve tedvin edilmesiyle meydana gelen Irak Haber Ekolü'yle birleşerek İslam tarih geleneğini doğurdu. Bunların sonucu hicri ÜI/miladi IX. asırda büyük tarihçiler ortaya çıktı, günümüze kadar gelen kitaplarını yazdılar. Gerek Medine Ekolü'ne gerek Irak Ekolü'ne mensup tarihçiler yazılı ve sözlü rivayetlerin yanında arşiv vesikalarına da başvurmuşlardır.

Siret ve Meğazi Kitaplarının Yazılması:

Peygamberin hayatına dair eserlere siret denir. Eğer bir kitap sadece onun savaşlarından bahsedirse böyle eserlere meğazi denir. Siret hayat, yaşayış tarzı manalarına gelir. Meğazi ise meğza kelimesinin çoğulu olup savaşlardan ve savaşçıların hayatlarından bahseden eserlere verilen addır. Terim olarak siret-meğazi Peygamberin hayatı ve savaşlarıdır. Bu konulardan bahseden kitaplara siret ve meğazi kitapları denir. İslam tarihinde gerçek anlamda tarih çalışmaları siret ve meğazi dallarında başlamıştır. Bu çalışmalar Peygamber'den sonraki nesil tarafından başlatılmıştır. Fakat bunlar bahsedilen konularda kitap yazmamışlar, buldukları malzemeyi düzensiz olarak defterlere kaydetmişler, talebelerine nakletmişlerdir. Peygamberlerden sonraki ikinci nesil ise bu bilgileri konulara veya kronolojiye göre yazmaya başlamışlardır. Böylece, ilk siret ve meğazi kitapları ortaya çıkmıştır. Yukarıda söylediğimiz gibi ilk meğazi kitapları ve muellifleri hakkında Horovitz bir çalışma yapmış, bunu daha geniş başka çalışmalar takibetmiştir. Siret ve meğazi yazmanın dünyevi tarafı yanında bir de dini tarafı vardır. İlk İslam alimlerine göre Peygamber'in hayatını ve gazvelerini inceleyerek bazı ayetlerin ve hadislerin izahının kolaylaşacağı düşünülüyordu. Bunun için ilk tarih çalışmaları hadis çalışmalarıyla paralel

yürümüştür. *Hadislerde olduğu gibi her rivayet (nakil) sened denen bir raviler zinciri ile bunu takibeden metinden meydana geliyordu.*

Hadis naklinde gözönünde bulundurulmuş birçok husus tarihe dair haberlerin naklinde de dikkate alınmıyordu. Yalnız tarihinin ayrıca kronoloji ile mekana da ehemmiyet vermesi, elde ettiği bilgiyi bu iki çerçeve içine oturtması lazımdı. Tarihle ilgili haberlerin naklinde senet zincirine verilen önem İslamiyetin başlarında müslümanlarda tarihi bilginin şekli ve sağlamlığının tenkidi konusunda meydana gelen muazzam değişmeyi gösterir. Böylece, Peygamberin hayatıyla ilgili bazı nakillerin (rivayetlerin) sağlam olmadığı kabul ediliyor, ilk defa, tarihçilikte sağlam bir zemin üzerinde bulunulduğu hissolunuyordu. Şu noktayı unutmamak gerekir ki, Medine Tarih Ekolü'ne mensup alimlerin ve daha sonraki tarihçilerin Peygamberler tarihi ve Cahiliye Devri ve eski milletler ile ilgili verdikleri bilgiler efsane ile karışiktır. İslam tarihi konusunda verdikleri bilgiler gibi sağlam değildir.

Medine Mektebine Mensup İlk Tarihçiler:

Yukarıda, Hz. Ömer zamanında divanların (maaş ve gelir defterleri) tertibi ile Hz. Ebu Bekir ve Osman zamanlarında *Kur'an'm* toplanıp mushaf haline getirilmesinin bir nevi tarih çakışması olduğuna işaret edilmişti. Divanlar tertib edilirken ilk müslümanlar, hicret edenler, Bedir, Uhud, Hendek, Hudeybiye, Mekke'nin fethi gibi önemli gazalara katılanlar araştırılmış, İslama hizmeti geçen bu zatlara ayrıcalıklı yer verilmiştir. Ayrıca, Peygamber ve ilk halifeler zamanında yapılan pek çok anlaşma metni vardı. Bu listeler ve anlaşmalar İslam tarihçilerinin ilk malzemelerini teşkil etmiş olmalıdır. Bu vesikalar üzerinde tarih bulunduğu için olayların mekanını ve zamanını tayin etmek kolaydı. Peygamber'den sonraki nesilden itibaren tarih araştırmaları başlamış, bu faaliyet daha sonra gelişerek devam etmiştir. Bazı araştırmacılar tarafından ilk tarihçiler arasında Hz. Osman'ın oğlu Eban (ölm. 105/723)'ın adından bahsedilir. Fakat onun daha ziyade hadisçi olduğu, ona nisbet edilen *Meğazi* kitabının Eban b. Osman el-İclî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için onu tarihçiler arasına almadık. Buna göre ilk tarihçileri şöyle sıralayabiliriz:

1. Abdullah b. Abbas: Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın oğludur. Hicretten üç yıl kadar önce (619 yılı civarı) doğdu, 78/697 yılında öldü. Peygamber'den bir sonraki nesildendir. Peygamber zamanında doğduğu için sahabi sayılır. *Kur'an*, hadis, fıkıh (hukuk), şür, ahbar (tarihi nakiller) konularında zamanının en yetkili kişilerindendi. İsrailiyat, Cahiliye Devri arapları, siret ve meğazi konularında ondan nakledilen çok sayıda rivayet (nakil) vardır. Onun tefsir, meğazi, fıkıh, şiir, Eyyam el-Arab (Arapların meşhur

günleri, savaşları), ensab konularında dersler verdiği söylenir.²⁹ Kendisi kitap yazmamıştır. Sahifeler halinde yazılı defterler bırakmıştır.³⁰ Talebeleri arasında meğazi dalının babaları sayılan Urvet b. el-Zübeyr ile Vehb b. Münebbih vardır.

2. Urve İbn Zübeyr: Büyük sahabilerden Zübeyr b. el-Avvam'ın oğludur. Tabiun'un hadisçilerinden ve fakihlerindedir. 23/644 yılında doğmuş. 94/713 yılında ölmüştür. Babası Cemel Vakası'nda olduğu sırada 13 yaşındaydı. Annesi Hz. Ebu Bekr'in kızı Esmadır. Genellikle hayatını Mekke ve Medine'de geçirdi. 58-65/678-684 yıllarında Mısır'da bulundu. Halife Ömer b. Abdülaziz'le arası iyi değildi. Peygamber'in hayatı ve gazalarından başka, Cemel Vakası'na kadarki (36/656) İslam tarihine dair olaylarla ilgilendi. Genellikle meğazi ilminin ve İslam tarihçiliğinin babası sayılır. Ibn İshak., Vakidi, Taberi başta olmak üzere daha sonraki tarihçiler ondan nakiller yaparlar. Modern araştırmacılar tarafından Medine Tarih Ekolü'nün kurucusu kabul edilir. Horovitz, Taberi'nin ondan naklettiği rivayetleri incelemiş, Habeşistan'a, Yesrib (Medine)'e hicretler, Bedir Savaşı, Hz. Hatice'nin ölümü, Halid b. el-Velid konularında düzenli bilgiler verdiğini, bu arada tarihle ilgili Halife Abdülmelik tarafından yöneltilen sorulara cevaplar yazdığını göstermiştir. Abdülaziz el-Duri de ondan yapılan alıntıları incelemiş, vahyin ve İslama davetin başlangıcından, Hicret'ten, Medine devrinden, Taif Gazvesi'nden, Peygamberin mektuplarından, ömrünün sonlarına kadar meydana gelen çeşitli olaylardan bahsettiğini, ondan nakledilen bazı rivayetlerin Emevi sarayına yazılan cevaplar olduğunu tesbit etmiştir. Bununla beraber eserinin tam adı bilinmez. Belki bıraktığı malzeme tedvin edilmemiş bir haldeydi.³¹ Talebelerinin en meşhuru İbn Şihab el-Zühri'dir.

3. Vehb b. Münebbih: Yemen'in Zimar şehrindedir. 'İlmu'1- Eva'l (Bizden önce yaşayanlara dair bilgiler) üzerinde çalışan bir diğer ilim adamı da Vehb İbn Münebbih'tir. (Ö.yaklaşık 728) İran Menşe'li Yemenli Yahudi asıllıdır. Eserlerinde verdiği haberlerin

²⁹ İbn Sa'd, Ü, 121, 122; İbn el-Esir, *Usd el-gdbe*, Tahran baskisi, ÜI, 193-195; *El²*, I, 41-42; Sezgin, I, 25-28; Zirikli, IV, 95; Rosenthal, s.353, 356, 363; şakir Mustafa, I, 150.

³⁰ İbn Sa'd, V/I, 216; şakir Mustafa, aym yer. Hayatı hakkında bk. *JA*, I, 26-27; Sezgin, aynı yer; Rosenthal s.99 not 9.

³¹ Horovitz, *el-Megdzi'l-ula ve muellifuhd*, tercüme eden Hüseyin Nassar, Misir 1369/1949, s. 11-25; şakir Mustafa, I, 152-153; el-DM, *Neş'etu ilm el-tdnh*, s.21-22, 61-77, 137-142. Urve'nin hayatı hakkında bk. Z4, XÜI, 66; Sezgin, I, 278; Sabri Hizmetli, s.110-112.

itimada şayanlığı ciddi bir mesele olan Vehb, İslam öncesi Güney Arabistan ve diğer yabancı, ülkeler hakkında doğruluğu tartışmalı da olsa başta gelen bilgi kaynaklarından biri olmuştur.³² Vehb b. Münebbih'in daha Peygamber'in sağlığında 10/632 yılında müslüman olduğuna dair rivayetler vardır. En sağlam olan rivayete göre 34/654 yılında doğmuştur. 114/732 yılında ölmüştür. Bazıları onun müslüman olmadan önce yahudi olduğunu söylerler. Bu rivayeti kabul edenlere göre, Ka'b el-Ahbar ve Abdullah b. Selam gibi müslüman olan yahudi alimlerden faydalanmıştır. 34/654 yılında doğduğunu kabul edenler ise İran asıllı olduğunu söylerler. Bu son rivayet doğru olmalıdır. Kardeşi Hammam da onun gibi hadis ve ahbar (tarih)'la uğraşmıştır. Medine Ekolü'ne mensup alimlerden. Peygamberler ve Cahiliye Devri Yemen tarihleriyle uğraşmıştır. Ondan İsrailiyat'a dair pek çok rivayet nakledilir. Peygamberler tarihine dair *Kitab el-mübteda* ve *kisas el-enbiyd*, Yemen tarihine dair *Kitab el-müluk el-mütevece min Himyer ve ahbarihim* adli eserleri yazmıştır. Bu son eser *Kitab el-tican* adıyla 1979 yılında Sana'da yayınlanmıştır. Hikayeci tarihçidir. Verdiği bilgilere fazla itimad edilmez. Bununla beraber, Ibn İshak, Taberi, Mesudi gibi büyük tarihçiler Peygamberler tarihi, eski Yemen tarihi konularından ondan faydalanmışlardır. Peygamberler tarihine, yahudi tarihine dair bilgiler *Kur'an* ve hadiste olduğu için İslam tarihçileri İsrailiyata dair pek çok bilgileri kabul etmek zorunda kalmışlar, *Kur'an* ve hadiste verilen bilgileri İsrailiyat ve *Tevraftan* aldıkları bilgilerle tamamlamışlardır. Bunun için, Peygamberler tarihi ve yaratılıştan bahseden bütün İslam tarihçileri İsrailiyattan faydalanmışlardır. Yalnız, bu tarihçilerin hiç biri Peygamber'in hayatı ve İslam tarihi konularında Vehb'ten nakilde bulunmazlar. Bununla beraber, Beker onun *Kitab el-meğazi'sinden* bir parçaya rastlamıştır. Burada Akabe Biati ile Hicret'ten bahsedilir.³³

Urve ve Vehb'ten sonraki üçüncü müslüman kuşakta, bir çok hadisçi, bilhassa Ömer b. Abdülaziz (ölm. 101/720) ve Hişam b. Abdülmelik (ölm. 125/743) gibi Emevi halifelerinin teşvikleriyle Hilafet Arşivleri'ndeki malzemelerden

de faydalanarak gerçek anlamda tarih kitapları yazdılar. Bunların en önemlileri Şurahbil b. Sa'd ile Ibn şihab el-Zühri'dir.

³²İbn H,allikan, III, 's. 106-7; Taberi, III, s. 2493-4; Nevevi... s. 619 675.

³³ Horovitz, s.27-36; Sezgin, I, 305-307; Ziriklt, VÜI, 125; Dun, s.25-26, 103-117, 152-158; JA, XÜI, 260-262; şakir Mustata, I, 154-155; Rosenthal, s.130, 173, 258; S. Hizmetli, s. 115-116.

4. **Şurahbil b. Sa'id:** Tam adı Şurahbil b. Said b. Sa'd b. Ubade el-Hazreci el-Ensari'dir. Büyük sahabilerden Sa'd b. Ubade'nin torunudur. Babası Said, Peygamber'in hayatı üzerinde ilk uğraşan kişilerdendir. Topladığı malzemeyi bir deftere yazmış, Şurahbil bu notlardan faydalanmıştır. Şurahbil, Hz. Ömer zamanında 25/646 yılı başlarında doğmuş, 123/740 yılında ölmüştür. Medine'ye hicret edenlerin, Bedir ve Uhud'a katılanların listelerini verir. Meğazi hakkında kitap yazdığı söylenirse de adı verilmez.³⁴

5. **Ibn Şihab el-Zuhri:** 50-124/670-742 yılları arasında yaşamıştır. Hadisleri, siret ve İslam tarihini konulara göre ilk yazan kişidir. *Sünen* adlı bir hadis kitabı, *Kitab el-meğazi* adlı bir siret kitabı yazmıştır. Topladığı bilgilerin hepsini defterlere kaydederdi. Çok sayıda alimden okuduğu gibi, devlet arşivlerinden de faydalanmıştır. İlmi anlamda İslam tarihinde ilk hadisçi ve tarihçidir. Medine Tarih Ekolü'nün ilk büyük temsilcisidir. Tam adı Muhammed b. Müslim b. Şihab el-Zühri'dir. Kureş kabilesinin kollarından olan Zühre oğullarından gelir. Peygamberin annesi de aynı koldandır. Ömrünü Medine, Mekke ve Şam'da geçirmiştir. Yukarıda bahsedilen Urvet b. el-Zübeyr'in talebesidir. el-Zuhri, Said b. el-Müseyyeb ve Tabiun'un diğer hadis, fıkıh, edeb, tarih bilginlerinden uzun süre dersler aldı. Otuz yaşına kadar Medine'de oturdu. 80/699 yılında Dimaşk'a gitti. Emevi halifesi Abdülmelik tarafından kabul edildi. İlmi takdir edilip borçları ödendi. Bundan sonra ölünceye kadar zaman zaman Medine'de, zaman zaman Dimaşk'ta bulundu. Abdülmelik'ten sonra gelen Emevi halifeleri I. Velid, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdulaziz, Yezid b. Abdülmelik, Hişam b. Abdülmelik (ölm. 125/743) taraflarından himaye edildi. Bu arada eserlerini yazdı. Çağdaşları ve daha sonraki alimler onun ilmi faaliyetini, metodunu takdirle anarlar. Ömer b. Abdülaziz ve Hişam b. Abdülmelik onu hadisleri ve siret-meğazi'yi yazmaya teşvik etmişler, hatta bu konuda zorlamışlardır. Halife Hişam'ın çocuklarının eğitim ve öğretimiyle görevlendirilmiş, ölünceye kadar bu işe devam etmiştir. Hatta, Hişam onun emrine katipler verip bildiklerini defterlere yazdırmıştır. Ramazan 124/Temmuz 742 tarihinde Şam'da ölmüş, Adama denilen çiftliğinde gömülmüştür. İmam Malik b. Enes (ölm. 179/795) "İlmi kitap halinde ilk yazan (ilk tedvin eden) Ibn Şihab'tir. Sonra, onu başkaları takibetmiştir" der. Zühri Peygamber'in sireti, gazaları, dört halife devri, Emeviler devri tarihi ile ilgilenmiş, elde ettiği bilgileri tenkit süzgecinden geçirmiş, çeşitli kaynaklardan (senedlerden) elde ettiği bilgileri birleştirmiş, olayların tarihi akışına dikkat etmiş, önemli olayları göstermiş, kıssaları ve

³⁴ Horovitz, s.25-27; el-DM, s.22; Şakir Mustafa, I, 151, 154; Sezgin, I, 279; S. Hizmetli, s.1 15.

şiiirleri kitaplarına almamıştır. O bir olaya dair çeşitli rivayetleri biraraya toplayıp tek bir metin halinde veren ilk kişidir. Bu metod tarihçilikte bir ileri merhaledir. Bilhassa dört halife devrine, icmanın, hilafet meselesinin, divanların, vergilerin, siyasi hiziplerin ortaya çıkışına önem vermiştir. *Kitab el-meğazi* adlı eserini 121/739 yılında tamamlamıştır. Talebeleri arasında Musa b. Ukbe, İbn İhsak, Muhammed b. Salih el-Temmar vardır.³⁵

Emevi halifeleri tarafından himaye edilen başka bir hadisçi ve tarihçi de Asım b. Ömer b. Katade (ölm. 119/737)'dir. Ensar'dan olan bu zat Medineli'dir. Halife Ömer b. Abdülaziz zamanında Dımaşk'ı ziyaret etmiş, onun emriyle Emevi Camii'nde siret-meğazi ve Sahabe'nin hayatları üzerine dersler vermiştir. Medine'de hadis ve meğazi konularında 20 yıl kadar ders verdiği söylenir.³⁶

6. Abdullah b. Ebu Bekr b. Hazm: Medineli siret ve meğazi alimlerindendir. Dedesi Amr b. Hazm, Peygamber tarafından Yemen'e vali tayin edilmişti. Babası Abu Bekr Medine'de kadılık ve valilik yapmıştı. Abdullah kendisi hadis ve siret ile uğraştı. Peygamberin gençliği, ilk peygamberlik yılları, gazveleri, ona gelen elçi heyetleri, ridde olayları ve Hz. Osman'ın son günleriyle ilgili bilgilerin önemli bir kısmı ondan nakledilir. İbn İshak'ın hocalarındandı. Topladığı malzemeyi yıllara göre tertibetmiştir. Peygamberin savaşları konusunda yıllara göre tertibettiği bir liste İbn İshak ve Taberi tarafından nakledilir. Ayrıca Peygamber'in mektuplarıyla da ilgilenmiştir.³⁷

7. Musa b. Ukbe el-Esedî: Medineli tarihçilerdendir. Zübeyr oğullarının mevlasıdır. 60/679 yılına doğru doğdu. 141/758 yılında öldü. İbn Abbas'ın notlarından faydalandığı gibi, Zühri'den meğazi ve tarih okudu. İbn İshak, Vakidi, İbn Sa'd, Taberi ondan bilgi aktarırlar. İmam Malik'in hocalarındandı. İmam Malik ile İbn İshak'ın arası iyi değildi. Kendisine siyer konusunda bilgi soranlara Musa b. Ukbe'yi tavsiye eder. Onun bilgilerinin sağlam olduğunu söylerdi. Musa'nın tarih metodu sağlamdı. Siret, meğazi. dört halife ve Emeviler devri tarihleriyle ilgilenirdi. Habeşistan'a göçeden, Akabe Biatına katılan Sahabilerin listelerini tutmuş, topladığı malzemeyi tarih sırasına koymuştur. *Kitab el-meğazi* adlı eseri sonraki alimler tarafından çok kullanılmıştır. Ebu Nuaym el-İsfahani (ölm. 1038) bu kitabı istinsah edip ondan faydalanmış., daha sonra Yakut el-Hamevi de bu

³⁵ Horovitz, s.49-68; İA, XIII, 643-647; el-Duri, s.23-25, 78-102, 143-151; Sezgin, I, 280-283; Şakir Mustafa, I, 157-158; Zirikli, VII, 97; Rosenthal, s.456, 507, 527.

³⁶ ? Horovitz, s.47-49; Sezgin, I, 279; Şakir Mustafa, I, 156.

³⁷ İbn Sa'd, II,134; Horovitz, s.37-47; Sezgin, I, 284; Şakir Mutafa, I, 155-156; S. Hizmetli, s.117-118.

nüşhayı kullanmıştır. İbn Abdülberr (ölm. 1071) bu eseri *Kitab el-dürer fi ihtisar el-meğazi ve'l-siyer* adıyla ihtisar etmiş (kısaltmış)tir. İbn Kadi şuhbe (ölm. 789/1387) ise *Kitab el-meğaziden* yapılan nakilleri ayrı bir eserde toplamıştır. İbn Seyyid el-Nas ve İbn Hacer da kitaplarında bu eserden nakiller yapmışlardır. Bu kitaptan bir parça zamanımıza ulaşmış, Sachau ve Schacht bu parça üzerinde çalışmışlardır. A. Guillaume, İbn İshak'ın *el-Siret el-nebeviyyesi'nin* İngilizce tercümesinin sonunda kitaptan bazı parçaların tercümesini vermiştir.³⁸

İbn İshak: Zühri'nin en büyük talebesi, ilk büyük İslam tarihçisidir. Yazdığı eser zamanımıza ulaşmıştır. Tam adı Ebu Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesar'dır. Dedesi Yesar, Hz. Ebu Bekr zamanında Ayn et-Temr denen yerde esir alınıp Medine'ye getirilenlerdir. Yesar esir olarak Kays b. Mahreme b. el-Muttalib'e verildi ve müslüman olup Kays'ın aşiretinin mevlası oldu, Yesar'ın oğulları İshak ile Musa hadisle ilgilendiler. İbn İshak'ın annesi ise azad edilmiş bir cariye idi. Muhammed, bu cariye ile İshak'ın oğlu olarak 85/705 yılında Medine'de doğdu. Babası gibi hadisçilik mesleğini seçti. İbn Şihab el-Zühri, Asım b. Ömer b. Katade. Abdullah b. Ebi Bekr b. Hazm gibi zamanının büyük hadisçilerinden ve tarihçilerinden okudu. Malzeme topladı. Otuz yaşına geldiği sırada Mısır'a giderek orada Yezid b. Ebi Habib (ölm. 128/745)'in hadis ve tarih konusundaki derslerine devam etti. Mısır'dan Medine'ye dönünce hadis ve siyere ait topladığı malzemeleri kitap halinde yazmaya başladı. *el-Siret el-nebeviyye* adlı kitabını yazdı. 123/741 yılında Medine'de bulunan hocası Zühri tarafından eseri övüldü. Bu arada İbn İshak *el-Sünen* adında bir hadis kitabı da yazdı. Belki de bu eserindeki bazı görüşleri dolayısıyla İmam Malik ve taraftarlarıyla arası açıldı. Kaderiyccilik ve şiiilikle itham edildi. Hişam b. Urve'nin karısı Fatıma'yı kaynak göstermesi tenkit edildi. Fatıma ile arasında ilişki olduğunu söyleyenler bile oldu.

Bu sıralarda Irak'ta Abbasiler idareyi ele geçirmişler, devletin merkezi Şam'dan Irak'a kaymıştı. Medine eski önemini kaybetmişti. Bu gelişmeler üzerine, İbn İshak Medine'den Irak'a gitti. el-Cezire, Kufe, Rey gibi yerlerde kısa müddetle dolaştı. Bağdad'ın kurulması üzerine bu şehirde yerleşti. 150/767 yılında bu şehirde oldu.

İbn İshak'ın eserlerini yazarken kullandığı kaynaklar çok çeşitlidir. Medineli çok sayıda hadisçi ve tarihçiden, Yezid b. Ebi Habib'ten, Vehb b. Münebbih'ten, ehl-i kitaptan,

---

³⁸ Horovitz, s.69-73; Duri, s.27, 159-165; Rosenthal, s.525, 705; Sehavi, s.525; *Tehzib el-tehzib*, X, 361; Sezgin, I, 286-287; Sakir Mustafa, I, 158-159.

yabancılardan, *Kur'an*, hadis, vesikalar, halk rivayetleri gibi muhtelif kaynaklardan faydalanmıştır. Hocalarının ve istifade ettiği kişilerin sayısı 114 kişiye ulaşmıştır. Çok sayıda şiiri kaynak göstermiştir. Bu kadar çeşitli kaynaktan faydalanması İmam Malik gibi katı tutumlu kişilerin tenkidine uğramıştır. Medineli talebelerinin az olmasına karşılık Iraklı. el-Cezireli, Reyli pek çok talebesi vardır. Bunlardan 15 kadarı büyük alimdir. En büyük talebeleri el-Vâkidî (Medineli), Yunus b. Bükeyr, Ziyad b. Abdullah el-Bekkâî (ölm. 183/799)'dir. En meşhur eseri *el-Siret el-nebeviyye* adlı kitabıdır. Bu eseri, önce Halife Ebû Ca'fer el-Mansur'a, daha sonra ilaveli şeklini oğlu Mehdi'ye takdim etmiştir. Kitab talebesi el-Bekkâî'nin talebesi Abdülmelik b. Hişam (ölm. 218/833)'ın tehzibiyle zamanımıza ulaşmıştır. Bu tehzib Peygamber'in sîreti, meğâzisi, İslâmiyet ortaya çıktığı sırada Hicaz'ın durumu hakkında başlıca kaynağımızdır. İbn Hişam kitabın aslındaki bazı şiirleri, zayıf gördüğü rivayetleri atarak onu mükemmel hale getirmiştir. Bazı ilaveler de yapılan bu tehzib daha sonraki tarihçilerin başlıca kaynağı olmuştur. Zamanımıza çeşitli yazma nüshaları gelmiş, Wüstenfeld tarafından Leipzig'te 1856-1860 yıllarında yayınlanmıştır. Bu baskı 1899 yılında tekrarlanmıştır. Mısır'da 1259/1843, 1295, 1324, 1347 ve daha sonra 1955 yılında Mustafa Sakkâ-İbrahim el-Ebyarî tarafından, 1973 Taha Abdurrauf Sa'd tarafından Kahire'de baskıları yapılmıştır. Kitab Salgurlular devrinde Farsça'ya tercüme edilmiştir. G. Weil tarafından 1864 yılında Almanca tercümesi, A. Guillamme tarafından 1955 yılında İngilizce tercümesi yayınlanmıştır. Neşet Çağatay ile İzzet Hasan baştan Ömer b. el-Hattab'ın müslüman oluşunun sonlarına kadarki kısmını Türkçe'ye çevirmişler, bu çeviri 1971 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları arasında çıkmıştır. Bundan elli yıl kadar önce İbn İshak'ın bu eserinin aslının Yunus b. Bükeyr rivâyetiyle bir parçası bulunmuş, bu parça M. Hamidullah tarafından 1976 yılında Fas'ta, 1978 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

İbn İshak'ın *el-Siret el-nebeviyye'si* kendisinden önceki ve kendi devrindeki sîret-meğâzî yazarlarının eserlerinden daha kapsamlı bir tarih görüşünün mahsulüdür. O, yalnız Peygamber'in değil, peygamberlik müessesesinin tarihini vermek istemiştir. Eserin aslı 119 bölümden meydana geliyordu.

a) Yaratılıştan itibaren İslam öncesi peygamberler tarihinden bahseden, Vehb b. Münebbih ile yahudi kaynaklarından büyük çapta faydalanılan *el-Mubteda* (başlangıç) kısmı. Bu kısımda Cahiliye Devri araplarında da bahsetmiştir. Haklı olarak, İsrailiyat başta olmak üzere, sözlü ve yazılı nakledilen

rivayetlerden faydalanmıştır. Zira, bu konunun başka kaynağı yoktur. Belki de hadisçiler daha çok bu kısmı tenkit etmişlerdir. Bu konuda Taberî gibi tarihçiler de aynı İbn İshak'ın yolunu takibetmişlerdir.

b) Peygamber'in doğumundan Hicret'in ilk yılına kadar gelen *el-Meb'as* (peygamber gönderiliş) kısmı.

c) Hicret'ten Peygamber'in ölümüne kadarki *el-Meğâzî* kısmı. Bu son iki kısmı ise sağlam rivayetlere dayanarak kaleme alınmıştır. Gerçek manâda tarihtir. Meşhur hadisçi Buharî (ölm. 256/870). İbn İshak'ın hadislerini kitabına almadığı halde, tarihi konulardan bahsederken daima ondan sözetmiş, bir çok eleştirilerini onun rivayetlerine dayandırmıştır. Kamil b. Adiy tarih konusunda herkesin İbn İshak'a borçlu olduğunu ifade eder, "Meğâzî alanında yazılan eserlerin hiçbiri onunki ile yarışamaz" der. İbn Hibban (ölm. 354/965) *Kitab el-sikat* adlı eserinde ona yapılan itirazları ele alırken, onun müslüman olan yahudilerin Hayber'in fethi konusundaki rivayetlerini kitabına aldığını, halbuki bu kişilerin Hayber'in fethi ile ilgili bu sözleri asıl yahudilerden aldıklarını söyler. Bunlar sadece dini kaygı ile soyleneş sözlerdir. Bir tarihfının bir olayı değerlendirirken lehte ve alej'hteki rivayetleri (nakilleri) değerlendirmesinden daha tabü bir s.ey yoktur. İbn İshak, kendi zamanma gelen bir de *Halifeler tarihi (İslam tarihi)* yazmıştır. Fakat, bu eser zamammıza gelmemistir. Daha sonra gelen tarihçiler onun tarihe dair her iki eserinden bol bol faydalanmışlardır.³⁹

9. el-Vakidi : İbn İshak'm talebesi el-Vakid! ile Medine Tarih Ekolü zirvesine ulaştı. Aynı zamanda sona erdi. Zira, Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla Hicaz, şam bölgeleri önemlerini yitirdiler. İslam Devleti'nin ilmi ve kültürel merkezi Irak, bilhassa Bagdad oldu. Vakidi de bunun farkına vardı. Bagdad'a gitti. Omrimun son otuz yılm Bagdad'ta geçirdi. Bazan kadıhk yaptı. Tam adı Ebu Abdullah Muhammed b. Omer el-Vakidf dir. 130/747 yılmda Medine'de doğmuş, 207/823 yılmda Bagdad'ta olmuştür. Hocası İbn İshak gibi mevlalardandır. İbn İshak'tan bas.ka, Ma'mar b. Rasid, Ebu Ma'şar el-Sindi, Süfyân el-Sevri, İbn Cüreyc, Malik b. Enes gibi pek çok alimden tarih, hadis, fıkıh okudu. Kırk yaşjarma doğru Medine'de siyer ve meğazi okutmaya başladı. Ünü etrafa yayıldı. 170/786 yılmda Halife Harun el-Resid ve v^iri Yahya el-Bermeki hac i9in Hicaz'a gelince, Medine ve Mekke'nin kutsal yerlerini ve bu yerlerle ilgili Peygamber'in hatıralanm en iyi bilen bir rehber istediler. Kendilerine el-

---

39

JA, V/Ü, 757-758, XI, 784-785; *El²*, Ü, 834-835; Brockelmann, *GAL*, I, 135, S.I, 205-206; Horovitz, 77-96; J. Fuck, *Ibn Ishaç....* Frankfurt 1925; Dun, s.27-31, 166-186; Storey, I/I, 172-173; Rosenthal, s.354, 514, 523; Sezgin, I, 288-290; Sakir Mustafa, I, 160-162.

Vakidi tavsiye edildi. Vakidi 180/796 yilmda Bagdad'a giderek halife ile vezirinin hizmetine girdi. 204/819 yilmda Halife Me'mun tarafmdan Bagdad'm dogu kismma kadi tayin edildi. Bu görevdeyken 207/823 yilmda 78 yaşmda Bagdad'ta oldü.

el-Vakidi büyük bir tarih[^]i olmasma ragmen, bazı hadissiler tarafmdan itimada şayan olmamakla itham edilir. Bunun başjica sebebi hadis9ilerin şekilciligi ve onun Memun ile olan yakin ilişkisi olmahtır. Vakidi hocasi Ibn tshak gibi, sadece Peygamber'in hayati ile degil, zamanma kadarki İslam tarihi ile ilgilenmiştir. Peygamber'in hayatmm safhalanni, olaylann gectigi yerleri inceleyerek araştirmıştır. Onunla Medine'deki Hadisci Tarih Ekolü kendine has geleneklermi koruyarak Irak'ta dilciler tarafmdan gelistinlen Haber Ekolü'ne yaklaştırmıştır. Kur'an, hadis, fıkıh. tarih konularmda eserler yazmıştır. Tarihe dair önemli eserleri şunlardır: *Kitab el-tdrih ve'l-mebas ve 'l-megdzi*, *Ahbdrü Mekke*, *Kitab el-tabakdt*, *Fütuh el-şam*, *Fütuh el-Irak*, *Fütuh el-Cezire*, *Kitab el-Cemel*, *Maktel el-Huseyn*, *el-Sire*, *Ezvac el-Nebi*, *Kitab el-Ridde ve 'l-Ddr*, *Harb el-Evs ve 'l-Hazrec*, *Kitabu Siffm*, *Vefdt el-Nebi*, *Emr el-Habeçe ve 'l-Fil*, *Kitab el-Sakife ve bey'ati Ebi Bekr*, *Siretti Ebi Bekr ve futuhuhu*, *Merd 'i Kureyş ve 'l-Ensar fi 'l-katdi'*, *Vaz 'u Omer el-devdvin ve tefrifu 'l-kabdil ve merdtibuha ve ensdbuhd*, *Kitab el-^urd*, *Kitab el-savaif*, *el-Tdrih el-kebir*, *Darb el-denariür ve'l-derahim*.

Gorulduğı üzere Vakidi İslam tarihinin ilk devirlerindeki önemli olaylann hepsiyle ilgilenmişjir. Hatta, divanlann tesisinden, altm ve gümüş paralarm basllmasmdan bahseden kültür tarihiyle ilgili eserler yazmıştır. *el-Tdrih el-kebir* adh büyük İslam tarihi yıllara göre tertibedilmiş olup 179/795 yilma kadarki olaylardan bahsediyordu. *Kitab el-tabakat* adh eseri ilk tabakat kitabı olup Medineli, Kufeli, Basrah hadiscilerden, diger alimlerden bahsediyordu. Bu kitabı, talebesi Ibn Sa'd'm eserine esas teskil etmiştir. Eserlerinde kronoloji ile cografyaya büyük önem vermiştir. Yanş olarak, hocasi Ibn Ishak gibi, onu da şülikle itham edenler olm.us.tur. Onun yaptigi, her İslam tarih9isinin yaptigi gibi, Haşimileri diger ailelere göre biraz daha üstün tutmasıdır. Modern araştırmacılar tarafmdan verdiği bilgiler son derece saglam kabul edilir. Taberi'nin, Seyf b. Omer'in rivayetini onun verdiği bilgilere tercih etmesi tenkit edilir.

Vakid'l'nin bütün eserlerinden *Kitab el-megdzi*, *Mevlid el-Nebi* ve *Kitdb el-Ridde ve'l-Ddr* zamammiza (jelmiştir. *Kitab el-megdzi* siretinin ikinci kısmı olmahtır. Bu eserin

metninin üçte biri A. Von Kremer tarafından 1856 yılında Kalküta'da basılmış.. J. Wellhausen tarafından hülasa olarak tamamı Almanca'ya tercüme edilmiş, *Mohammed in Medina* adıyla 1882'de Berlin'de basılmıştır. Eserin metninin tamamı ise Abbas al-şirbini tarafından 1948 yılında Kahire'de, J.M.B. Jones tarafından 1966 yılında Oxford'da yayımlanmıştır. *Kitab el-Ridde* tizerinde Mustafa Fayda gahs.mis.tir. Eser M. Hamidullah tarafından 1989 yılında Paris'te yayımlanmıştır. Wellhausen onun bu eserinde olayları zaman ağına yerleştirerek ve çeşitli rivayetleri mukayese ederek kronolojiyi gayet dogm tesbit ettiğini söyler. Onun fuh kitapları zamanmüza gelmemis.tir. Bu gün ona nisbet edilen basımlar, fuh kitapları ise, başta VÜ/XI11. yüzyılda yasayan Ebü'l-Hasan el-Bekri olmak üzere çeşitli kâşifler tarafından meydana getirilmiştir. sahte eserlerdir. Bunların bir kısmı Osmanlılar devrinde Türkçe'ye tercüme edilmiştir.tir.

Vakidi kitabı edinmeyi çok severdi. Satın aldıklarından bazı müstensihler tutar, onlara kitabı istinsah ettirirdi. Bunların en mes.huru Katib el-Vakidi diye tanınan talebesi Muhammed b. Sa'd'tir. Diğer mes.hur talebeleri kendi adını ve künyesini taşıyan oğlu Muhammed (*Kitab el-tarih el-kebir*'i babasından rivayet etmiştir). İmam şafii, İbn Ebi şeybe ve Ebu Ubeyd el-Kasim b. Sellam'dır.³

Muhammed İbn Sa'd: Vakidi'nin katibi ve öğrencisi olup 168/784 yılında Basra'da doğdu. 230/845 yılında Bağdat'ta öldü. Hocası gibi mevlalardandı. Bir müddet Medine'de ya^adi- Sonra. Bağdat'ta hocası Vakidi ile tanıştı. Ollimtime kadar onunla beraber çalıştı. Hocasının ölümünden sonra çalışmalanna devam etti. Genellikle hocasının eserlerini dayanarak *Kitab el-tabakat el-kebir*, bunun muhtasarı *Kitab el-tabakat el-sagire* adlı eserlerini yazdı. Yalnız, ehl-i kitab rivayetleri ile vesikalar konusunda Hişam b. Muhammed el-Kelbi'den önemli ölçüde faydalandı. Her iki eser zamanımıza ulaşmıştır. *el-Tabakat el-kebir* E. Sachau tarafından 1904-1917 yılları arasında 8 cilt halinde neşredilmiştir. Dokuzuncu cildi meydana getiren fihristler (indeksler) ise 1921, 1928, 1940 yıllarda basılmıştır. 1968, 1983 yıllarında Beyrut'ta yeni tablolar yapılmıştır. *el-Tabakat el-sagire*'in tek nüshası İstanbul Arkeoloji Müzesi Kutuphanesi'nde bulunmaktadır.

Kitab el-tabakat el-kebir iki ana kısımdan meydana gelir. Birinci kısım Peygamber'in siresinden, ikinci kısım Saliha ve Tabiun'un ve onlardan sonra gelen bazı din alimlerinin hayatlarından (biyografilerinden) bahseder. İbn Sa'd'ın talebeleri kitabın bu iki ana kısmını ayrı ayrı rivayet etmişler, hicri 300 (m.912) yılı civarında İbn Ma'ruf adlı bin bu iki kısmı birleştirerek, kitabı şimdiki şeklini vermiştir. İbn Sa'd, *Kitab el-tabakat el-kebir*. Peygamber'in hayatına ayırdığı ve son şeklini verdiği ilk iki cilde, siresi ve meşurlerden başka

Peygamber'in emirlerini, mektuplarını, şemailine, ahlakma dair bilgileri, peygamberlik alametleri (delail el-

IA, XI, 785, XII, 150-153; Hotovitz, s. 101-126; *GAL*. I. 136v AM. 207-208; şemseddin GÇnaltay, *İslam 'da tarihve mtlverrihler*, s.19-22; DurT, s.31-32,187-206; *GAS*, I, 294-297; şakir Mustala, I. 163-166; Storey, I/I, 173-174; Rosenthal, s.61, 87, 260, 360, 397.

nubuwe)'ni de almıştır. Daha sonra, şcmail ve delail el-nübuve konularında kitaplar yazılması hazırlamıştır. Bu gelişme, sağlam hadis rivayetlerinin halk vaizlerinin rivayetlerine yaklaşmasını gösterir. İbn İshak'ın eserinde gözönünde tutulan özellikler bu şekilde ve daha sonra Peygamber'in hayatını yazanların kitaplarında taklit edilmiştir. İbn Sa'd'ın eseri klasik tarih yazma metodunun doruk noktasını ifade eder. Kronolojiye önemli yer verir. Zamanımıza gelen bu önemli kitap tabakat tarzında yazılan elimizdeki en eski biyografi kitabıdır. İbn İshak'ın kitabı ile beraber Peygamberimizin hayatı için en önemli kaynağımızdır.³⁶

Vakidi ve İbn Sa'd ile Medine Tarih Ekolü, Irak Tarih Ekolüyle birleşmiş ve görevini tamamlamıştır. Bundan sonra iki ekolün birleşmesinden meydana gelen İslam Tarih Geleneği devam edecektir. Bununla beraber, daha sonraki hadis^ilerden Medine Tarih Ekolü'ne benzer tarih ve biyografi yazarlar çıkacaktır. XVIII. yüzyılda bu gelenek tamamiyle sona erecektir.

IRAK TARİH EKOLÜ, BAŞLICA TEMSİLCİLERİ

Medine'de ortaya çıkan Hadis^i Tarih Ekolü gelişmesine devam ederken, Irak'ta Basra ve Kufe muhitlerinde dil, sür, haber (tarihi rivayet) araştırmacıları tarafından geliştirilen - Irak Haberci Tarih Ekolü ortaya çıktı. Bu ekolün mensupları. başta Irak'ta olmak üzere. İslam tarihinin ilk asrındaki olaylara ait geçitü kabileler arasında dola^an yazılı ve sözlü malzemeyi topladılar. Medine Ekolü'nden, arşivlerden de faydalanarak bahsedilen asırda meydana gelen olaylar hakkında monografiler yazdılar. Tarih ve diğer konulardaki yoğun UmT çalışmalarını Kufe, Basra muhitinde ortaya çıkması ilgi çekicidir. Bu şehirlerde çok sayıda Arap kabilesi vardı, müslüman olmuş yabancıardan meydana gelen kalabalık Mevlalar otunuyorlardı. Ayrıca, Irak bölgesi İstamiyet ortaya çıktığı sırada Hellenizm, Pars, Arap. hatta Hind kültürlerinin bulunduğu bir noktaydı. Bu bölge siyasi bakımdan Şam-Misir ittifakına rakip olan tek yerdi. Emevilere rakip siyasi ve fikri cereyanlar hep bu bölgede

toplanmışlardı. Bundan dolayı Irak'ta meydana gelen ilmi gelişmelere benzer bir uyanış İslam dünyasının diğer bir yerinde meydana gelmemiştir. Abbasi Devleti'nin merkezinin bu bölgede bulunması ise bu ilmi uyanışı kuvvetlendirmiş ve hızlandırmıştır. Bunun sonucu olarak, sonraki tarih kitaplarında Irak geleneği hakim olmuştur. Yukarıda ifade edildiği gibi, ilk dört halife tarihi için Medine geleneğinin sahip olduğu malzeme, hayatların sonunu Irak'ta geçiren İbn İshak ve talebesi Vakidi'nin dayandığı

Horowitz.s.126-132:Z4. V/Ü, 79S, *El*, Hi, 946-947, XI, 785; *GAL*, I, 136, 5.1, 208; Sezgin. I, 300-301; Şakir Mustafa, I, 166-168; Dürri, s.32, 207-214; Rosenthal, s.123, 134, 515, 523, 525; Zirikli, VI, 136-137.

başlıca kaynak olmuştur. Medine geleneğindeki kronoloji ile ilgili malzemenin doğruluğu Medine ve Dimas.k arşivlerinde resmi evrakın bulunduğunu göstermektedir. O devirlerden Mısır'da zamana kadar gelen papirüs belgeleri bunun delilidir. Emeviler devrinde Şam, Mısır, Irak'ta resmi belgelerin saklandığı arşivin bulunduğu bir çok delille isbat edilmiştir. Bundan sonraki devrede tarih yazarların, valilerin ve hac emirlerinin listeleriyle, arşivlerdeki malzemeden kronolojiye ait malzemeyi temin ettikleri anlaşılmaktadır. Fakat, bu kronoloji gerçeğini doldurmak için hadisler ile dilcilerin metodlarının kabul ettiği malzemeye başvurulmuştur (Bu tarih ekolü hakkında bk. Dürri, s. 118-130).

Irak'taki tarih şahısları Hz. Ali (ölm. 40/661) devrine kadar çıkar. Onun katibi Ubeydullah b. Ebi Rafi'. onunla Cemal, Siffin ve Nehrevan savaşlarına katılan Sahabilerin listelerini yazmıştı. Muaviye'nin Irak valisi Ziyad b. Ebihi (61m. 54/674) arap kabilelerinin yerilecek taraflardan bahseden *Kitab el-mesalib* adlı bir eser yazmıştır. Bu sırada, halk arasında dolaşan *Kitabu Temim*, *Kitabu Kureyş*. *Kitabu Sakif* gibi nesib kitaplarında rastlanıyordu. İkinci hicri (V.Ü. miladi) asrın ilk yarısında kabileler arasında tarih, şerh, hadis, nesib konularındaki yazılı ve sözlü rivayetleri toplayan raviler ortaya çıktı. Bunlar uğraştıkları konularda kitaplar yazdılar. Avanc b. el-Hakem (61m. 147/764), Ebu Amr b. el-Ala (61m. 154/770), Hammed el-Raviye (ölm. 156/773), Ebu Mihnef (ölm. 157/774) bunlardandır. Bunları Nasr b. Müzahim, Seyf b. Ömer, Hişam b. Muhammed el-Kelbi, Ebu Ubeyde gibi tarih ve dil şahısları yapan önemli yazarlar takip etti. Bunların çoğu hadislerle uğraşıyorlardı. Naklettikleri malzemeyi senedleriyle beraber kaydettiler. Şimdi Irak Haber Ekolü'nün önemli temsilcilerinden bahsedelim:

I. el-Şa'bi, Ebu Amr Amir b. Şerhil: 19/640 yılında Kufe'de doğdu. 110/728 yılında aym ^ehirde öldü. Abdullah b. Mesud'un talebelerindendir. Beşyüzden fazla sahabiden hadis dinlediğini söylüyorlardı. Yezid'in ölümü (üzerine meydana gelen kanlıklar sırasında,

Muhtar el-Sekafi ile arasi agildi. Kufe'den Medine'ye kapti. Birka? ay Medine'de kaldi. 75/694 yilmda Haccac, Kufe'ye vali geldigi sirada Őehrin durumu hakkmda ondan bilgi aldı. Bilgisini takdir edip onu kendi kabilesi Hamdan'm arif (reis, bilirkiŐi)'i tayin etti. Őa'bi 81/700 yilmdaki Abdurrahman b. el-Es/as'in isyanmda Haccac'a karŐi olanlara katildi. Bunun igin, Haccac'm ofkesine ugradı. Saklanmak zorunda kaldı. 83/702 yilmda Abdurrahman b. el-EŐas isyani bastinhnca, gizlice, TŐrkistan'm zaptma gonderilen Kuteybe b. Muslim kumandasmdaki orduya katildi. Fergana'ya gitti. Kuteybe'nin katipligini yaptı. Haccac onun kaleme aldigi bir niektnbun tislubundan yazanrn Őa'bT oldugunu anladı. Kuteybe'den onu gondermesini istedi. Kuteybe onu Haccac'a gonderdi, Ve Haccac tarafmdan afvedildi. Bu sirada, Halife Abdulmelik, Őa'bi'nin ŐŐhretini duymuŐtu. Haccac'tan onu Dimas.k'a gondennesmi istedi. Halife tarafmdan Bizans Imperatoni'na ve Misir valisi olan kardesi AbdŐlaziz'e elpi gonderildi (Bu zat Ū. Omer'in babasıdır). Abdulmelik olum doŐegindeyken yanmda bulunduktan sonra Kufe'ye dondu. Omer b. AbdŐlaziz zamanmda bir ara kadihk yaptıktan sonra bldŐ. Talebelcri arasinda ūnlő fakih imam-i Azam Ebu Hanife vardır. Őa'bi daha ziyade bir hadispi ve haberciydi. Daha sonraki tarih9iler ondan rnegazi, Őura meselesi, fetihler, Kerbela vakasi bas.ta olmak üzere gok bilgi naklederler. Emeviler devri tarihine dair bildiklerimizin bŐyuk kismmi ona bor9luyuz. Kitaplanmn adlarım bilmiyoruz.³⁷

2. Avane b. el-Hakem: İslam tarihinde tarih adını alan ilk kitap, Avane b. Hakem'in (öl. 147/765) *Kitabu't-Tarih* adlı eseridir.⁴⁰ Aslında Avane b. Hakem'in çağdaŐı ve kendisinden dŐrt yıl önce vefat etmiŐ olan ūnlő meğazi mŐellifi Ebu MaŐer es-Sindi'nin (ö. 170/787) de *Tarihu'l-Hulefa* adlı bir eseri o tarihlerde telif edildiği bilinen bir eserdir. Avane, Kufeli habercilerden (tarihcilerden) olup, Ebu Mihnef'in ŐağdaŐıydı. 147/765 veya 158/775 yihnda olmuŐtur. MŐellifin vefatına kadar meydana gelen olayları kronolojik olarak nakleden ve gŐnŐmŐze ulaŐmayan bu eserden Taberi yer yer nakiller yapmıŐtır.⁴¹

Tarih, neseb. ŐŐr, hadis sahalannda bilgi sahibiydi. Abdulmelik (olm. 85/704} devrinin sonlarma kadarki İslam tarihi olaylarıyla ilgilenmiştir. Eserlerinde Emeviler taraftari olarak taninan Kclb Kabilesi'nin rivayetlerini işlemiştir. Bunun igin, Emeviler taraftarŐgiyla itham edilir. Bununla beraber, Emeviler aleyhtari olan Medineliler ile Iraklıların rivayetlerinden de faydalanmıştır. Belazuri'nin *Ensd b el-eşraf* adh kitabmda Zubeyrilerin lehinde Haccac'in aieyhinde, Taberi'nin eserinde ŐŐlerin lehinde ve aieyhinde Avane'den

⁴⁰ R. Şeşen, *MŐslŐmanlarda Tarih Coğrafya yazıcılığı*, s. 10,33; Mustafa Fayda, "Avane b. Hakem", *DİA*, tstanbul1991, IV, 107.

⁴¹ F. Sezgin, *Tarihu't-TŐrathi'l-Arabi*, ArapŐaya œev., Fehmi Hicazi, I,467; Selman BaŐaran, "Ebu MaŐer es-Sindi", *DİA*.

nakledilen, rivayetlere rastlanmaktadır. Yazdığı eserler arasında *Kitab el-tarih* ile *Siretti Muaviye ve Beni Umeyye* en meşhurlandır. *Kitab el-tarih* adlı eserinde I/VII. yüzyıldaki İslam tarihine dair olaylardan bahseder. Eser Abdülmelik'in ölümüyle sona erer. *Siretti Muaviye ve Beni Umeyye* ise ilk hanedan tarihidir. Her iki eser şür ve kissadan henüz kurtulamamakla beraber, kabilecilik temayıUimden kurtulmada yeni bir adım sayılır. Çeşitli görüşleri i^erir. Avane'nin en büyük talebesi Hişam b. Muhammed el-Kelbi'dir. Kitaplanm o rivayet eder.

3. Ebu Mihnef Lut b. Yahya: Kufeli tarihçilerden olup, Avane b. el-Hakem'in çağdaşidir. 157/774 yihnda aym şehirde 6lmıştır. Avane b. el-Hakem gibi geniş devreler üzerinde 9alışmamış, daha çok İslam tarihinin birinci asrındaki önemli olaylar hakkında monografiler yazmı^tir. Hadisle de ilgilenmiştir. Kitaplanm sayısı 33'ü geper. Konulan Ridde, şura, Siffin olayları, fetihler, Emeviler devrinde Irak'ta meydana gelen önemli olaylardır. Verdiği bilgiler genellikle şu tema>illu, Emeviler aleyhtan Kufe'deki Ezd kabilesi

IA, XI, 266-268; Zirikli, ÜI, 251; Rosenlhal, s.259, 508, 514, 662, 663; Sezgin, I, 277; ? akir Mustafa, I,

175.

IA, XI, 785; DM, s.36-37, 232-247; Zirikli, V, 93; Sezgin, I, 307; Sakir Mustafa, I, 179-180; Rosenthal,

s.104,123,128, 145.

rivayetlerine dayanır. Bununla beraber, Kufe'deki diğer rivayetlerden, Hemdan, Tay, Kinde, Temim kabileleri rivayetlerinden, Medine rivayetinden faydalanmıştır. Olayları anlatırken kronolojik tertibi gözünde tutmuştur. Tafsilata önem vermiştir. Bu sebeple, olayları anlatırken ilgili şürleri, hutbeleri, konuşmaları, kissatari eserlerine almıştır. En büyük talebesi Hişam b. Muhammed el-Kelbi'dir. Ridde olayından itibaren Emevilerin sonuna kadarki Hicaz, şam, Irak'ta meydana gelen önemli olayları, Haricilerin tarihini anlatmıştır. *Ahbdır el-Umeviyyin* adlı eseri F. Sezgin tarafından 1972 yılında Leyden'de yayınlanmıştır. *Maktelu Hüseyin* adlı ona isnat edilen başka bir eser de günümüze ulaşmıştır.³⁹

4. Seyf b. Omer el-Temimi: Iraklı büyük tarihçiler (haberciler)dendir. Avane b. el-Hakem ve Ebu Mihnef gibi hadisle de ilgilenmiştir. Kufeli olmakla beraber, Medine'de biaytidü ve okudu. Sonra, Irak'a gidip Halite Ebu Ca't'cr el-Mansur ile goriştü. Kufe'de yerleşti. 180/796 yılında Bağdad'ta öldü. *Kitab el-futuh el-kebir ve'l-Ridde*, *Kitab el-Cemel ve masim Aişe ve All* adlarında iki eseri bilinmektedir. Kitaplarında kendi kabilesi

Temim'in rivayetlerini işlemiştir. Bazı Medine ve şam rivayetlerinden de faydalanmıştır. Uslubu, Eyyam cl~Arab edebiyatı tarzıyla aynı olup, şür mal?,emesine bol yer veren tarihi bir roman gibidir. Fetihlerin yönü bakımından Seyf in rivayetleri önemlidir. Taberi. ondan U9yxizden fazla yerdc alıntı yapmaktadır. Bu ahntılardan, ba^ka tarih kitapları olabileceği anlaşılmaktadır.⁴⁰

Avane b. el-Hakem, Ebu Mihnef ve Seyf b. Omer Irak Haberci Tarih

i EkoKY'nün büyük temsilcileridir. Tarih yanında hadislerle ilgilenmişler,

^ Medine Ekolü'nden faydalanmışlardır. Onlar da rivayetlerini senetle

nakletmişler, kaynaklarını göstermişlerdir. Taberi, bunların verdikleri

bilgilerden faydalanırken araya yeni rivayetler koymuştur. Zira, ilk asırlarda

n hadislerin. tarihçilerin eserlerini talebeleri okur, rivayet hakkında ahrlar,

•>••* onlar da talebelerine okuturlardı. Yanlış olarak bazı kişiler bu haberleri

) rivayetlerin ağzından aktarıldığını sanırlar.

Irak'ta Ezd, Kelb, Temim kabileleri rivayetlerinden başka, bir de Kuteybe b. r Muslim'in savaşlarını anlatan Bahile kabilesi rivayeti vardı. Canlı tafsilatı.

tbn el-Nedim, *el-Fihrist*, x.93; *JA*, IV, 39,785; *GAL*, I, 65, S.I, 101 :Ebu Mihnef, ,5.35; Sezgin, I, 308-309; Rosenthal, 100, 128, 693; ZirikiT, V, 245; Şakir Mustata, I, 177-179; Ursula Sazgin, *Abü Mihnef*, Lsyden-Brill 1971.

IA,X, 531-53, Xi, 786; *GAL*, 5.1, 213; Rosenthal, s.261; Sezgin, 1,311-312; Şakir Mustafa. I. 180-1X1; Dfiri, s.37, 248-255.

olayları cesaretle anlatışıyla bu rivayetler kendi çağlarındaki ve sonraki tarihçilikle dikkate değer bir zenginlik gösterir. Taraf tutmaya yonlerine rağmen, bu rivayetlerin İslam tarihinin ilk asrındaki iş etkenlere dair sağladığı bilgiler önemlidir. Dikkatle incelendikleri takdirde hadis ilmiyle siki sikiya bağlı oldukları görülür. Şekil ve mana bakımından yabancı etki taşımazlar.⁴¹

5. Ebü'l-Mu'temir Suleyman h. Tarhan el-Teymt: Mevlalardandır. Babasının adından Tlirk asıllı olduğu anlaşıyor. Tabiun'dan, ilk hadis ve megazT alimlerindedir. Zamanında Basra'nın on büyük alimlerinden biri sayılırdı. *Kitab el-megdzi* adında bir eser yazmış, bu kitaptan bazı parçaları Von Kremer tarafından, Vakidi'nin *Kitab el-megdzfsmin* sonunda, 1856 yılında Kalküta'da basılmıştır. Oğlu Mu'temir de hadis ve tarih ile uğraşmış. *Kitab el-megazi* adında bir eser yazmıştır. Ahmed b. Hanbel'in hocalarındandır. 187/803 tarihinde ölmüştür.ⁱ²

6. Ebu Ma'sar el-Sindi, Abdurrahman b. el-Velid: Mevlalardandır. Hind asıllı olup esir olarak getirilmiş, Medine'de satılmıştır. İbn tshak gibi, Irak'a gidip Abbaslıların

hizmetinde 9ahşmiştir. Hadiscj ve tarihgıydi. Ahmed b. Hanbel onun tarih bilgisini takdir eder. *Megazi* ile 170/786 yilina kadar gelen, yıllara göre tertibedilmi? *Tarih el-hulefa* adh bir İslam tarihi yazmıştır. VakidL Ibn Sa'd, Taberi onun eserlerinden faydalamrlar.⁴³

7. Muhammed b. el-Saib el-Kelbi ve oğlu Hişam: Muhammed (61m. 146/763)'in babasi Saib. Musab b. el-Zübeyr'in yamnda şehid duşmtis, kendisi de Abdurrahman b. el-Es'as ile 82/701 yihnda Deyr el-Cemacim savanna katılmistir. Dalia sonra dil, tarih, tefsir, neseb ilimleriyle ugrasmis, Kufe'de tefsir ve tarih dersleri vermistir. Kelb kabilesindendir. En büyük neseb alimlerinden sayıhr. Oglu Hisam ise en önemli tarih^ilerdendir. Babasmdan, Ebu Mihnef ve Avane b. el-Hakem gibi Irak Tarih Ekolü'nun en büyük temsilcilerinden okumuştur. Hişam, Halife Me'mun ve Bermekilerden vezir Ca'fer ile tanışnştır. Onlann tesviklerini gormuştur. Aynca, kitabclerden, arşivlerden edindigi bilgilerle verdiği bilgilerin dogmlugunu desteklemiştir. Hadisgiler tarafmdan tahrif?ilikle suclamr. Çalışmalannda

· verdiği bilgilerin dogrulugu bugünkü ilmi araştırmalarla desteklenmektedir.

[A, XI, 786.

Ihn Sa'd, VÜ/Ü, 45; *Tehrib el-tehüb*, IV, 203, X. 227-22S; Sezgin, I. 2X5; el-Cfihiz, *Tttrklerui faziletleri*.

tercume eden R. ^e^en, .Ankara 1967, s.29-30; S.akir Mustata, I, 177; Zirikli, Vli, 265. -
^

GAL, S.I, 207: El²,!, 144; Sezgin, I, 291; şakir Mustafa, J, 162-163, ZirikIT, VI, 133.

204/819 yilmda Kufe"e 6lmuştur. Tarih. neseb, şür ve dil cahs.malan sırasmda topladigi malzemeleri 150'ye yakm monografi halinde eser yazmis.tir. Neseb, eski anlas.malar, Cahiliye devrine dair sahislar, sirt İslam tarihindeki bazi önemli olaylan Cahiliye Devri Araplarmm dini, cografya, sur gibi pek cok konudan bahsetmistir. Cahiliye Devri tarihi kultüru, neseb ilmi konularmda başjica otoritedir. tbn el-Nedim'in *el-Fihrist* adli kitabmda 140 eserinin adi verilir. Bize kadar gelenleri şunlardır:

a) *Kitab el-neseb el-kebir*: Arap kabilclerinin soy kütüklerinden bahseder. *Cemherel el-ensdb* adıyla da anıhr. Gaskel ve Strenziok taraflarından biri neseble ilgili calis.ma, digeri şemalar (s.ecereler) olmak üzere iki cilt halinde 1966'da Leyden'de almanca, Naci Hasan tarafından 1986 yilmda Beyrut'ta

-; yaymlanmıştır. Yakut el-Hamavi tarafmdan yapılan muhtasar da zamammiza gelmis.tir. *Nesebu Maadd ve' I -Yemen el-kebir* adli eseri yine Naci Hasan tarafından 1988 yilmda Beyrut'ta nes.redilmis.tir.

b) *Kitabu nesebi fuhul el-hayl fi'l-cahiliyye ve'l-İslam*; Cahiliye ve İslam devrindeki meşhur arab atlarımın soylarından, onlar hakkında soylenen ^ürlerden bahseder. Levi della Vida tarafından Leyden'de 1928 Me yayınlanmıştır.

c) *Kitab el-esnam*: Calüliye devri Araplann taptiklan putlardan bahseder. 1914*te Kahire'de Ahmed Zeki Paşa, 1941 yılmı Lcipzig'de Rosa Klinke-Rosenberg taraflarından yaymlanmıştır. Abdülkadir el-Bagdadî'nin *Hizanet el-edeb* adlı eserinde bir hulasası vardır. Beyza Düs,ungen ikinci neşrini, almanca notlarıyla oeraber Türkge'ye 9evirmiş, bu ceviri 1969 yılmı Ankara universitesi İlahiyat Fakültesi yaymlan arasında basılmıştır.

d) *Kitab el-kulab*: Kulab savaşından ve onlarla ilgili şürlerden bahseder. İbn el-Enbarî tarafından *el-Mufaddctliyyat ?erhfne* ahnmıştır (bk. C.J. Lyll, "İbn al-Kalbi's Account of the first Day of al-Kulab", *Orient. Stud. Theodor Noldeke gewidmet*, Giessen 1906s I, 127-154). İslam tarihi ve coğrafyasıyla ilgili diğer meşhur kitaplan, *Kitabu esvdk el-Arab*, *Kitab el-tdrih*, *Tdrlhu ahbar el-hulefd*, *Ahbdr el-buldan ve'l-cogrçfya*, *Kitab el-bulddn el-kebir*, *Kitab*

Heysem b. Adt: Hi^am b. el-Kelbi gibi, tarih ve neseb ilimlerinde ihtisas sahibi alimlerden. Tarih, edebiyat, coğrafya, neseb, biyografi sahalarmda çok sayıda eser yazmıştır. İran tarihiyle de ilgilenmiştir, 130/747 tarihinde doğmuş., Bağdad'da yaşamış, 207/822 tarihinde aym şehirde ölmüştür. İbn el-Nedim ile Yakut el-Hamavi onun 50'den fazla kitabının adlarını verirler.

İbn el-Nedim, s.96-98; *JA*, VI, 549-550; *El*, IV, 516; Gunallay. s.23-24; Rosenthal. s.515; *GAL*, I, 139, *S.I*, 211; Zirikir, VÜI, 87-88; Duri, s.40-41, 292-311; Sezgin, I, 268-271; Şakir Mustafa, I, 190-193.

Tarihe ve tarihçiliğe yenilikler getirenlerdendir. Kronolojik tertibe. tabakata göre daha düzenli eserler meydana getirmiş, kendisinden sonraki tanhgilere zemin hazırlamıştır. Ondan sonra tarih kitaplan yıllara, tabakalara göre daha geniş. bir anlayışla kaleme almıştır. Siyasi tarih yanında kültür tarihi, teşkilat tarihi, topografya-cografya konularında kitaplar yazmıştır. İslam tarihi ile daha önce yaşamış milletlerin tarihleri arasında ilgi kurmuş, tur. Kitapları ensab, İslam tarihi, topografya-cografya, esraf tarihleri, biyografi sahalanni kapsar. Belazuri. İbn Kuteybe, Taberî ve Mesudî gibi büyük tarihçilerin başlıca kaynaklarıdır. Hadisçiler tarafından ise beğenilmez. Kitaplarından hiç biri zamana ulaşmamıştır. En mes.hurlan *Kitab el-devle* (İslam Devleti Tarihi}, *Tank el-Acem ve Bern Umeyye*, *Tank el-eşraf el-kebir*, *Tabakdt el-fukahd ve 'l-muhaddism*, *Hitat el-Kufe*, *Vuldt el-Kufe*, *Kuddt el-Kufe*, senelere göre tertibettiği *Kitab el-tdrih...ala^l-simn'dir*.⁴⁵

9. Ebu Ubeyde Ma'mar b. el-Müsenna: Ezd kabilesinin mevlalanndandır. Ugraştığı saha Hişam b. el-Kelbi'nin sahasiyla aynıdır. Dil, şür, ahbar (tarih) sahalarında bilyetik araştırmacı ve alimdir. şimbiye taraftarı ve harici olmakla itham edildi. Cahiz ve Ebü'l-Hasan el-Eşari onun Haricilerin Sufriye kolundan olduğunu soyierler. Cahiz "Yeryuzunde Ebu Ubeyde'den alim bir harici gormedim" der. Basrah dilcilcrin ve habercilerin ileri gelenlerinden olup 110/728 yılı civarında Basra'ya yakın Bacervan kasabasında doğmuş, 211/826 yılında Basra'da ölmüştür. Harun el-Reşid ile vezir Fadl b. RabT'in himayelerini görmüştür. Basra'nın Mirbed panayınına gelen en ge^itli ravilerden ve bedevilerden dil, şür, haber konularında pek çok derleme yapmıştır. Çok sayıda kitap edinmiştir. Onun için "Bütün ilimleri en iyi bilen kişiydi", "Cahiliye devri ve İslam devrini bilirdi", "Arapların divanı (ilmi) onun evindeydi" gibi ifadeler kullanılmıştır. 110'a yakın eser yazmıştır. Kitapları genellikle dil (gramer, lügat) ağırlıklıdır. Bunun yanında mesalik, biyografi, fetihler, Eyyam el-Arab, Cahiliye Devri kabilcleri, İslam tarihindeki önemli olaylar hakkında kitaplar yazmıştır. Bunların en önemlileri *Fuluh ei-Ehvaz*, *FUtuhu Ermeniye*, *Kitabü Horasan*, *Kitab el-Sevdd ve fethihi*, *Havaric el-Bahreyn ve 'I-Yemdme*, *Kitabü Merc-i Rahti*, *Maktil el-fursdn*, *MekdtU el-eçrdf*, *Ahbar el-Haccdc*. *Kudal el-Basra'AIT*. Taberi tarihinde ondan 50'den fazla yerde nakil vardır. Tarihe dair eserleri zamammıza gelmemiştir.

Ibn el-Nedim, s.99-100; *GAL*, I, 140, *S.l*, 213; *EP*, ÜI, 338; Sezgin, I, 272; Zirikli, VÜI, 104-105:

Rosenthal, s.100, 104, 120, 128, 180; Sakir Mustafa, I, 182-185; Duri, K.42-43, 319-325.

Ibn el-Nedim, s.53-54; el-Cahiz, *el-Beyan ve'l-tebyin*; Duri, s.44-46, 326-343; Rosenthal, s.102, 128, 136,

140, 543; *IA*, IV, 58, *EP*, I, 262; *GAL*, I, 103-104, 5.1, 162; Zirikli, VÜ, 272; Sezgin, VÜI, 67-71; S.akir Mustafa, I, 198-199.

;. Ebu Ebeyde'nin çağdasi ve en büyük rakibi el-Esmai (61m. 216/831) de dilciliği ve edebiyatçılığı yanında tarihle ilgilenmiştir. Bu sahada *Kitab el-*

*• *neseb*, *Kitab el-harac* *Kitab el-fütuh*, *Tarih muluk el-Arab el-evveliyye* adlı

i. eserleri yazmıştır. Son eser M. Husayn Al-i Yasin tarafından 1959 yılında

Tarih el-Arab kabl el-İslam adıyla Bagdad'ta yayımlanmıştır. *Kitdb el-harac*

< maliye tarihi ve arazi hukuku bakımından önemli eserlerdendir. Daha önce.

as Ebu Yusuf (61m. 182/798) aynı adda önemli bir eser yazmıştır. Ebu Yusuf'un *Kitab el-hardc'i* ilki 1302 hicride Bulak'ta, ikincisi Ben şemes tarafından 1958 yılında Londra'da olmak üzere defalarca basılmıştır.⁴⁷

9a. **Nasr b. Müzahim el-Kûfi:** Kufeli olup ilk sü tarihçilerdendir. 212/827 tarihinde ölmüştür. Bazıların onun ilk sü tarih'i olduğunu iddia ederse de bu doğru değildir. Daha önce Ebu Mihnef ve Muhammed b. el-Sa'ib el-Kelbi vardır.

-; . *Kitab el-Cemel, Kitabu Siffin, Maktel el-Hüseyn, Maktelu Hicr b. Adi, Ahbar*
:- *el-Muhtar, Kitdb el-menakib* adlarında eserler yazmıştır. *Kitabu Siffiri* (Ç||

Taberi ve İbn Ebi'l-Hadid'in yaptığı nakiller bir kitapta toplanmış.

Abdüselam Muhammed Hamn tarafından h. 1382 tarihinde Kahire'de

basılmıştır. Oslubu Eyyam el-Arab ve kisa tarzında olup, pek çok şür.

.c- konuşma, hutbeyi eserine almıştır. tsnada ve kronolojiye fazla önem
48

vermez.

10. **el-Medainî, All b. Muhammed:** Hişam el-Kelbi, Ebu Ubeyde ve
?agdaşlarıyla İslam tarihçiliği yeni bir safliaya girdi. 178/794 yılında

.1 Bagdad'ta ilk kâğıt imajathanesinin kurulmasından ve ÜI./IX. asır başlarında

f maddi medeniyet düzeyinin yükselmesinden sonra ilmi ve edebî tedkikler

i yeni bir hız kazandı. En eski metinlerin nüshaları bu devirden itibaren

ş günümüze geldiler. Bununla beraber, tarihi malzeme ÜI./IX. asrın sonlarına

kadar alim raviler tarafından kitaplardan nakledilmeye devam etti. Bu

: ravilerin en meshurlarından biri Basrah Ali b. Muhammed el-Medaini'dir.

Medaim de mevlalardan olup 135/752 yılında Basra'da doğdu. Ma'mer b.

•: Eş'as'tan okudu. Edebiyat ve tarih üzerine araştırmalar yaptı. Bir müddet

< Medain şehrinde oturdu. Sonra, Bagdad'a gidip meshur müzikşinas İshak b.

İbrahim el-Mavsili ile tanıştı. Onun himayesini gördü. Bir rivayete göre, onun

evinde 225/840 yılında öldü. Ebu Ubeyde, İbn el-Kelbi ve ^agdaşları

tarafından meydana getirilen eserlerdeki malzemeye bazı katkılar da yaparak

JA, I, 679, IV, 59-60, *EL*, I, 739-740; *GAL*, I, 105, 171. i'.I, 163, 28S: Sezgin, VÜI, 71-

76, IX. 66-67;

Zirikli, IV, 323; Roseenthal, s.69, 73, 84, 259.

Dun, s.37-38, 256-269; Şakir Mustafa, s. 182, Zirikli, VÜI, 28.

tarih, biyografi, şür ve kiltür tarihi konulannda çok sayıda eser yazdı. tbn el-Nedim bu monografilerden 239'unun adını vermektedir. Baska kaynaklar bu hstceye yeni Haveler yaparlar. Bu eserler arasında en kapsamlısı *Kitabü ahhar el-hulefa el'kebir* adlı büyük İslam tarihidir. Basra ve Horasan tarihleri hakkında kaime aidığı *Ahbdr el-Basra, Futuhu Horasan* adlı monografileri de önemlidir.

Medalm Medine Mektebi (EkoKi)'ne Sit tenkit metodunu Irak rivayetlerinin butimime tatbik ederek oyle bir itimad kazandı ki, sonraki tarihşilerin en önemli kaynağı oldu. Onun eserlerinin doğruluğu yeni araştırmalarla desteklendi. Talebelerinin en meshum Ztibeyr b. Bekkar'dır. Bir sonraki nesildeki tarihçilerden Belazuri ile Taberi'nin kitapları, onun kitaplarındaki malzemenin hemen hemen tamamını kapsadığı için, MedainT'nin eserini ihmal edilmiştir.⁴⁹ .• = - --. '• .• '•- c>;... -, ••,,:•'• ;-

11. **Ibn Habib, Ebu Ca'fer Muhammed:** Abbasilerin başlarında Bağdad'ta yaşayan dilcilerden. tarihçilerden, nesebilerdendir. Ebir-Yckzan el-Nessabe. Ebu Ubeyde, Kutrub gibi alimlerden okumuş, 245/859 yılında ölmüştür. Ibn el-Nedim onun kitaplarından 33 taaesinin adını verir. Bunlar arasında en önemlileri *Tarih el-hulefa, Mekatil ei-fursan'dir*. Eserlerinden *Kitab el-mü'telif ve'l-muhtelif* Wüstenfeld tarafından 1850 yılında Gotingen'de yayımlanmıştır. İbrahim el-Ebyari tarafından Kahire'de. 1980 yılında Riyad'ta yvni baskılan yapılmıştır. Diğer önemli eseri *Kilab el-muhabber*, tarih sahasında önemli notlar ihtiva eder. Bu eser Schititre'in yardımıyla Beymt'ta basılmıştır. *Kitdb el-munemmak ft ahhdri Kureyş* adlı eserini ise Hursid Ahmed Faruk 1964 yılında Haydarabad'ta ya>rmlamıştır. Bize ulaşan diğer kitapları *Kitab el-mugtçilin min eşraf el-cahiliyye ve l-İslam ve exmail men kulile min el-şu 'ard* Abdusselam M. Hanm tarafından 1954'te Kahire'de yayımlanmıştır. *Kitab el-iklil* M. b. Ali el-Ekva' tarafından 1980 yılında Bağdad'ta, Muhibbuddin el-Hatib tarafından 1987 yılında Beymt'ta yayımlanmıştır. Diğer bir eseri *Küahu men nusibe ild ummilif min el-S'uara'dir*, Fcth b. Hakan'a takdim ettiği *Kitab el-kabdil el-kebir ve'l-eyyam* adlı eserinin güzel bir nüshasını Ibn el-Nedim gormu^tür^

Bu devirde yetişen tarihçilerden Ebu Ubeyd Kasun b. Scllain (ölm. 224/839'in *Kitab el-emval* adlı eseri de zamammıza gelmiştir. Maliye tarihi bakımından

thn d-Ncdim. s.100-104; Duri, s.38-40, 270-291; JA, VI!, 456-457, XI, 786, H²,V, 950-952; GAL, i'.I, 214-215; Zirikli, VI, 78; Rosenthal. s.IOO, 128, 145, 180; Sezgin, I, 314-315; şakir Mustata, I, 185-189. Zirikli, VI, 78; Rosenthal, s.100,138; GAL, I, 106, S.I, 165; Sezgin, VÜI, 90-92.

tanh, biyografi, shr ve külttir tarihi konularında çok sayıda eser yazdı. İbn el-Nedim bu monografilerden 239'unun adını vermektedir. Başka kaynaklar bu hısteğe yeni ilaveler yaparlar. Bu eserler arasında en kapsamlısı *Kilabu ahbar el-hulefa el-kebir* adlı büyük İslam tarihidir. Basra ve Horasan tarihleri hakkında kaleme aldığı *Ahbar el-Basra, Fütuhu Horasan* adlı monografileri de önemlidir.

Medaim Medine Mektebi (Ekolü)'ne ait tenkit metodunu Irak rivayetlerinin bütününe tatbik ederek böyle bir itimad kazandı ki: sonraki tarihçilerin en önemli kaynağı oldu. Onun eserlerinin doğruluğu yeni araştırmalarla desteklendi. Talebelerinin en meşhuru Zübeyr b. Bekkar'dır. Bir sonraki nesildeki tarihçilerden Belazuri ile Taberi'nin kitapları, onun kitaplarındaki

- malzemenin hemen hemen tamamını kapsadığı için, Medaim'nin eserleri

••• ihmal edilmiştir.⁴⁹

11. İbn Habib, Ebu Ca'fer Muhammed: Abbastların başlarında Bağdad'ta yaşayan dilcilerden, tarihçilerden, nesriyilerdendir. Ebi'l-Yekzan el-Nessabe. Ebu Ubeyde, Kutrub gibi alimlerden okumuş. 245/859 yılında ölmüştür. İbn el-Nedim onun kitaplarından 33 tanesinin adını verir. Bunlar arasında en önemlileri *Tarih el-hulefa, Mektil el-fürsan'dir*. Eserlerinden *Kitab el-mil'lelif ve'l-muhelif* Wtistenfeld tarafından 1850 yılında Göttingen'de yayınlanmıştır. İbrahim el-Ebyan tarafından Kahire'de, 1980 yılında Riyad'ta yenisine baskılan yapılmıştır. Diğer önemli eseri *Kitab el-muhabber*, tarih sahasında önemli notlar ihtiva eder. Bu eser Schiltre'in yardımıyla Bevrut'ta basılmıştır. *Kitab el-munemmak fi ahbri Kureyy* adlı eserini ise Hurşid Ahmed Faruk 1964 yılında Haydarabad'ta yayınlamıştır. Bize ulaşan diğer kitapları *Kitab el-mugtdlin min e'rdfel-cdhiliyye ve 'l-İslam ve esmdu men kutile mm el-şu 'am* Abdüsselam M. Hanım tarafından 1954'te Kahire'de yayımlanmıştır, *Kitab el-ikl* M. b. AH el-Ekva' tarafından 1980 yılında Bağdad'ta. Muhibbuddin el-Hatib tarafından 1987 yılında Bevrut'ta yayımlanmıştır. Diğer bir eseri *Kitabti men nüsibe ila ummifu min el-fuar'dir*. Feth b. Hakan'a takdim ettiği *Kilab el-kabdil el-kebir ve'l-eyyam* adlı eserinin güzel bir nüshasını İbn el-Nedim görmüştür.³¹

Bu devirde yetişen tarihçilerden Ebu Ubeyd Kasım b. Scllam (61m. 224/839'm *Kitab el-emval* adlı eseri de zammımıza gelmiştir. Maliye tarihi bakımından

İbn el-Nedim, s. 100-104; DurT, s.38-40, 270-291; *IA*, VÜ. 456-457, XI, 786, £²,V, 950-952: *GAL* S.I. 214.215;Zirikli, VI, 78; Rosenthal, s.100, 128, 145, 180; Sezgin, I, 314-315; Şkir Mustafa. I, 185-189. Zirikli, VI, 78; Rosenthal, s.100. 138; *GAL*, 1,106, S.I, 165;Sezgin. VÜI, 90-92.

önemli olan bu eser 1353 yilmda Kahire'de basılmıştır. Yine aym devirde yazılan Zübeyr b. Bekkar (61m. 256/870)'in *Kitabü nesebi Kureyş ve ahbaruha* adh eseri de tarih ilmi sahasında degerli eserlerdendir. Bu kitabm bir cildi zamammiza gelmiş, Mahmud M. şakir tarafından 1961 yilmda Kahire'de yayınlanmıştır.⁵¹

Bu devrin büyük tarihçileri arasında bahsedilmesi gereken baska bir alim Ebü Osman Amr b. Balir el-Cahiz (61m. 256/869)'dir. Bu zat dinler ve mezhepler tarihi sahasında pek çok kitap yazmıştır. Basta *Kitdb el-beydn* olmak üzere edebi sahadaki eserleri İslamin ilk iki asndaki siyasi, edebi, kültürel ve sosyal tarih bakımından bol malzeme içerirler. Modern araştırmacılar bu konularda ona çok şey borcludur. Cahiz'm *Mendkibü cünd el-hildj'e ve fazdil el-Etrak (Hildfet ordusunun menkibeleri ve Türklerin faziletleri)* adh kitabı Türklerin karakteri, antropolojisi hakkında yazılan en eski ve en orijinal kitaptır. Kitap Türk tarihi, Türklerin İslamiyetle olan ilişkileri bakımından da önemlidir. Türklere ayrılmış en eski eserdir. Kitabm Arapca metni defalarca basılmış, çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Türkçe mükemmel bir tercümesi tarafımızdan 3'apılmış, 1967, 1988

in

yıllannda AnkaraMa basılmıştır."

Yine bu devirde yazılan tarih kitapları arasında el-Ezraki (61m. 223/838)'nin *Ahbdrü Mekke (Mekke tarihi)* adh şehir tarihi önemlidir. Bu eser ilki Wüstenfeld tarafından 1859 yilmda Leipzig'te, 1385 hicride Beyrut'ta, Salih Ruşdî'nin tahkikiyle 1979 yilmda yine Beyrut'ta olmak üzere defalarca basılmıştır. Bize kadar ulaşan en eski şehir tarihidir.

Hadisciler ve biyografi sahasında bu devirde yazılan iki önemli kitap vardır. Bunlar Yahya b. Ma'm (61m. 233/847)'nin *Kitdb el-tdrih ve'l-ilel'i* ile el-Buhari (61m. 256/870)'nin *el-Tdnh el-kebir'i&i*. Yahya b. Ma'm'in eseri Ankara t'niversitesi İlahiyat Fakültesi yayımları arasında çıkmıştır.³³ Buhari'nin eseri ise alfabetik tertib edilmiş bir biyografi ansiklopedisidir. İçinde erkek, kadın 40.000 hadiscinin hayatlarından bahsedilir. 1941-1963 yılları arasında, 1982 yilmda 8 cilt halinde, Hindistan'da Haydarabad'da iki defa, daha sonra Beyrut'ta basılmıştır. Diğer bir önemli eser Omer b. Şebbe (61m. 262/876)'nin *Medine mn'/i'*'dir. Bu eserin Peygamber, Hz. Omer ve Hz. Osman'la ilgili kısımları zamammiza

Sezgin, I, 317-318; Şakir Mustafa, I, 196-197, 198; Zirikü, ÜI, 42.

IA, ÜI, 12-14; Ch. Dellat, *Le milieu Sasrien et la formation de Cahiz*, Paris 1953, aynı muellif, al-Djahiz

maddesi, £/, Ü, 395-398; GAL, I, 152, S.1, 239-247; R. 3oşea,HitofetOrclusit'mtnMenkibeleri,a.11-21. Sezgin, I, 132-133. şakir Mustafa, I, 204-233'de daha bir 9ok tarih yazanndan bahseclmektedir.

ulaşmış, Fehim M. şeltut tarafından 1979 yilmda Cidde'de yaymlamrnstir. Omer b. şebbe meshur şehirlerin tarihlerine ait baska monografiler yazmıştır.⁵⁴

Bu arada Farsca'dan (Pehlevice) Arapga'ya cevriilen Iran tarihiyle ilgili eserlerden burada bahsetmek gerekir. Bu tercumelerin yapılmasıyla İslam tarih9iligine, Benu İsrail tarihi ve Cahiliye devri arap tarihi yanmda eski Iran tarihine dair bahisler de girmiştir. Yukanda Heysem b. Adi'nin diger konular yanmda eski Iran tarihiyle ilgilendigine deginmiştik. Aslmda bu konudaki galismalar Emeviler zamanmda baslamisti. Mesudi. Iran tarihine dair önemli bir eserin Hişam b, Abdulmelik (olm, 125/743) icin Farsga'dan Arapca'ya tercume edildigini. bu eserin bir nushasim Istahr'da bir ailenin yanmda gordüğunu, bu eserde *Hüday-name*, *Ayin-ndme*, *Kih-name'dc* bulunmayan Iran tarihi, siyaseti, önemli binalanyla ilgili bilgiler oldugunu, Sasanilcr devrindcki 28 erkek, 2 kadin hukumdann rcsimlerinin bulunduğunu soyley.^{5"1}

Fars^a'dan Arappa'ya erken devirde tercume yapanlarm ba;mda Ibn ci-Mukaffa (61m. 142/759) gelir. Pars bolgesindeki Cur (Firuzabad)'dan olan bu zatm babasi Dazuye, Haccac zamanmda Pars bolgesinde vergi mcmuruydu. Vergi toplarken halka baski yaptigi icin işkence görmüş, bunun sonucu eli buzulmuş ve cl-Mukaffa lakabi almışti. Oglu Ruzbeh dc babasi gibi. ces.itli ^ehirlerdeki divanlarda katiblik yapmıştır. En sonunda Emevilerin Divan el-Insa baskani Abdülhamid el-Katib'in yardimcisi olmuştur. AbbasTlerin kurulmasıyla Basra valisi Isa, yegeni Halife Ebu Ca'fer el-Mansur'a karşı isyan etmi^tir. Bu isyan uzerine Basra valiligitie getirilen Stifyan b. Muaviye bir bahanc ile ibn el-Mukafta'yi oldürmüstür.

Ibn el-Mukaifa geng yaşta oldürulmesine ragmen degcrli eserler yazmis ve cok sayida kitabi Pehlevice'den tercume etmiştir. Arappa'yi en iyi kullanan nazimcilar ve nesirciler arasmda yer almistir. Bu zatm Farspa'dan Arapca'ya tercume ettigi kitaplarm en önemlisi *Kelile ve Dimne* adh eserdir. Ash Sanskritce olan bu eser Sasanilerin buyuk huktimdari Anuşirevan zamanmda Pehlevice (Farsca)Ve tercume edilmişti. Ibn cl-Mukaffa bu tercumenin basina önemli bir giriş ilave cderek Arappa'ya gevirmistir. Onun bu tercumesi arap nesrinin en eski en güzel orncklerindendir. Daha sonra bu tercume Farsca'ya, Farsca'dan Turkce'ye defalarca tercume edilmiştir. Arapca metni ise ilki 1248 hicride olmak tizere Dogu'da ve Bati'da defalarca basılmıştır. Bu baskilardan 40 civannda dile

Ibn el-Nedim, s. 169-170; Sczgin, I, 345-346; Mustafa Fayda, "İslam dünyasında ilk ^ehir tarihleri...,

Ankara tjn. il.Fak. Dergisi, cilt28, s. 167-180.

el-Tenbilve'l-ifraf,s.92-93.

tercume edilmistir. Türkce'ye. ilki Omer Riza Dogrul tarafmdan olmak üzere defalarca tercume edilmiş. bu tercumeler basılmıştır.

Ibn el-Mukaffa'nın tercüme ettiği ikinci oncmli eser İran hükümdarlar tarihinden bahseden *Hüdayl-namek**&\r. Bu eser Firdevsf nin *gehnamesi* basta olmak üzere. Sasaniler devrinden bahseden İslam dimyasmdaki kitapların başlıca kaynağı olmuştur. *Huddy-ndmek'in* ilk kısımları efsanevi şahsiyetler, din adamlarıyla ilgili nazariyeler, *Avesta*'yz. ait efsaneler ve İskender zamanının hatıralarından meydana gelir. Ana kısım Sasaniler devrinin hikayesidir. Bu kısımda bile gerçek rivayet. sık sık destani rivayetler ve belagat üslubuyla örtülmüştür.

Bimlerden başka, Ibn el-Mukaffa'nın tercüme ettiği tarih kitapları arasında Sasanî devlet teşkilatından, idare sanatından bahseden *Ayin-ndmek*, Anusirevan'ın hayatı ve menkıbelerinden bahseden *Kitah el-lac fi sireti Anfişirevanı*, Sistan hükümdarlarından bahseden *Kifabü Sagiseran*, Kıyanlılar tarihinden bahseden *Kitab el-perkar*, *Kitabu Mazdek* bulunmaktadır. Ibn el-Mukaffa, Halite el-Mansur'a İslam fikhinin resmi bir kulliyatının (kodeksinin) meydana getirilmesini de teklif etmiştir. Eğer, onun dediği yapsaydı İslam hukuku daha sağlam kaidelere bağlanırdı. Pek çok ihtilafli nokta ortadan kaldınlirdi."''''5

Bimlerden başka Süryani tarihler vasıtasıyla bir dereceye kadar eski Yunan ve Roma tarihiyle ilgili künildi. Fakat. Yunanca tarih kitapları tercüme edilmediği için bu ilgi zayıf kaldı. Yunan ve Roma tarihine dair bilgiler menkıbelerle kısıtlı kaldı. -- - >^ w.s.'J2 ^^ -p^ ^_ ^ ' ^

İşte, din alimlerinden bir kısmının küçümsemesine rağmen. İslam toplumu tarih suumna böyle erken bir devirde ulaştı. *Kur'an'Ça*. bulunan tariht deliller ve dolayısıyla tarihin ovulmesinden başka, geniş fetihlerin doğurduğu gurur. bü>aik İslam Devleti'nin ihtiyaçları ve arap kabileleri arasındaki rekabet böyle bir kazanca sahip olmada büyük rol oynadı. Fakat, dikkati çeken husus, dilcilerin dismda. tariht rivayetleri toplayanların hepsinin din alimi hadisgiler olmasıdır. Bunda daha derin bir sebep aramak gerekir. Zira. din ilmi bakımından tarih insanları idare eden ilahi planın bir görüntüsüdür. Eski nesillerin tarih görüşü Peygamber'le zirvesine ulaşmış, fakat bu tarih bitmemiştir. Sünni inanca göre

yeryüzünde ilâhtplan mtislüman toplumunda yürümektedir. Bu ümmetin tarihinin incelenmesi *Kur'an* ve hadisteki ilahi vahyin incelenmesinin bir devamıdır ve lazımlıdır. Bundan baska, tarihi devamlılk inancı sünni siyasi düşünceinin

LA, V/H, 864-868. XI, 787, *El²*, ÜI, 907-909; *GAL*, I, 151, S.I, 233-237: Rosenthal, s.259. 691, 700; Zirikli, IV, 140,

esaslarından biridir. şüer ifin ise ilahi idare imamlar zinciri ilc devam etmektedir. tlk tarihçiler arasında tek si! derleyici olan Ebu Mihnef dikkatim Kufe'deki si] hareketlerinin tarihi üzcrine yoğunlastırmakla bu dini kaygunun tesirini gösteriyordu. Ebu Mihnef dim düşüncede tarihin ycri hakkında o kadar önemli bir delildir ki, korü korüne dindarlık lehteki ve aleyhteki düşünceye serbestce yönelmeye değil, Seyf b. Omer'in Hz. Osman'ın katledilmesince dair yazdığı ikinci kitabında olduğu gibi lehte bazı tahriklere yol açar. Medaini ile olgunluk pagma giren İslam tarihçiliği bundan bb'ylc İslam kültürünün ayrılmaz bir parçası olacaktır. Akdeniz ülkelerindeki eski tarih gelenekleri İslam ruhu içine yerleşecek ve bu ruh içinde yeni bir kalıba girecektir. Hem yazık tarihi bulunmayan kültürlü doğu ülkelerinde, hem yazık hiçbir edebiyata sahip olmayan ilkel Asya ve Afrika illkelerinde İslamivetin yerleşmesini bir tarih edebiyatının doğuşu izleyecektir. Türklerde de tarih edebiyatının doğup gelişmesi aynı süre^

inde olacaktır;⁷ -.-, .TX,--. :.- ; :^!- •---:• .- '• •"- "- -.-

<-.- ,•. f. ~

BUYUK TARİH KİTAPLARININ YAZILMASI

Çeşitli monografiler ve derlemelerle ortaya çıkan malzemenin büyük tarih kitaplarında toplanması ÜI/IX. asır ortalarında oldu. Bu eserler zamana ulaşmışlar ve yayılmışlardır. Bu eserlerin yazarları daha geniş bir tarih görüşüne sahiptiler. Bunlar kabile ve mezhep etkilerinden kurtulmuşlardı. İslam ümmetini sünm halifcenin idaresinde tek bir devlet olarak görüyorlardı. İçlerinde din alimlerinden başka, edebiyat, matematik-tabii bilimler sahalarında uğraşanlar, kâtipler vardı. Bunlardan bazıları coğrafyaya dair kitaplar yazdılar. Bu sebeple kitapları İslam coğrafyasının tamamını kapsadı. Bunlar daha önceki milletlerin tarihinden faydalandıkları gibi. hadis. şür, edebiyat malzemesinden de faydalandılar. Hepsisi Irak'ta Abbasî Hilafeti etkisi ve himayesinde yaşadılar. Yıllara ve konulara göre İslam tarihi yazdılar. Eserlerinin başlarında, hilat peygamberler tarihi, bazan Sasaniler tarihinden bahseden bir giriş yer aldı. Yakubi tarihinde ise bu giriş kısmi İslamdan önceki bütün milletlerden bahseden bir dünya tarihi şekline dönüştü. Eski milletlerin kültür tarihi hakkında da bilgi verildi. Bu tarihçilerin en eskileri İbn Habib el-

Kurtubi, Halife b. Hayyat, Ibn Kuteybe ve Belazuri'dir. Belazun aym zamanda klasik gelenegi devam ettirir. Hem Ibn Sa'd hem Medaim'nin talcbesi olmustur. . ,'. --.--

1. Abdulmelik b. Habib el-Kurtubi: 180/796 tarihinde el-Bire (Elvira)'de dogdu. Kurtuba'da ogrenimini tamamladi. MalikT Mezhebindeki fakihler arasına katildi. Misir'i zivarcı etti. 238/853 yilmda Kurtuba'da oldu. Fıkıh ve Gibi), *Tarih* maddesi, *JA*, XI, 786.

tarih konularda 9ok sayıda kitap yazdı. *Hurub el-islām, Tabakdt el-fukaha ve'l-Tdbiun, Kitab el-tarih* adlarında eserleri vardır. Son esrin iki ctizü Bodleian, Ü, 127, 258'de zikredilmektedir. Bu eser 275/888 yilma kadar Endelus tarihinden bahseder. Talebesi Ibn Ebi'l-Rika tarafından tertib edilmiştir. Bu eserin *Bdbü istiftah el-Endelus* adlı kısmı M. Mekki tarafından *RIEIM*, cilt 5, 1957, s.221-243'te yaymlanmıştır.⁵⁸

Halife b. Hayyat: 170/786 yih civanında Basra'da dogdu. Tlimle uğrasan bir aileden gelir. Cesitli alimlerden ders aldı. Hadis, tarih öğrendi. Hocaların adları Buhari nin *el-Tdrih el-kebir* verilir. Mutezile'ye düşman olması dolayısıyla eziyete uğrayanlardır. 240/854 yılında olmuştur. Halite b. Hayyat *Kilab el-tarih, Kitdb el-tabakdt, Tabakdt el-kurrd, Tdrih el-zamni* adlarında eserler yazdı. Bunlardan *Kitab el-tarih* ile *Kitab el-tabakdt* zamanniza gelmiştir. Her iki eser Ekrem Ziya el-Omen tarafından 1967 yılında Bagdad'ta yaymlanmıştır. Daha sonra 1968-1969 yıllarda Süheyl Zekkar Dimaşk'ta bu kitapların başka bir nesrini yapmıştır.

Halife b. Hayyat'ın eserlerinde faydalandığı kişilerin sayısı 103'e ulaşır. Bunlar arasında Ibn İshak, Vehb b. Cerir, Ebu Ma'sar el-Sindi, Hisam b. Muhammed el-Kelbi, Ebt'l-Yekzan el-Nessabe, Ebu Ubeyde, el-Medaini vardır. Tarihinde rivayetlerin senedlerini verir. Tabakatın başında ise faydalandığı kaynakların listesini vermekle yetinir. Tarihini yıllara göre tertib etmiştir. Peygamberin gazalarında, daha sonraki büyük savaşlarda şehit olanların listelerini verir. Bir halife devrini anlatmaya başlarken onun devrindeki valilerin, amillerin surta, beytülmal, hazine başkanlarının, idaredeki başka önemli kişilerin listelerini verir. Diğer tarihlerde az bulunan Kuzey Afrika olayları Harra olayı gibi önemli olaylar hakkında geniş bilgi aktarır. Onun bu tarihi bize kadar gelen ve yıllara göre (kronolojik) tertib edilen en eski İslam tarihidir. *Kitab el-tabakdt'm* neseb, tabakat ve şehirlere göre tertib etmiştir. Tabakat kitaplarında daha sonra bu metod takip edilmiştir. Biyografileri neseblere göre tertibeden en eski tarihidir. Her tabakadaki kişileri mensub oldukları

şehirlere göre ayırır. Önce Medineli, sonra Kufeli ve Basrah alimlerinden bahseder. En sonra diğer şehirlere mensup alimlerden söz eder. Hadis sahasındaki talebeleri arasında Ahmed b. Hanbel ve Buhari

VA, V/I, 785, XI, 788, *El*, ÜI, 798; Rosenlhal, s.66, 100, 527; *GAL* I. 150, S.I, 231: Sezgü. I, 362; Zirikli, IV. 157.

vardır. Basta. Taberi olmak üzere sonraki büyük tarihçiler ondan faydalanmışlardır.⁵⁹

Ibn Abdülhakem, Ebu'l-Kasım Abdurrahman: İlimle uğraşan Mısır bir ailedendir. Babası Abdurrahman maliki mezhebi alimlerinden. Mısır kadisi damşmanlığı yapmış, 214/830 yılında olmuştur. Buna göre Abdurrahman b. Abdülhakem 800 yılı civarında doğmuştur. Ailesi hadisci ve fıkıhçı olduğu için Me'mun devrindeki *Kur'an'm* mahluk olup olmadığı tartışıldığında soruşturmaya uğramıştır. İbn Abdülhakem de babası gibi hadis, fıkıh ve tarihle uğraşmış, 257/870 tarihinde Fustat (eski Kahire)'te doğmuştur. Bize kadar ulaşan tek eseri *Futuhu Misr ve 'l-Magrib* adlı kitabıdır. Adından atılacağı gibi Mısır ve Kuzey Afrika'nın fethinden bahseder. Bu kitap tenkit fikrinden mahrum olmasa rağmen, ilk İslam tarihçileri tarafından ihmal edilen bir konuyu ele aldığı için önemlidir. Kitapta Ashab ve Tabiun devirlerine önem verilmiş, müellifin zamanına doğru yaklaştıkça bilgi azalmıştır. Kaynakları arasında şimdi elimizde olmayan Yezid b. Ebi Habib, Yaliya b. Eyyub el-Gafiki, Esed b. Musa b. İbrahim, Osman b. Salih b. Sa'van'ın eserleri vardır. Kitap 7 fasıl üzere tertib edilmiştir. Kitapta Mısır ülkesi ve eski tarihi, Mısır'ın fethi, Fustat ve etrafı, Amr b. el-As zamanında Mısır'ın idaresi ve teşkilatı, fetih hareketinin Mısır'ın batısına ve güneyine doğru genişlemesi, Amr'ın ölümünden sonra Kuzey Afrika ve İspanya'nın fethi, 246/860 yılına kadarki Mısır kadıları hakkında bilgi verilir. Bu eser Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs tarihiyle ilgilenenlerin başlıca kaynak olmuş ve zamana ulaşmıştır. De Slane, *Ibn Haldun tarihi'nin* Berberilerle ilgili kısmının tercümesini yayımlarken bu eserden çok faydalanmıştır. Kitabın bazı kısımları Ewald, Karle, Jones, Torrey tarafından tercüme edilmiştir. Gibb serisi arasında kitabın birinci cildi, H. Masse tarafından 1914'te yayımlanmıştır. Daha sonra Th. C. Torrey kitabın tamamını Leyden'de 1920 yılında neşretmiştir. Kuzey Afrika'nın ve İspanya'nın fethinden bahseden kısmının Fransızca tercümesi de A. Gateau tarafından 1931 yılında Tunus'ta yayımlanmıştır. Bu zatın kardeşi Ebu Abdullah Muhammed (dim. 262/875 ise *Siretü Omer b. Abdulaziz*, adımda değerli bir kitap kaleme almış, bu eserin A. Ubeyd tarafından yapılan neşri 1327, 1346 yıllarında Kahire'de basılmıştır.⁶⁰

ibn Haijikan, *Vefeyat el-a 'yan*, Ü, 243-244; Ibn el-Esir, *el-Ulbab*, Ü, 140; el-Zeheb, *Tezkiret el-huffaz*, Ü. 436-437, *El²*, ÜI, 862-863; Rosenthal, s.104, 523; Sezgin, I, 110; şakir Mmtafa, I, 234-6; Zirikll, Ü, 312.

IA, V/Ü. 694-695, XI, 788, *El²*, ÜI, 696; *GAL*, I, 148, *S. I*, 227-228; GOnaltay, s.104-107; Sezgin, I, 355-356,467-468.

4. el-Raziler: Bu nisbe ile bilinen üç Endelus tarihçisi bulunmaktadır. Bunların en eskisi Muhammed b. Musa b. Besir b. Cennad b. Lakit el-Razi'dir. 865 yılında ticaret yapmak için İran'dan Endülüs'e geldi. Arapça sahasındaki bilgisi ve kürturu sayesinde Kurtuba'da çok iyi kabul gördü. Emevi hükümdarı Muhammed b. Abdurrahman tarafından kendisine görevli görevler verildi. Daha sonra, Muhammed'in oğlu Münzir tarafından da itibar gördü. Bu hükümdar adına gittiği bir elçilik görevinden dönerken 273/886 yılında Elvira'da oldu. Bu zat İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethine dair *Kitab el-rayat* adında bir eser yazdı. Bu eserde Endelüs'un fethine katılan Arap birlikleri hakkında bilgi verdi. Bu eserden Ibn el-Muzeyn tarafından nakledilen bir parça, Ibn el-Kutiyye (film, 977)'nin *Tarihu feth el-Endelus* adlı eseriyle beraber 1868 yılında Madrid'te yayımlanmıştır. Ibn el-Kutiyye'nin eseri ise Endelüs'un fetminden ÜI. Abdurrahman devrine kadar gelir. 0. Houdas tarafından ikinci defa *Recueil de textes...*, I, 219-280'de 1889 yılında Paris 'te yayınlanmıştır. ..

Muhammed'in oğlu Ahmed (61m. 955) ise Endelus'un yetistirdiği büyük tarihçilerdendir. Kurtuba'da Ahmed b. Halid, Kasim b. Esbag gibi büyük alimlerden okudu. *Tarihu muluk el-Endelüs* adında büyük bir tarih kitabı yazdı. Bu eser Ibn Tayfur'un Bagdad tarihi tarzındaydı. Ayrıca, Endelüs'teki şii mevlaların, Müslümanların nesbeleri hakkında iki eser daha yazmıştır. Son

-• eser, Ibn Hazm'ın kitabının kaynaklandığıdır. Bu zat, Endelüs'un
- ••• yollarından, binalarından, önemli şehirlerinden bahseden bir coğrafya kitabı ^ > _
yazmış, bu eser Kastilya diline tercüme edilerek zamammıza ula^nnstir. Bu
--: tercüme 1850, 1898 yıllarında Madrid'te basılmıştır. Tercümede halledilmesi
: gvi9 olan bazı yerlere rağmen Ahmed el-Razi'nin bu eseri Endelus tarih ve
•• coğrafyasının en eski kaynaklarından biridir. Yakut el-Hamavi eserin
aslından faydalanmıştır. Yakut'un nakilleri sayesinde X. yüzyıl Endelus idari

taksimati hakkında bilgi sahibi olmaktayiz.

-*" "" Ahmed'in oğlu İsa ise babasının tarihine bir zeyl yazmıştır. Bu zeyilden İbn Hayyan, İbn Said, İbn el-Ebbar gibi daha sonraki tarihçiler faydalanmışlardır. Ayrıca Kurtuba sarayında görev yapan hacibler hakkında *Kitab el-huccab li'l-hulefd bi'l-Endelus* adıyla başka bir eser yazmıştır.⁶¹

5. İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim: Öl, edebiyat, tarih, tefsir ve hadis sahalarmda zamanın büyük alimlerindendi. ilimle uğrasan Mervli bir ailenin oğlu olup 213/828 tarihinde Kufe'de doğdu. Kufe ve Bağdad'ta ce^itli

IA, IX, 640-642; Zirikli, J, 208, VÜ, 117, Zirikli, I, 208, VÜ, 117, İbn el-Kutiyye için bk. IA, V/Ü, 864.

alimlerden okudu. Bunlar arasında Ebu Hatem el-Sicistani ve el-Riyasi vardır Feth b. Hakan'ın himaye ettiği bilginlerdendi. Bir müddet Dnaver'de kadikh yaptığı için el-Dinaveri nisbesini almıştır. Sonra, Bağdad'a gitmiş. müderrislikle uğra?mış; 276/889 tarihinde aym şehirde olmuştur. Derleyici Edebi Tarih Ekolu'ntm ilk temsilcisidir. Calnz gibi zamanın feşitli ilimlerini biliyordu. Zamanın aydmlarına ve idarecilerine Kufe Ekolu'nün dil, edebiyat ve tarihe dair malzemelerini cesitü eserlerinde sunmaya 9alis.miştir. şüphecilige karşı *Kitr'an'i* ve hadisi müdafaa ederek zamanın dim munakas.alarına katılmıştır. Tefsir, hadis, dil, edebiyat, şür, tarih konularında 47 civannda kitap yazmıştır- şubulere karşı Araplan tutmuştur. Kitaplarından 20 kadan zamanımıza gelmi^tir. Bunlardan tarihle ilgili olanları *Kitab el-madrif Uyun el-ahbar, Kitab el-imame ve 'l-siydse, Kitab el-şi 'r ve 7-'* Air* .

Kitab el-mafrif yaratılıştan başlayıp Abbasi Halifesi Mutasim zamanına (833-842) kadar gelen genel bir tarihtir. Aydm kısmı peygamberler. arapların nesepleri, siret Sahabe ve Tabiun'un hayatları. reyciler, neseb^iler, tarihçiler, hadisçiler, ^airier, valiler, ileri gelen kişiler ve arap-arap olmayan hükümdarlar hakkında kısa bilgiler verir. Kitaplar yanında, ağızdan rivayetlerden, *Tevraftan* faydalanmıştır. Gerekli tenkitleri yapmıştır. Mesudi onun bu eseri yazarken kullandığı başka kaynağın Ebu Hanifet el-Dfnaveri'nin *el-Ahbdr el-tivdl* adlı kitabı olduğunu söyler (*Keşf el-zunun*, s.280). Kitap ilk defa Wüstenfeld tarafından 1850 yılında Göttingen'de yayımlanmıştır. Daha sonra Misir'da Servet Ukkaşa tarafından Kahire'de başka baskısı yapılmıştır. *Uyun el-ahbar* edebiyat ve tarih konularından bahseder. 1925 yılında Kahire'de basılmıştır. *Kitab el-imame ve'l-siyase* İslam tarihi ve hilafet meselesinden bahseder. İbn Kuteybe'nin olduğu şüphelidir. Zira, Endelüs tarihine dair meselelere kitapta fazla yer verilir. malik mezhebi taraftarlığı hissedilir. Taha

Muhammed el-Zeyni tarafından 1967 yılında Kahire'de yayımlanmıştır. *Kitdb el-şi'r ve'l-yuard* ise sür tenkidinden ve Abbasilerin başarma kadarki büyük arab şairlerinin hayatlarından, şürllerinden bahseder. De Goeje tarafından Leyden'de 1904 yılında, Ahmed M. şakir tarafından 1964, 1982 yıllarında Kahire'de yayımlanmıştır.

!A, V/Ü, 762-763, *El*, ÜI, 868-871; GAL, I, 120, *S.I*, 184-187; Rosenthal, s.443, 535, 567; Sezgin, VÜI, 161-165, IX, 154-158, Sakir Mustala, I, 239-243; Günaltay, s.52-54; Dun, s.54-55, 385-394; Zirikli, IV, 137.

el-Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabin HI/IX. asırda yaşayan en büyük tarihçilerdendir. Ü/VTÜ. asrın sonlarında doğdu. Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapan mütercimlerdendi. Bunun için aslen İranlı olması ihtimali vardır. Büyük babası Cabir Mısır'da memurluk yapmıştır. Babası da Mısır ve Şam'da bulunmuştur. Bu sebeple, Belazuri tahsilinin (öğreniminin) bir kısmını Dimaşk ve Hims'ta yapmıştır. O, bundan sonra, Bağdat'a gidip İbn Sa'd, Ebü Ubeyd el-Kasım b. Sellam, el-Medaini ve İbn Ebi Şeybe gibi zamanın büyük alimlerinden okudu. Genellikle hayatını kalemıyla kazandı. Hicaz, Şam, İran'da seyahatler yaparak tarih konusundaki bilgilerini artırdı. Olayların meydana geldiği yerleri dolaştı. Halife Mütevekkil ile Müstain'ın m'ayelerini gördü. Abdullah b. el-Mu'tezz'in hocasını yaptı. 279/982 yılında Bağdat'ta öldü.

Belazuri bize, her bakımdan güvenilir, tenkidi değeri yüksek iki tarih kitabı bırakmıştır. Bu eserlerinde hocası İbn Sa'd'ın tenkidini zihniyetinin etkisi kuvvetle hissedilir. Bunlar *Futuh el-buldan* ile *Ensdb el-e^rd* kitaplarıdır. *Futuh el-buldan*. Hz. Peygamber'in Hayber şehrini fethi (ilk fetih) ile başlı Emevi Halifesi I. Velid devrindeki (705-715) fetihlerle sona erer. Zaten İslamın ilk çağlarındaki büyük fetih hareketi I. Velid devri ile sona erer. Belazuri bu eserde her ülkenin fethini kitaplara ve bölge halkının bilgilerine dayanarak anlatır. Siyasi tarihle ilgili olaylar arasında fırsat düştükçe, idari ve iktisadi konular, fetihlerden sonra kabilelerin yerleşimi hakkında bilgi verir. Çeşitli mail divanları dillerinin Arapçaya çevrilmesinden, vergilerin toplanmasından, mühür kullanılmamasından, para dalgalanmalarından söz eder. Yapılan anlaşmaların metinlerini nakleder. Bu eser İslam fetihleri konusunda en sağlam kaynağımızdır. De Goeje tarafından 1870 yılında Leyden'de, M. Ridvan tarafından 1936, 1976'da; Salahaddin el-Müneccid tarafından 1956-1960 yıllarında Kahire'de Ömer Enis tarafından 1957'de Beyrut'ta yayımlanmıştır. Türkçeye Mustafa Fayda tercüme etmiş, bu tercüme 1987 yılında Ankara'da basılmıştır.

İkinci eseri *Ensdb el-eşrdft* Peygamber'in siresinden, halifeler tarihinden bahseder. Bu eserde nesbçilerin metodu ile İbn Sa'd'ın eserindeki tabakat tarzını birleştirir. Her

hukumdari anlatırken onun devrindeki tarihi olaylardan bahseder. Bu arada şür ve biyografiye bol yer verir. Bazan olayları sened zinciriyle, bazan da "dediler ki" ifadesiyle verir. Kitap İslam tarihinin ilk devirlerindeki siyasi partiler (mezhepler) bakımından en önemli kaynaklardandır. 20 cilt halinde tertib edilen kitabın tam nüshası Suleymaniye Kutuphanesi, Aşir Efendi koleksiyonundadır. Ahlwardt Max Schloessunger, S.D. Goitein, Levi-della Vida, M. Hamidullah, İhsan Abbas,

Muhammed Bakir el-Mahmudi, Halil Esamine tarafından 1883, 1914-1915, 1936, 1938, 1959, 1971, 1974, 1977-1979, 1993 yıllarında Siyer. Mes'ab b. el-Zubeyr, Emeviler, Bern Hasim isimleri yayımlanmıştır. Kitapta kısa anlatış tarzı hakimdir. '•'"

Belazuri'nin eserlerini yazarken takibettiği metod şöyle özetlenebilir. *Futuh el-buldan* aynı makaleler halinde yazılmıştır. *Ensab el-eşraf* ise klasik eserlerin bilgileri ile eski hikayecilerin yazdıklarını birleştirilerek ensab yazarlarının metodunu tatbik etmiştir. En önemli kaynakları el-Zühri, İbn İshak, Vakıf, İbn Sa'd, Ebu Mihnef ve Medaini'nin kitaplarıdır.⁶³

7. İbn Tayfur, Ahmed b. Ebu Tahir el-Mervezi: Hicri İH/miladi IX. yüzyıldaki büyük edebiyatçılardan ve tarihçilerdendir. 204/819 yılında Bağdat'ta doğdu.

- Ataları Merv şehrinde doğdular. Tahsilini, kültür hayatı bakımından en parlak devrini yaşayan Bağdat'ta yaptı. Önce çocukların eğitimiyle uğraştı. Sonra, şür yazmak, edebiyat tarihine, tarihe, siyasete dair kitaplar yazmakla uğraştı. 280/893 yılında Bağdat'ta doğdu. İbn el-Nedim ve Yakut el-Hamavi tarafından verilen eserlerinin sayısı 56'ya ulaşır. Bunlar şür, edebiyat, tarih, siyaset konularındadır. Tarihe dair eserleri şür ve biyografi konularında edebiyat tarihine dair kitaplar ile Bağdat şehrinin tarihinden bahseden *Kitabü Bağdat'ta*. Son eser mufassal yazılan ilk şehir tarihidir. Siyasal tarih yanında biyografi bakımından da önemlidir. el-Kifti bu eserde Taberi tarihinde bulunmayan bilgiler olduğunu söyler. *Kitabu Bağdat'ın* altıncı kısmı zamana ulaşmış, H. Keller tarafından 1908 yılında Leipzig'te basılmıştır. Daha sonra, 1946 yılında Kahire'de, 1968 yılında Bağdat'ta yeni baskıları yapılmıştır. C. Scely tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiş; bu tercüme 1920 yılında New-York'ta yayımlanmıştır. Bu kısımda Memun devrindeki (813-833) olaylardan bahsedilir. Bu olaylar arasında, Bağdat ordusunun erzak toplamak için harekete geçmesi, Muhammed b. Humeyd el-Tusi'nin Mekke'ye gönderilmesi, Ebu Dülef el-İclî'nin haberleri, Memun'un şam halkına karşı tutumu gibi, diğer tarih kitaplarında bulunmayan bahisler vardır. Muellif en büyük Omer b. Şebbe'nin eserlerinden faydalanmıştır. Oğlu Ubeydullah *Kitabu Bağdat'a* bir zeyl yazmıştır.

Bir de *Kitab el-mensur ve'l-manzum* adh kitabmm XI/XÜ. cüzleri zamammiza gelmiştir. *Ahbdrü Mervan ve Al-i Mervan, Kitab el-muellifin*..

IA, Ü, 464-467, B?, I, 101-102; GAL, I, 142, S. I, 216; Sezgin, I, 110; DÇri, s.48-51, 344-367; Rosenthal, s.78, 126, 136, 139, HO, 150, 168, 248; Sakir Mustafa, I, 243-245; Zirikli, I, 267.

Mekatil el-fursdn, Mekatil el^uara gibi eserleri ise zamammiza ulaşmamıştır.⁶⁴

8. Ebu Hanife el-Dinaveri, Ahmed b. Davud: Büyük bir dilci, tarih^i, astronom ve botanikcidir. ÜI/IX. asnn başlannda Bati tran'daki Dinaver kasabasında doğdu. Ibn Sikkiften ve omm babasmdan dil dersleri aldı. Astronomi de öğrendi. 235/849 yilmda astronomik gözlemler yapmak için İsfahan'da bulundu. Bu gözlemlerini *Kitab el-rasad* adli eserinde topladı. Daha sonra Bağdad ve Dinaver'de oturdu. Birkac asir sonra bile Dmaver'deki rasathanesi ayakta idi. 26 Cemaziyelevvel 282/24 Temmuz 895 tarihinde Dinaverde öldü. Ebu Hayyan el-Tevhidi onu Arapcamn ü? büyük edibinden biri sayar. Diğer ikisi ise Cahiz ve Ebu Zeyd el-Belhi'dir.

Ebu Hanifet el-Dinaveri yukanda bahsedilen *Kitab el-rasad'l&n* başka 20 civarında eser yazmıştır. Bunlar tarih, coğrafya, hesap-cebir, edebiyat nebat konularındadır. Bunlardan sadece *Kitab el-ahbdr el-tival* adli tarihi tarı, *Kitab el-nebdfi* ise kısmen zamanımıza gelmiştir. *Kitab el-ahbdr el-tival'de* İslam tarihinin gelenekle desteklenen kısımları tafsilath (aynntili) bir şekilde anlatılır. Kitap başca üç önemli bölümden meydana gelir. Birinci kısımda Adem'den başlayıp peygamberler tarihi anlatılır. İkinci kısımda İskender, Sasaniler tarihinden bahseder. Üçüncü kısım kitabın en önemli kısmıdır. Bu kısımda Irak'ın Araplar tarafından fethinden, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadelelerden, Haricilerden ve isyanlarından, Hz. Hüseyin'in katlinden, Muhtar el-Sekafi isyanından, Abbasi Devleti'nin kuruluşundan, All taraftarlarının HorasanMaki faaliyetlerinden etraflica bahsedilir. Abbasiler tarihini Mutasim'm ölüm tarihi olan 227/842 yilma kadar getirir. Kitap İslamdan önceki ve İslam devrindeki İran tarihi, Haricilerin tarihleri ve siyasi-itikadi görüşler bakımından en eski zengin kaynaklardandır. Anlatımı güzel ve ayrıntılıdır. Kitapta Abbasiler taraftan bir tutum hissedilir. İran tarihinden bahsedilirken Bati Goktürkleri, Toharistan civarındaki •?U»T.Türkler hakkında da bilgiler verilir. W. Guirgass tarafından tashih edilen Arapca metni 1888 yılında Leyden'de basılmıştır. Daha sonra, Kratkovsky kitabın mükemmel bir ne^rini 1912 yılında Leyden'de ikinci defa, Abdülmü'min Amir ise 1960 yılında Kahire'de üçüncü defa yayımlamıştır.

Ebu Hantfet el-Dinaveri'run *Kitab el-nebat* adli eseri ise sahasimn en meshur kitaplannandi. Hem lügat, hem tip-ziraat bakimmdan şok degerliydi. Daha

Ibn el-Nedim, s. 146-147; *irşad el-erib*, ÜI. 87-9S; Ziriklt. I, 141; Sezgin, I, 348-349; Roseüthal. s.117, 172, 187, 198, 210; Sakir Mustafa, I, 245-247,

sonra gelen lügatcılar ve botanistler bu kitaptan bol miktarda faydalanırlar. Bunlar arasmda Ibn el-Baytar ile Ebu'l-Fida vardir. Kitap bol miktarda beyt de ihtiva ediyordu. Abdülkadir el-Bagdad!, *Hizanet el-edeb* adh eserini yazarken bu kitaptan çok miktarda faydalanmistir. Kitabın tamamının 6 cilt olduğunu söyler. Kitabın bizc ulasan ikinci kısmı (sin-ya harfleri) Muhammed Hamidullah tarafından 1973 yılında Kahire'de üçüncü cüzü ile besinci cüzün ilk yansı Bernhard Levin tarafından 1974 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Bize ulasan *Kitab el-asele ve'l-nahl* adh başka bir risalesi de M. Cebbar el-Muaybid tarafından *el-Mevrid*, HI, 1974, s.H3-143'te nes.redilmiştir. Cogratya konusundaki *Kitab el-bulddn* adh eseri ise zamanımıza ulaşmamıştır.⁶⁵

9. el-Ya'kubi, Ahmed b. İshak b. Vazih: HI/IX. yüzyılda yas_ayan büyük tarihçilerden ve coğrafyacılarıdır. Abbasi divanlarında çalışan bir katipler ailesinden gelir. Dedesi Vazih, Halife el-Mansur'un azadlı kolelerinden idi. Ya'kubi IX. yüzyıl başlarında doğdu. Doğu Anadolu'da, Horasan'da Tahirilerin hizmetinde katip olarak çalıştı. Şü temayüllü olduğu söylenir. Tahirilerin yıkılmasından sonra, Mısır'a gitti. Burada 292/905 tarihinde oldu.

Ya'kubi'nin zamanımıza 119 eseri gelmiştir. Bunlardan *Kitab el-tarih* bir dünya tarihidir. 259/872 yih olaylarıyla sona erer. Eser Benu İsrail tarihiyle başlar. Sonra, İsa ve Havanlardan, Babil, Asur, Süryani hükümdarlarından, Hindlilerin, İngilizlerin, Yunanlıların, Romalıların, İranlıların, Türkler dahil kuzey kavimlerinin, Mısırlıların, Berberilerin, Habesjilerin, Cahiliye devri Arapların tarihlerinden bahsettikten sonra. Peygamberin doğumuyla İslam tarihine girer. Yukarıda zikredilen 872 yihna kadarki İslam tarihini halifeler ve yıllara göre anlatır. Siyasî tarih yanında kültür tarihiyle ilgili bilgiler verir. Yunan filozoflarından, eserlerinden bahseder. İslamdan önceki tarihle ilgili verdiği bilgilerde hurafe olabileceğini kabul eder. Bu konuda dayandığı *Ahd-i Atik (Tevrat)*, *Huday-name* gibi kaynaklar konusundaki şüphesini ortaya koyar. İslam tarihi hakkında dayandığı kaynakların bir listesini bu kısmın başında verir. Bundan sonra., kaynakları nadir zikreder, senetleri kaydetmez. İranlıların, Yunanlıların kullandığı takvimlerden bahseder. Her halifeye ait kısmın başında astrolojik bilgiler verir, sonunda ise devrin büyük devlet adamları, hac emirleri, kumandanları, kadıların adlarını zikreder. Konusmalara ve

mektuplara buytik ilgi duyar. Zaman zaman bunlan aktarir. Kaynaklarma göre, bazan Medineliler, bazan Abbasiler, bazan şülcü taraftan

IA, ÜI, 593-594, XI, 787, *EP*, Ü, 302-303; *GAL*, I, 125, *S.I*, 187; Günaltay, s.46-51; S.akir Mustafa^ 1, 247, 249; Sezgin, V, 262-263; DM, 54-55, 395-406; Rosenthal, s.126, 136, 183; Ziriki, 1,123.

bir tutum gosterir. Bilhassa, Ibn Ishak, Vakidi, Medaini ve Heysem b. Adi gibi tarihsilerden, Ibn el-Kelbi'den, astronomi-astroloji konularmda Maşaallah ve Harezmi'den faydalanır. Ya'kub'tnin bu eseri Taberi'ye ait i rivayetlerin kontrol edilmesine de imkan verir. Kitap Houtsma tarafından 1860, 1883 yıllarmda Leyden'de iki defa yaymlanmıştır. Daha sonra, bu neşre dayanarak 1351 yilmda Necefte, 1960 yilmda Beyrufta bastılmışur. Düzenli bir şekilde kaleme alman ilk dünya tarihidir. Taberi'nin Tarihinde de gorulecegi gibi kendi devrinin olaylarmı verirken zayıflık gorülür. Ya'kübi *Muçakelet el-ncis li zamanihim* adh eserinde Halife Mütevekkil tarafından icat edilen clbise tarzlarmdan bahseder, Mütevekkil'in fiziki görünümü ve onun devrini oven kısa bilgiler verir. Bu eser William Milward tarafından 1962, 1980 yıllarmda Beyrut'ta yaymlanmıştır.

Ya'kübi'nin *Kitab el-bulddn* adh cografya kitabı da sahasmda en eski ve en degerli kitaplardandır. Uzun süren aras.tirmalardan ve seyahatlerden sonra topladığı malzemeye dayanarak kaleme almış., 278/891 yilmda tamamlanmıştır. Eser toplanan vergiler, topografya ve istatistik bakımmdan da degerlidir. Kitap Bagdad ve Samarra'nın genis. bir anlatımı ile başlar. Sonra, İran, Turan, Kuzey Afganistan, Bati-Güney Arabistan. Kufe, Dogu Arabistan, Basra. Hindistan, Çin, Bizans, şam, Misir, Nube ve Kuzey Afrika anlatılır. Halife Mansur'un olumüne kadarki Sicistan valileri, Tahirilerin sonuna kadarki Horasan hakkmda verilen bilgilerle sona erer. Uslubu acik ve sadedir. Hurafelere yer verilmez. De Goeje tarafından 1892 yilmda Leyden'de basılmıştır.Sonra bu baskımın tekrarlan yapılmıştır.

10. el-Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir: İslam dünyasının yetiştirdiği büyük din alimlerinden ve tarihçilerindendir. Tefsir, hadis, fıkıh, ve tarih konularmda imamdi. 225/840 yilmda Hazar Denizinin güneyindeki Taberistan bolgesinin Amil sehrinde dogdu. Çok zeki bir kişiydi. Tahran yamındaki Rey şehrinde 9eşitli alimlerden tefsir, hadis, fıkıh ve Arapça okudu. Tahsilini tamamlamak için Bagdad'a gitti. Bagdad'a geldigimde, çok gormek istediği Ahmed b. Hanbel olmuştu. Kısa müddet Bagdad, Basra, Kufe, Vasit gibi o zamanki Irak'taki ilim merkezlerinde geşitli alimlerden dersler aldı. Bir müddet Bagdad'ta oturduktan sonra şam'a gitti. 253/867 yilmda Misir'a gecti. 871 veya 872 yilmda Bagdad'a

dondü. Bu arada iki defa Taberistan'a gidip geldi. 283-290/896-906 yıllarmda imlü tefsirini talebelerine imla etti. Sonra *Tarih el-rusul ve'l-muluk* adh unlü tarihini yazdı. Bu tarihi 302/914 yili

JA, XÜI, 351-352, XI, 787; Ziriklf, I, 95; el-DÇrt, s.51-53, 368-384; Rosenthal, s.27, 92, 97, 112, 126, 130. 148, 151, 156, 184, 186; *İslam cogra/yacilanna göre Türkler*, s.185-187; *GAL*, I, 226, S.I, 405; şakir Mustafa, I, 249-253; Ziriklt, I, 95.

olaylarma kadar getirdi ve 303/915 yilmda tamamladi. 310/922 yihnda Bagdad'ta oldü.

Taberi kendisini tarn manasiyla ihne vermis, bir ldşiydi. Gencliginde tefsir, hadis, fıkıh ve tarih konulanna çok meraklıydi. Olgunluk cagmda bu konularda kitaplar yazmakla meşgul oldu. Halife Mutazid'm veziri Ubeydullah b. Hakan tarafından teklif edilen Bagdad kadihgmi bile kabul etmedi. Onun ugraştığı ilmi saha tefsir, hadis, fıkıh, tarih, ktraat, s,ür, lügat gramer, ahlak, matematik, tip sahalanm kapsar. Kendisi şafü mezhebindendi. Misir'dan Bagdad'a dondükten sonra yeni bir mezheb kurdu. Bu mezhebe Ceririye Mezhebi dendi. Bu mezheb bazi teferruatta şafü'nin mezhebinden aynhr. Taberi'ye göre, Ahmed b. Haübel iyi bir hadis alimi olmakla beraber fıkıh sahasmda zayıftı. Bunun icin, Hanbeliler Taberi'yi sevmezler. Taberi'nin bazi kitaplan zamammiza gelmistir. Bunlardan en önemlileri şunlardır:

Cami el-beyanfi tefsir el-Kur'dn: Daha gok Taben tefsiri diye bilinir. 30 cilt halinde tertibedilmiştir. 0, bu kitabmda, Buhari ile Muslim' in hadis sahasmda yaptiklarmi tefsir sahasmda yapmıştır. Zamanma kadarki tefsir İlmini ve bu konudaki rivayetleri bu kitabmda toplamıştır. Bu gun en önemli kaynaklarımızdandır. 1321 yilmda Misir'da 30 cilt halinde basılmıştır. Daha sonra 1322-1323 yilmda, yakm zamanlarda ?eşitli baskılan yaytnlaümiştir. Kiraat konusunda da 18 ciltlik büyük bir kitap yazmış, fakat zamammiza gelmemiştir.

Tehzib el-cisdr: Hadislerin fikhi yorumlarmdan ve bablar halinde duzenlenmesinden meydana gelmiştir. Önemli sahabilerin rivayet ettikleri hadislerin saglamhk derecelerini tesbite galişir. Bazi ciltleri zamammiza gelmistir.

jhtildf el-fukahd: Fakililerin ihtilaf ettikleri dim ve hukukl meselelerden bahseder. Bazi ciltleri basılmıştır.

Kitabu Ahbdr el-Rusul ve'l-muluk (Tarih el-rusul ve'l-muluk): Taberi tarihi diye mes.hur olmuştur. Taberi bu eserinde, Tefsiri'nde verdigi mesajı tarih sahasmda vermek istemistir. Tefsirinde olduğu gibi, tarih sahasmda zamanma kadar yazılan malzemeyi gozden

geçirmiş, sağlam bulduğu rivayetlerin hepsini eserine almıştır. Bunlar arasında tercih yapmamıştır. Rivayetleri, sened zinciri ve metinleriyle vermiştir. Tercihini okuyucuya bırakmıştır. Böylece, Buhari ve Muslim'in hadis sahasında yaptıklarını Taberi tarih sahasında yapmıştır. Kendi zamanına kadar gelen tarihin bir ana kitabını meydana getirmiştir. Rivayetleri tercih ve tenkit etmemesinde hadisçiliğinin etkisi büyüktür. O daha çok senetlerin sağlamlığına bakmıştır. Ona göre tarih geçmiş nesillerin tecrübesidir. Bu sebeple kendi devrindeki olayları kaydederken fazla bilgi vermemiştir. Özellikle tarihinin son yıllarındaki olayları anlatımı yetersizdir. Bazıları onun rivayetlerinin çoğunu ağızdan aldığını sanırlar. Kendi devrinden önceki olaylara ait rivayetleri eski kaynaklarda almıştır. Olaylar hakkında mümkün olduğu kadar ilk elden kaynaklara başvurmuştur. Ancak, kendi devri olaylarında şifahi (ağızdan) kaynaklarda da faydalanmıştır. Mümkün olduğu kadar bütün sağlam rivayetleri eserine almasıyla bir olay hakkındaki cesetli bakış açilerini bize aktarmış. Olmakta, bunlar arasında muhakeme ve tercih yapmamızı sağlamaktadır. Dalia önce söylediğimiz gibi, *Kur'an* tefsirinin tarihi misyonunu bu eserle tamamlamak istemiştir. Taberi'nin tefsirinde görülen tenkit zihniyeti tarihinde ustura kapah gelir. Zayıf tarafı- hadisçiler tarafından tenkit edildiği 1911, Vakidi'nin sağlam rivayetine Seyf b. Ömer'in romansı rivayetini tercih etmesidir. Fakat, bütün sağlam rivayetleri eserine almasıyla bu hatasını telafi etmiştir. Mümkün olduğu kadar hutbeleri, mektupları, anlaşma metinlerini, konuşmaları vermeye gayret etmiştir. Taberi'den sonra hiçbir tarihçi İslamın ilk 119 asra ait tarihi malzemeyi yeniden derlemeye kalkışmamıştır. Onun verdiği bilgileri hülasa ederek eksik taraflarını tamamlamaya çalışmıştır.

Taberi, tarihinin hicret'ten önceki kısımlarını konularına göre tertibetmiştir. Bunda kronolojik sırayı göz önüne almamıştır. Hicret ile olayları yıllara göre anlatmaya başlar. Yukarıda söylediğimiz gibi 303/915 yılında eserini tamamlamıştır. Taberi tarihinin son kısımlarının yetersizliği, artık tarihte sadece gelenekçi metodun yetersizliğini göstermektedir. Bundan sonra, devlet teşkilatında şahın memurlar, nedimler sınıftan çıkan şahıslar tarihle daha çok uğraşacaklar, din alimleri ikinci plana düşeceklerdir. Bunun için Taberi İslam tarihçiliğinde bir devrin sonunu gösterir. . . .

Taberi tarihi başka şu bölümlere ayrılır: ^- > . . -

a) Hilat ve peygamberler tarihi. Bu kısmı yazarken *Ahd-i Atik'ten*, tefsirlerden, İbn İshak ile Vehb b. Münebbir'in eserlerinden faydalanmıştır.

b) Eski İran ve Sasaneler tarihi. Bu kısmı yazarken İbn el-Mukaffa ve İbn el-Kelbi'nin kitaplarından, eski İran tarihine dair şehnamelerin rivayetlerinden faydalanmıştır.

c) Yunan ve Roma tarihi. Bu konuda hristiyanlarm elindeki kitaplardan. Arappaya tercume edilen bazi kitaplardan faydalanmiş olmahdir.

d) Yahudi tarihi. Bu konuda *Tevrat'tan* ve Yahudilere ait bazi tarih kitaplarmdan faydalanmiştir. . .....

e) İslamdan önceki araplann tarihi. Bu konuda Abid b. şerye, Muhammed b. Ka'b el-Kurtubi, Vehb b. Münebbih, Ibn tshak, Hisam b. el-Kelbi'nin kitaplanndan faydalanmistir.

f) İslam tarihi. Kitabm esasmi teşkil eder. şu bb'lumlere aynhr:

fa. Siret ve megazT. Bu konuda Urvet b. el-Zlibeyr, şurahbil b. Sa'd, Musa b.

Ukbe, Ibn Ishak, Zühri ve Asim b. Omer b. Katade'nin kitaplanndan faydalanmistir. fb. Ridde savasjan, fetihler konusunda Vakidi, Seyf b. Omer, Medami'nin

kitaplanndan faydalanmıştır. fc. Cemel, Siffhi. fitne olaylan. Bu konuda Ebu Mihnef, Scyf b. Omer.

Medaini'nin eserlerine dayanir. fd. Emeviler tarihi. Bu konuda Avane b. el-Hakem, Ebu Mihnef, Vakidi, Omer b.

şebbe, His. am b. el-Kelbi ve Medaini'nin eserlerinden faydalamr. fe. Abbasiler devri. Bu konuda Vakidi, Heysem b. AdT, Ahmed b.Ebi Hayseme,

Ahmed b. Züheyr, Medaini ve Ibn Tayfur'un eserlerinden faydalamr.

Taberi, İslam tarihi olaylannda oldugu gibi, Iran, Yunan-Roma. Yahudi,

İslam'dan önceki araplann tarihine dair bilgi verirken en saglam bilgileri vermeyc galişir. Taberi bu tarihi daha genis. bir sekilde meydana getirdigi bir metinden suzmuştür. Kitabm İslam'dan önceki devrelere ait kısmi onda birini meydana getirir. Metnin tatnami Taberi'nin talebeleri tarafmdan rivayet edilmistir. Bu gun bize ulaşan nüshalarda Kuzey Afrika, Endclüs tarihine dair olaylar eksiktir. Kitabm mevcut ciltleri de Goeje basjcanhgmdaki bir heyet tarafmdan edision kritik yapilmis. 1878-1898 yillan arasinda Ley den-Brill'de basilmıştır. Sonunda Arib b. Sa'd'in eserc yazdığı zeyl de yer almaktadır. Son cildi ise fihristler, sozltik teskil etmektedir, Bu baski 1897-1901'de yine Leyden-Brill'de tckrarlanmis.tir. Bu Avrupa baskisma göre Misir'da 1920, 1939 yıllarında yeni baskilan yapilmıştır. Daha sonra yeni bulunan nüshalar da gozonune almarak, Muhammed EbüT-Fazl ibrahim tarafindan 1960-1967 yıllari arasinda, 1977'de 10 cilt halinde Kahire'de yeni iki neşri yapilmıştır. Bu neşir 1967 ve daha sonraki yıllarda Beyrut'ta tckrarlamm^tir.

Bütün nesirlerinin sonunda Taberi'nin *Zeyl el-muzeyyel min tdrih el-sahabe* adh eserinden scemeler bulunmaktadır. (Bk., Beyrut baskisi. s. 491-705).

Taberi tarihi Turk tarihinin de en büyük kaynaklandıdır. Samaniler devrinde 960 yih civannda Vezir Belami tarafından Farscaya tercüme edilmistir. Iginde Iran destamyla ilgili kisimler ilave edilmiştir. Bu tercüme Osmanlılar devrinde Turkpe'y⁶ tercüme edilmiş; daha sonra 1292, 1327-1328 yıllarmda İstanbul'da basılmistir. Fakat, Taberi'nin metnindeki pek pok bilgi eksiktir. Bu sebeple Cumhuriyet devrinde Kadir Zakiri Ogan tarafından Türkce'ye yeni bir tercümesi

yapılmaya başlanrmstir. Uc cildi 1950-1958 yillan arasmda Milli Egitim Bakanligi yaymlan arasmda cikmiş ve arkasi gelmemiştir. Bu tercüme dalü istenen şekilde degildir. .-.-=-,

Taberi tarihi yazıldığı tarihten itibaren büyük bir şöhret kazanmıştır. Pek çok kopyaları yapılmış, ona zeyiller (devamlar) yazılmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır:

a) Taberi'nin talebelerinden Abdullah b. Ahmed b. Cafer el-Fergani el-Turki (olm. 362/972), esere 282/895 yilmdan başlayarak bir zeyl yazmıştır. Oğlu Ebu Muhammed Ahmed el-Fergani (61m. 1007) babasının tarihine bir devam yazmış. fakat her iki eser zamammıza ulaşmamıştır. -"•'-T?N-<<-' ^r*c;;;" ;,

b) Arib b. Sa'd el-Kurtubi (olm. 979) ise Taberi'nin eksik bıraktığı Kuzey Afrika ve Endelüs tarihine dair kısımlardan, 291-320 yıllan arasmdaki Abbasi Devleti tarihine dair olaylardan bahseden ikinci bir zeyl yazmış bu esere *Siletü Tank el-Taberi* adını vermiştir. Bu zeyl, Dozy tarafından, Ibn el-İz'rfnin *el-Beydn el-mugrib'iwn* mukaddimesinde tamtilmiş; bazı kısımları yaymlanmıştır. De Goeje ise Gotha nüshasına dayanarak 1897 yilmda Leyden'de eserin tamamını yaymlamıştır. *Taberi Tarihi'mn* yayınlanmn sonunda , bu zeylin 291-320 yıllandaki Abbasi Devletiyle ilgili kısımları defalarca yaymlanmıştır.

c) Sabit b. Sinan (61. 973) da Taberi tarihine zeyl yazanlardandır. Bu zeyli 295-363/907-973 yıllan arasmdaki olayları kapsar. Bu da kaybolmuştur. Bu zeyle Hilal b. Muhassin el-Sab? (olm. 1056) 447/1055 yih olaylara kadar gelen 40 ciltlik bir devam yazmıştır. Bunun oğlu Garsunnime Muhammed (olm. 1087) ise babasının bıraktığı yerden başlayıp kitaba 470/1078 yilna kadar gelen bir tetimme yazmıştır.

d) Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedani (olm. 1157) bu zeyilleri devam ettirerek 1094 yilna kadar getirmiştir. Bu zeyl de *Taberi Tarihi'nin* Beyrut baskısının sonunda X, 185-489'da yaymlanmıştır. Daha sonra, Ibn el-Cevzi. İbn el-Esir ve onlardan sonraki

gelenler Taberi tarihindeki bilgileri hülasa ederek İslam tarihini zamanlarına kadar getirmişlerdir. Bu konuda el-Kifti şöyle der: "Tarihi kesintisiz, güzel bir şekilde okumak istersen Ebu Cafer el-Taberi'nin kitabım tavsiye ederim. Bu tarih, alemin yaratılışından 309/921 yihna kadar gelir (yukanda bugünkü nushalann 302 yihna kadar geldigine işaret etmistik). Bu eseri Ahmed b. Tahir b. Tayrur ve oğlu Ubeydullah'ın tarihleriyle karşılaştırsan çok iyi olur. Abbasiler tarihi hakkında bu iki şahsın eserlerinde Taberi'de bulunmayan bilgiler vardır... Bunları Sabit b. Sinan'ın kitabı takip

eder, başlan Taberi'nin eseriyle 363 yilma kadar gelir. Bu kitapla el-Fergani'nin kitabım karşılaştırsan ne ala. Zira, Fergan'nin kitabının bazı yerleri Sabit'in kitabından tafsilatlıdır. Sonra, Hilal b. el-Muhassem el-Sabi'nin kitabı gelir. Bu eser, Sabit'in zeylini 447/1055 yilma kadar getirir. Hilal b. el-Muhassem bahsettiği devreden sözeden tarihçilerin hiçbirisi Abbasi Devletinin teşkilatı ve gizli tarafları hakkında onun gibi bilgi vermemiştir. Zira o, inşa katibi ve devletin sırlarını bilen dedesinden pek çok şey öğrendiği gibi, kendisi de Divan el-Inşa başkanı olmuştur, bu divana gelen evraklardan ve haberlerden faydalanmıştır. Sonra, oğlu Garsunî Muhammed'in kitabı gelir. Bu da 470/1078 yilim biraz geçer. Kitabın sonları zayıftır. İbn el-Hemedani'nin kitabı ile Garsunî'nin kitabı karşılaştırılır. İbn el-Hemedani 512 yih olaylara kadar gelir. İbn el-Zaguni ise 527 yilma kadarki tarihi tamamlar. Fakat, İbn el-Zaguni tarihçi olmadığı için insani tatmin etmez. Onun eserini Sadaka b. el-Hüseyn 570/1175 yilma kadar getirir. Sonra, İbn el-Cevzi, ondan sonra İbn el-Kadisi olayları 610/1213 yilma kadar tamamlar."⁶⁷

Bu arada Şam bölgesinde yazılan Ebu Zeyd'a Abdurrahman b. Ömer el-Dimaşki (61m. 280/893)'nin Tanrı'ndan de burada söz etmek gerekir. Bu zatın *Tarihinde* bir cilt zamammıza gelmiştir. Fatih Kutuphanesi. nr. 421 OMA bulunan bu cilt Ebu'l-Meymun Abdurrahman b. Abdullah el-Beceli'nin rivayetiyledir. On cüzden meydana gelir. Bu ciltte Peygamberin siresinden, dört halife devrinden, Dimaşk, Filistin., Merv kadılarından, bazı sahabilerin ve tabillerin hayatlarından bahsedilir. Şam'da yetişen bazı alimlerin biyografileriyle sona erer. Kitabın birinci cüzünden başka bir nüsha Beyazıt Umumu, nr. 1047'de bulunmaktadır. Şukrullah b. Nimetullah el-Kucani tarafından 1980 yılında Dimaşk'ta yayınlanmıştır.⁶⁸

Bu devride telif edilen tarih kitaplarından biri de Eslem b. Sehl el-Razi (dim. 292/905)'nin *Tarihü Vesit* adlı kitabıdır. Bu kitap Vasit şehri tarihinden ve Vasitli bazı hadis alimlerinden bahseder. Gorgis Awad tarafından 1967 yılında Bağdat'ta basılmıştır.

Kifti, *Tarih el-hukerna*, s.110-111; *IA*, XI, 594-598. 787; *GAL*, I, 142, *S.I*, 217-218; *CMnaltay*, s.27-45; *Storey*, *I/I*, 61-65; *Rosenthal*, s.15, 65, 68, 73, 77-79, 99, 102, 112, 117, 131. 132...; *Dun*, s.55-56. 407-425; *Sezgin*, I, 323-328; şakir Mustafa, I, 253-264; *Zirikli*, VI, 69. *GAL*, *S.I*, 208; *Sezgin*, I, şakir Mustafa, Ü, 225-226; *Nevddir el-maht&tat*, I, 241; *Rosentha*], s.557.

I kind Bolüm

İSLAM TARİHCİLİĞİN İKİNCİ SAFHASI (X-XI.asırlar)

Yukanda soyledigimiz gibi, ÜI/IX. asirda İslam tarihpiligi kendinc has metodu. konulan olan bir ilim haline gelmişti. Bu asirda tarih kitaplan oyle cogaldi ki, siyasi tarih yanmda, tabakat, tercüme-i hal (biyografi), ?ehir tarihleri bolgesel tarihler ortaya pikti. Buhari'nin *d-Tarih el-kebir'i* ilc biyografi kitaplan alfabetik yazilmaya basjandi. Yakubi'nin tarihiyle tarihin sahasi genişjedi. Bir dunya tarihi s.eklini aldı. Fakat İslami devreler igin tarih vine sadece İslam tarihinden ibaret kaldi. İslam dünyasmin dismdaki ilkelerin cagdas tarihleriyle ilgilenilmedi. Bu konudaki bilgiler cografya kitaplan. seyahatnamelere has kaldi. X. asirda cografya edebiyati, bolgesel tarihler cogaldi. Bu konularda eser yazarlar genellikle katipler, seyyahlardi. İlim tarihi konusunda da kitaplar yazilmaya bas.landi. Bilhassa cografya edebiyati, X. asirda İslam dunyasmi, kulturünü, sosyal yasayis.mi., ziraatini, ticaretini anlamamiz bakimmdan gok onemji kaynaklardir. Bu devrede İslam dunyasimn batismda, dogusunda. merkezinc gok sayida tarih kitabi, diger ilimlerde eserler yazıldı. Kliltür ve İlmin alam genis.ledi. Bagdad'tan ?ok uzak bolgelerde. Bagdad'la yansan ilim merkezleri ortaya cikti. Bu sebeple, X. asrm ortasmdan itibaren umumi tarih ile bolgesel tarih arasmdaki ferkm korunmasi güçlesjyor. Bundan sonra en ?ok yazilan tarih tipi başmda daha onceki olaylan bir muhtasari bulunan cagdas. tarih9iliktir. Bu ce^it tarihlerde tarihcinin alaka ve bilgisi artik genel bir tutum tasimaz, bu tarihcilerden her birinin ilgisi iginde yaşadigi siyasi kuruluşun hudutlanyla smirlamr. Tarihcilerin uzak bolgeler ilc ugraş.malan zorlaşir. Bu devirde siyasi tarih yazarlan genellikle memurlardan ve sarayda cahşanlardandir. Bu degişiklik tarihin şekli. icerigi tizerinde etkili olmuştur. Bu devirdcki tecrübeli katipler igin yil yil olaylan tarihini yazmak kolaydi. Bilgilerini elde ettikleri kaynaklar resmi vesikalar, sahsi temas ve gozlemler, saray muhitinin dcdikodulandir. Bu turlü tarihlerde sendc zinciri gorülmcz. Kaynaga kısa bir işareten sonra olay anlatihr. Daha sonraki tarihcilerin cogu ise bu isarete dahi lüzum gormezler. Yalmz, bu çeşit tarih9ilerin olaylan takdim edişlcrinde siyasi dim ve sosyal bazi

tarafgirlikler gorulur. Her tarihci kendi capmda gozonune almdigi takdirde, bu tarihçilerin eserleri devirleri ve bolgeleri hakkında genellikle dogru bilgi verirler. Ibn Miskeveyh ve Hilal el-Sabi'nin tarihlerinde verdikleri bilgiler titiz bir dogruluk arama düşüncesinin ve siyasi taraf tutuculuktan kurtulmanın örnekleridir. Misir ve Endelüs tarihçileri arasında da bunun örnekleri vardır. Ayrıca, tarihin dini incelemeler dışına çıkarılmasının başka bir faydası oldu. Tarihçiler bu İlimin ahlaki değerine dayanmaya başladılar. Buna göre, tarih iyi ve kötü işleri kaydeder. Gelecek

nesillerin ahlakını düzeltmek için onlara örnekler verir. Ibn Miskeveyh ve Sabi'nin eserlerinin mukaddime (giriş)lerinde bu konuya temas edilmektedir.

Bu devirdeki önemli tarihgiler şunlardır:

1. el-Mes'udi, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Huseyn: IV/X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan büyük tarihçilerden ve coğrafyacılarıdır. Bize kadar gelen eserleri tarih, coğrafya kanşimidir. Hayati hakkında kitaplarında verilen notlardan başka bilgimiz yoktur. Kitaplarının konulan zamanındaki alimlerin ilgi alanlarının dışında olduğu için fazla önemsenmemiştir. Kendi kayıtlarına göre, Mes'udi ÜI/IX. asrın ikinci yarısında Bağdad'ta doğdu. Meşhur sahabilerden Abdullah b. Mesud'un soyundan geldiği için el-Mesudi nisbesiyle meşhur oldu. İyi bir tahsil yaptıktan sonra 300/912 tarihinde genç yaşında uzun bir seyahate gitti. İran ve Hindistan'ı dolaştı. Onu 912 yılında Multan'da, 915 yılında Tstahr'da, 916 yılında Seylan'da görüyoruz. Seylan'dan tüccarlara katılarak İnan denizine gidiyor. Donuşunda Ekvator'un güneyinde ve Afrika kıtasının doğu ucunda olan Zengibar (Mozambik)'a uğruyor. Oradan Oman'a geliyor. Sonra onu Hazar denizinin güney sahillerinde. 926 yılında Filistin'de Taberiye şehrinde buluyoruz. 943 yılında Antakya'da ve şam'ın Akdeniz sahillerinde dolaşılıyor. Bağdad ve Basra'ya kısa bir seyahatten sonra 945 yılında şam'a donlıyor. Dimask'ta yerleşiyor. Bundan sonra bazan şam'da bazan Misir'da bulunuyor. 345/956 yılında Fustat'ta ölüyor.

Görüldüğü gibi. Mesudi'nin hayati seyahatlerle ve araştırmalarla geçmiştir. Yalnız, daha sonra el-Birunfi'nin Hindistan'da yaptığı gibi bu yabancı kültürleri derinlemesine incelememiş, sathi bilgilerle yetinmiş, efsanevi rivayetleri de kabul etmiştir. Fakat, İslam Devleti'ni çevreleyen topraklar hakkında son derece kıymetli bilgiler vermiştir. Ele aldığı bir konuyu hiçbir zaman sonuna kadar götürmemiş, sathi bir şekilde anlatarak konudan konuya geçmiştir. Eserleri 20 civarında olup, tabiat felsefesi, ahlak, siyaset, serbest fikirler etrafında meydana gelen diğer mezhepler hakkında bilgiler içerir. Sonraki nesiller daha çok

onun tarihîliğiyle ve verdiği coğrafi bilgilerle ilgilenmiştir. 943'te 30 cilt kadar t^r*an, *Kitdbü ahbar el-zamdn* adlı eserini

•_T tamamladı. Bu eser kaybolmuş, sadece bir cildi zamammıza ulaşmış. 1996 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Eser dünyanın yaratılışıyla başlar. Kısa bir coğrafi özetten sonra İslam tarihi di[^]mda kalan milletlerden bahseder. Misir

^-, tarihine dair efsaneleri etraflı bir şekilde anlatır.

Mesudi bu eserini *Kitab el-evsat* adlı eserinde hülâsa etmiştir. Bu eserden de bir cilt zamanımıza gelmiştir. Bu iki kitabını da *Müruc el-zeheb* adlı eserinde hülâsa etmiştir. 956 yılında ölmeden önce bu eserini tamamlamış. ve gözden geçirmiştir. Kitap iki ana kısımdan meydana gelir. Birinci kısımda İslamdan önceki milletlerin tarih ve coğrafyasından bahsedilir. Üçüncü kısımda ise 300/912 yılına kadarki İslam tarihinden bahsedilir. Bu kitabın sesitli nüshaları vardır. Barbier de Meynard tarafından 9 cilt halinde Paris'te 1861-1877 yılları arasında Fransızca tercümesiyle beraber nesredilmiştir. Daha sonra 1303 yılında Misir'da, 1964-1965 yıllarında M. Muhyiddin Abdulhamid'in tahkikiyle Kahire'de başka baskılar yapılmıştır. En son Ch. Pellat tarafından eser yeniden ele alınmış, yeni bir edisyon kritiği yapılmış. ve Beyrut'ta 1966-1979 yılları arasında 7 cilt halinde yayınlanmıştır. Bu baskı 1982 yılında tekrarlanmış. Kitap Farsça'ya da tercüme edilmiştir. el-tb^şihi bu eserin Emevi Devleti'nin yıkılışına kadarki kısmını özetlemiş, el-şekibi tamamını muhtasar hale getirmiş, Kitapta Türkler hakkında kıymetli bilgiler verilir. Bu kısımların tercümesi tarafından *İslam coğrafyasına göre Türkler* adlı esere (s. 42-56) alınmıştır. Mesudinin ikinci önemli eseri *el-Tenbih ve'l-işrâf da Müruc el-zeheb'in* konularından kısaca bahseder. Bu kitapta bazı yeni bilgiler de yer alır. Mesudi bu kitabı 956 yılında tamamlamıştır. İslam öncesi Roma, Bizans tarihleri hakkında kıymetli bilgiler içerir. De Goeje tarafından 1894, 1967 yıllarında Leyden'de, Carra de Vaux neşri 1986 yılında Frankfurt'ta basılmıştır. Daha sonra Abdullah İsmail el-Savi tarafından Kahire'de 1938 yılında başka bir baskısı yapılmıştır. Bu baskı 1981 'de Beyrut'ta tekrarlanmış.

Gerçekten en büyük İslam tarihçilerinden olan Mesudinin elimizdeki kitapları, yukarıda söylendiği gibi, daha geniş eserlerinin muhtasarıdır. Bu durum onun tarihîlik metodunu tam anlamıyla ortaya çıkarmayı zorlaştırmaktadır. Ebu Hanifet el-Dinaveri., Yakubi ve Mesudi İslam tarihine, ilim için ilim yapma diyebileceğimiz yeni bir akim getirmişlerdir. Yakubi ile Mesudi sadece birer tarihçi değil, elde ettikleri bilgilerin göğünü uzun seyahatler sırasında kazanmış. birer coğrafyacıdır. Bu gelişimde hicri Ü. ve III. asırlarda

İslam dünyasındaki bütün du^ünce faaliyet sahalarına girmiş olan Hellenistik kültürün etkisi görülür. Fakat İran tarihi dışında bu yabancı unsurlar Tabert tarihinde görülmez.®

IA, VÜI, 144-145, 787; Ch. Pellat. *al-Mos'&di*, mad. *El*², VÜ, 773-778; *GAL*, J, 144, S. I, 220; Gunaltay, s.63-76; Sezgin,!, 332-336; Rosenthal, s.18, 79, 85, 136, 151, 153, 154; Sakir Mustala, Ü, 45-54; *Nevadir el-rnahtutat*, s.766; Zirikll, IV, 277.

2. Ibn el-A'sem, Ahmed el-Kfifi: IX. asrm ikinci yansi ile X. asrm ilk geyreginde yaşayan tarihçilerdendir. 314/926 yihnda olmuştur. İslam fetihlerinin başmdan 252/866 yılına kadar gelen 119 ciltlik bir İslam tarihi olan *Kitab el-fUttih**w muellifidir. Hz. Osman'm hayatmm sonlanna kadar gelen birinci cildin tek nüshası Gotha kutuphanesinde. Hz. Osman'm son glmlerinden 252/866 yılına kadar gelen ikinci-üçüncü ciltlerin nüshaları ise Topkapı Sarayı'ndadır. Kitap Irak, Horasan, Dogu Anadolu'nun fetihlerini. Araplarla Hazarlar arasındaki savaşları, Arap-Bizans munasebetlerini. Irak bölgesinde meydana gelen i? olayları etrafında anlatır. Taberi'nin ve Belazuri'nin eserlerinde bulunmayan bazı bilgiler içerir. Ebu Ubeyde'den nakledilen fetihlerle ilgili rivayetler eksiktir. 1968-1982 yılları arasında Hindistan'daki Haydarabad'ta basılmıştır. Kitap Muhammed b. Ahmed el-Mustevfi el-Herevi tarafından 596/1199 yılında Farsça'ya çevrilmiş. bu çeviri Bombay'da 1300/1882 yılında, Haydarabad'ta 1968-1975 yıllarında basılmıştır.⁷⁰

3. el-Cahşiyari, Muhammed b. Abdus el-Kufi: Katip tarihçilerdendir. Kufe'de doğdu, Bağdad'ta yetişti. Babası vezir Ali b. İsa'nın hâcîplerindendi. Babasının ölümü üzerine aynı görev ona verildi. Bu görevi vezir Hamid b. el-Abbas zamanında da devam etti. 317/929 yılında onu

i:j önemli görevlerden olan hac emiri olarak görev yaptı. Sonra, İbn Mukle'nin azli ve tutuklanması üzerine o da hapse atıldı. 80000 dinar ödeyip hâpisten kurtuldu. 331/943 tarihinde Bağdad'ta gözlemlendiği yerde öldü.

el-Cahşiyari tarih ve edebiyat sahasında önemli eserler yazdı. Tarih sahasındaki önemli eseri Mesudi tarafından bahsedilen *Ahbar el-Muktedir* adlı kitabıdır. Fakat, bize ulaşmamıştır. Bize kadar gelen tarihle ilgili en önemli kitabı vezirler, kâtipler (önemli bürokratlar) hakkında kaleme aldığı *Kitab el'Vüzerd ve'l-kuttdb* adlı eseridir. Kitap İslam'ın başlangıcından 296/909 yılına kadar gelir. Eserin önemli bir kısmı zamanımıza gelmiş, 1937, 1980 yıllarında Kahire'de yayımlanmıştır.

Onun en önemli eseri belki de, *Binbir Gece MasaUan'ın* ilk denemesi olan, İran, Arap, Bizans masallarından tercüme edilip meydana getirdiği *Kitab el-esmar'dir*. İbn el-Nedim'in

anlattığına göre, bu eseri yazarken Farsca *Hezar-efsane* adlı kitabı Arapça'ya çevirmiş, ona arab, rum masallardan ilaveler

LA, V/Ü, 702, *EP*, Ü, 745-746; *GAL*, I, 143, S. 1, 220; Sezgin, I, 329; Şakir Mustalk Ü, 42-43.

K.U' yaparak Binbir geceye ayırmış, 480'inci geceye kadarki kısmını yazdığı j:I;>> sırada olmuştur. Bu masallardan her biri 100 sayfa civarındaydı.⁷¹

3a. **Ebu Zekeriyya el-E/di, Yeztd b. Muhammed:** 247/861 yih civarında doğmuş., 334/945 yih civarında ölmüştür. *Tfiriş el-Mavsil* adında İslam , tarihinden, özel olarak Musul tarihinden bahseden önemli bir eser yazmıştır.

Bu eserin ikinci cildi zamammıza gelmiş ve Ali Habibe tarafından 13 87/1967 yılında Kahire'ce nesredilmiştir. 101 -224/719-839 yılları olaylarından bahseden bu kısımdan anlaşıldığı üzere kitap Musul şehri tarihinden çok bir İslam tarihidir. el-Cezire, , şam, Irak, İslam-Bizans ilişkileri tarihi bakımından en önemli kaynaklardandır.

4. **Ebu Bekr el-Suli, Muhammed b. Yahya.... b. Sul-tegin:** Titrk asıllı büyük bir aileye mensup olup edebiyat, tarih ve satranc konularında üstadı. ÜI/IX. asnn ikinci yansında Bağdad'ta doğdu. Sa'leb, Müberred gibi ünlü hocalardan okudu. Meshur sair, edib Ibn el-Mu'tezz (ölm. 909) onun edebT zevklerinin gelişmesince bu^oik etki yaptı. Edebiyat ve satran9 sanatlarındaki büyük mahareti onu saray muhitinin aranan kişileri arasına soktu. Satranc oyunundaki ustahgmdan dolayı bu konuda değerli bir eser yazmış, bazı kişiler tarafından bu oyunun mucidi zannedilmiştir. Zamanında bu oyunda listad sayılan Maverdi'yi yenmiş, halifelerin nedimleri arasına girmiştir. Halife el-Muktefi ile el-Muktedir'in nedimleri arasında yer almıştır. Hayati'nin sonlarında Hz. Ali hakkında bazı sözler sarfettiği için, Bağdad'tan Basra'ya kaçmış ve orada gizlenmiş, 335/946 yılında Basra'da ölmüştür.

Suit Abbasiler devrinin edebiyatı ve tarihini işleyen eserler yazmıştır. Bu devirde yaşayan birçok sairin divanını toplamış, *Kitab el-evrdk fi ahbdri Al el-Abbas ve eçarihim* adında değerli bir eser yazmıştır. Eser iki kısımdan meydana geliyordu. İlk kısmı Abbasi Halifelerinin ve onların hanedanının tarihinden bahsediyordu. ikinci kısım hanedan mensuplarının ve başka şairlerin şürlerinden şemelerdi. Bes-altı cilt tutan bu esere son şekli verilememiştir. Zamammıza par9alar halinde gelmiştir. Bunlar İstanbul, Kahire, Paris, Petersburg kütüphanelerinde bulunmaktadır. 1930 yihna kadar bazı parşalan basılmıştır. *Ahb&r el-Halldc* kısmı L. Massignon tarafından tahlil edilmiştir. Krimskij *Ahbaru Ebdn el-Lahiki* (Moskova 1913) ve Ibn el-Mutezz (*Zapiski*, XXI, 104-112)

bahisleri J.H. Dunne tarafından *Ahbdr el-şuara* kısmının muellifi 9. asrın şairlere ait bölümü (Londra 1934) ve Halife

Ibn et-Nedim, *el-Fihml*, s.150-151; *El²*, Ü, 399; *GAL, S.I*, 219-220; Rosenthal. s.65. 180, 506; Sezgin. I. 332: ?akir Mustafa, Ü, 43-44; Zirikli, VI, 256.

el-Razi-billah ve el-Mutteki-billah, 322-333 (Londra 1936, 1983 yılında Beyrut'ta) kısımları, *Ahbdr el-Radi* kısmı (M.Canard tarafından 1950 yılında Cezayir'de) yayımlanmıştır. el-Sulî'nin *Kitab el-vüzerd'smdan* bazı parçaları *Irşad el-erib* ve *Kitdb el-fahn'de* nakledilmektedir. *Addb el-kuttab* adlı eseri ise bürokratların uyması gereken kurallardan bahseder. Her iki eser devletin teşkilatı bakımından önemlidir. Bunlardan başka tarih-edebiyata dair başka monografileri vardı. Fakat, bunlar bize ulaşmamışlardır.

9. asrın şairleri onun ilminin daha önce yazılan eserleri iyi bilmekten ibaret olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre, Sulî kendi mail ile başkalarının malim ayırd edemeyen gahşkan bir derleyicidir. Birinci sınıf bir tarihçi sayılmaz. Fakat, hasımlarının tenkitlerinden onun kitap yazma metodunun bugünkü metodlara daha yakın olduğu anlaşılıyor. Çağdışı şairlerin eserlerine önem verip divanlarını toplaması ona çağdaşlardan yüksek bir mevki kazandırıyor. Kitapları çok sayıda tarihçi ve edebiyatçıya kaynak olmuştur. Ebü'l-Ferec el-İsfahani *Kitdb el-egam'^Ç* onu 250 yerde zikreder, Abbasîler devri şairleri için birinci derecede kaynak sayar.⁷²

Ebü'l-Ferec el-İsfahani, Ali b.el-Hüseyn: Arap edebiyatı ve tarih sahasında değerli eserler meydana getiren önemli kişilerdendir. 284/897 yılında İsfahan'da doğdu. Hz. Hüseyin sülalesindedir. Önce İsfahan'da, sonra Bağdat'ta peşitli alimlerden okudu. Edebiyat tarihi, tarih sahaslarında bilgisini artırdı. Zamanında, alimlerin ve ediplerin hamilerinden olan Halep hükümdarı Seyfuddavle'nin, Buveyhilerin vezirlerinden Sahib b. Abbad ve el-Muhellebi'nin nedimlerinden idi. Peşmurde, berduş bir hayat sürerdi. Omrunun sonlarına doğru zekasını kaybetti. 356/967 tarihinde Bağdat'ta öldü. Şu olmasına rağmen Emevîlere sevgi besler. Endulus Emevî hükümdarlarına eserlerini gönderir, onlardan caize alırdı. Edebiyat, tarih, musikiden başka hadis, tip ve astronomiden anlardı. En önemli eseri *Kitab el-egam'dir*. Bu eserde Harun el-Re'îd'in emri ile İbrahim el-Mavsili, İsmail b. Cami ve Fülehy b. el-Avra tarafından tertip edilen, Halife Vasık zamanında İshak b. İbrahim el-Mavsili tarafından gözden geçirilen 100 şarkıdan ve bu şarkıların güftelerini yazan şairlerin hayatlarından bahseder. Bundan sonra, halifeler ile evlatlarının se9me şarkılarından parçalar yer alır. Kitap şairlere göre bahislere ayrılmıştır. Her şaire ait kısımda onun hayatından şirlerinden, gıfte olan üründen ve şarkının o zamanki bilinen makamından bahsedilir. şairlerden başka besteciler, şarkıcılar, sosyal hayat hakkında başka

JA, XI, 22-25; Günaltay, s.55-62; GAL, I, 143, 5.1, 218-219; Rosenthal, s.25, 70, 78, 227, 238, 384; Sezgin, I, 33-331; ZiriklT, VÜ, 136; şakir Mustafa, Ü, 44-45.

kitaplarda olmayan bilgiler verilir. Kültür tarihçilerinin başka kaynaklardandır. Kitap Kahire-Bulak matbaasında 1285 yılında 20 cilt halinde basılmıştır. İkinci nesri şinkiti'nin tashihiyle Kahire'de 1323 yılında çıkmıştır. 1927 yılından itibaren yeni bir nesri yapılmaya başlanmış, bu nesir 23 cilt halinde ancak 1980 yılında doğru tamamlanmıştır. Feyzullah Efendi Kutuphanesi'ndeki eski bir nüshasında minyaturlar bulunur. *Kitab el-egdni* yazıldığı tarihten itibaren büyük bir tene kavuşmuş, aynı konudaki diğer kitapların ihmal edilmesine sebep olmuştur. Rivayete göre, Sahib b. Abbad yanında daima edebiyata dair önemli kitaplar taşımış, *Kitab el-egdni* yazılınca onlara ihtiyaç kalmadığını söylemiş, yanında sadece bu eseri bulundurmakla yetinmiş. *Kitab el-egdni* Mühezzebuddin el-Dahvar. tbn Vasil el-Hamavi ibn Manzur gibi büyük bilginler tarafından muhtasar hale getirilmiştir. İbn Manzur esere bazı ilaveler yapmıştır. Bu muhtasar 1964-1966 yıllarında Beyrut'ta yayımlanmıştır. İbn Vasil muhtasar da yayımlanmıştır.

Ebü'l-Ferec'in ikinci önemli kitabı Hz. Ali sulalesinden gelip geçitli sebeplerle öldürülen önemli kişilerin hayatlarından bahseden *Maktil el-tlibiyyin* adlı kitaptır. Bu eser 1307 yılında Tahran'da, 1353 yılında Necefte, Ahmed Sakr tarafından 1949 yılında Kahire'de yayımlanmıştır. Bunlardan başlıca *Kitab el-diyar*, *Kitabu eyyam el-Arab*, *Kitabu Nesebi Beni Abdym...* adlı kitaplar yazmış ise de bunlar zamana ulaşmamıştır.⁷³

Hamza b. el-Hüseyn (el-Hasan) el-İsfahanî: 893 yılında İran'ın İsfahan şehrinde doğdu. Birkag inceleme seyahatine çıktı. Bir ara Bağdad'ta kaldı. Sonra, İsfahan'a döndü. 360/970 yılında öldü. Şuubiye taraftarıydı. Bunun için eserlerinde İran'la ilgili konulara önem verdi. Tarih ve filoloji konularında meşhur oldu. Eserlerinde şahsiyeti kuvvetle hissedilir. Bunun için kitapları zamanında çok sevilmiştir. 12 eserinden altısı zamana gelmiştir. Bunlardan beşi filolojiye, üçü tarihe aittir. Tarih sahasındaki kitabının en önemlisi *Tavdnhu sini muluk el-arz ve'l-enbiyd* adlı eserdir. Eseri yazarken İran tarihine önem vermiş, İran'da eski dini yasatmaya galisan mübedlerle konuşarak eski İran tarihine dair menkıbeleri, halk arasında yayılan destanları toplamaya çalışmıştır. Asurlular, Süryaniler, İbramlar, Misirlilerin tarihleri ve takvimleri hakkında bilgiler verdikten sonra İslam tarihine geçmiş, İslam tarihini muhtasar bir şekilde 334/945 yılına kadar anlatmıştır. İran tarihini yazarken

JAV, 17; El², 1, 121-122; Günaltay, s.76-80; GAL, I, 146, S. I, 225; Zinkli, IV, 278; Sezgin, I, 378-382; şakir Mustafa, Ü, 54-56; Rosenthal, s.407-408.

-. Turk tarihiyle ilgili bilgiler vermis.tir.Tarihleri tesbit icin astronomi I kitaplarna basvurmuştur. Bu kitap Gottvvaldt tarafmdan latincc tercumesiyle i beraber 1844-1848 yillan arasmda Petersburg'ta, 1961 yilinda Beyrut'ta i basilmistir. Aynca, Mavlavi Kebiruddin tarafmdan 1866 yilmda Kalkuta'da. -. Kanani tarafmdan h. 1340 yilinda Berlin'de basilmıştır. U.M. Daudrota - tarafmdan yapılan mgilizce terctimcsi ise 1932 yilinda Bombay'da i yaymlanmıştır. Hamzat el-Isfaham'nin bundan bas.ka *Kitabü Isfahan ve I ahbaruha, Kitabü tevdrli kibar el-be^er* adh iki tarih kitabi daha vardir. "t Fakat, bunlar gunumuze gelmemiştir.⁷⁴

6. Nersahi, Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer: 286/899 yilinda dogdu. 348/959

-_- yihnda oldü. BuharaMa yaşamış olan bu alim, bu şehrin tarihi hakkmda -t önemli bir eser yazdl. *Tdrihu Buhara* admi taşıyan bu kitap Buhara şehri ve fit bolgesindeki şehirler, kasabalar, abideler, üretilen mahsuller ye halkm adetleri hakkmda ? ok kiymetli bilgiler verir. Nerşahi bu eserini 332/943 yilinda Samam htikumdari Null b. Mansur'a ithaf etmiştir. Kitap 365/975 yihnda Fars?a'ya tercüme edihmiştir. 522/1128 tarihinde Ahmed b. Muhammed el-Kubavi tarafmdan bazi luzumsuz yerleri 9ikanlarak ve bahsedilen Vila kadarki olaylar ilave edilerek kitabm yeni bir redaksiyonu meydana getirildi. Bundan sonra 574/1178 yilma kadarki olaylar ilave edilerek Muhammed b.Züfer adh biri tarafmdan yeni bir redaksiyonu yapıldi. Daha sonra adi bilinmeyeü biri kitabi Mogol istilasma kadar getirdi. Bu haliyle bize ulaşan eser Schefer tarafmdan 1892 yihnda Paris'te basildi. 1322 yihnda Buhara Ma, 1897 yihnda Taşkent'te, 1984 yilinda Tahran'da başka baskilan yapıldi. Kitapta Orta Asya'nım İslamiyetten onceki durumu, Araplann Buhara bolgesini ele gecinnessiyle ilgili baska yerlerde bulunmayan bilgiler verilir. Kitabm Arappa metni Abd'ulmccid Bcdvei-Nasrullah Mlibcşşir el-Tarazi taraflarmdan edisyon kritik yapılmış, 1965, 1977 yillannda Kahire'de basilmıştır.⁷⁵ -, ;.^.

el-Makdisi, Mutahhar b. Tahir: Nisbesinden Kudüs'lu oldugu anlaşılan bu zatm hayati hakkmda kaynaklarda bilgi yoktur. Fakat asagıda bahsedilecek olan tarihinin bir yerinde 355-356/966-967 yilfannda Sicistairm Btist şehrinde bulundugunu soylemektedir. Kitabi bu tarihlerde yazmış olmalıdır. ' Mukaddimedede kitabi 356/967 yihnda tamamladigini a?ik olarak ifade cder.

LA, V/I, 207, *El*², ÜI, 159-160; GAL, I, 145, S.I, 221; Günaltay, s.81-84; Rosenthal, s.102. 112, 129, 130, 155-157....; Sezgin, I, 336-337; Sakir Mustafa, Ü, 378-381: Zirikli, Ü, 277. LA, IX, 197-198, *Bf*², VÜI, 966-967; GAL, I, 138, 5.1, 211; sezgin, I, 351-352; Storey, I/I. 369-370; Rosenthal, s.163,621. . . - ^; -. .•<,•.< h-,;.imv 3 ,-,^>

">&• Kitabın mukaddimesinde o zamanki samaru vezirini 6'vmektedir. Kitap İbn j .- el-Verdi, Katip İelebi tarafından Ebu Zeyd el-Belhi (61m. 322/934)'ye nisbet ;fi edilmektedir. Kitabın Damad İbrahim Pasa kutuphanesindeki tek nüshasında da eser Ebu Zeyd el-Belhi'ye nisbet edilir. Bu sebeple eseri nesreden Cl. Huart birinci ve ikinci ciltlerin başında kitabı Ebu Zeyd el-Belhi'ye nisbet •jy; etmiş, daha sonra el-Sealibi'nin *Kitab el-gurar fi siyer el-muluk ve ;-j ahbaruhum* adlı eserindeki açık ifade ile eserin el-Makdisi'ye ait olduğu i*>? ortaya çıkmıştır. Zaten kitabın yazıldığı tarih de bunu curütmektedir. Nitekim

*.'!.-' kaynaklarda Ebu Zeyd el-Belhi'nin böyle bir kitabından bahsedilmez.

Kitab el-bed' ve'l-tarih adını taşıyan bu eser siyasi tarih kadar dinler ve mezhepler tarihi bakımından da önemlidir. Kitap 22 fasıldan meydana gelir. 1-9. Fasıllar felsefi ve dini ağırlıklıdır. 10 asırlarda yaşayan İslam alimlerinin felsefi düşüncelerinden bahseden bu fasıllar düşünce tarihi bakımından önemlidir. X. fasıldan sonraki kısım ise tarihe dairdir. Bu fasıllarda önce peygamberler ve İran tarihi 6zetlenmiştir. XÜ. fasılda yeryüzündeki dinler, mezhepler incelenmiştir. Muattile, Hind, Çn dinleri, eski Türklerin, Mecusilerin. putperestlerin, Hurremilerin, Cahiliye devri araplanmı, Yahudi ve Hristiyanların dinleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir. XÜ. fasıl coğrafyaya, XIV. fasıl Cahiliye devri araplanmı tarihine ayrılmıştır. XV-XXÜ. fasıllar ise İslam tarihine ayrılmıştır. XIX. fasılda İslam tarihinde meydana gelen mezhepler hakkında kıymetli bilgiler verilir. Makdisi bu dinler ve mezhepler hakkındaki bilgilerini uzun seyahatler sonucu elde etmiştir. Mücessime, Mutezile, Vucudiye, Batmiye gibi İslam mezheplerinden başka Mamlık, Zerdü^tlük, Mazdeizm gibi İran dinleri hakkında ilk elden bilgiler vermiştir. 350/961 yih olaylarıyla eserini tamamlamıştır.

Kitab el-bed' ve'l-tarih 1899-1919 yılları arasında Cl. Huart tarafından Paris'te yayımlanmıştır. Bahsedildiği gibi siyasi tarih yanında, dinler, mezhepler ve İslam düşünce tarihi bakımından önemli eserlerdendir.

SABİLER: Harran Sabilerinden Sabit b. Kurra'nın sülalesinden pek çok alim çıkmış, bunların bir kısmı tarih sahasında eserler yazmışlardır. Bu tarihçiler

sunlardır:

10. Sabit b. Sinan: Unlu alim Sabit b. Kurra'nın tomnudur. Babası gibi tabibti. Abbasilerden dört halifenin hizmetinde çalıştı. Tıp ve tarihe dair eserler yazdı. 363/973 yılında öldü. Taberi tarihine zeyl (devam) olarak yazdığı kitabı 295-

GAL, S.I, 222; Gunaltay, s.85-91; Rosenlhal, s.18, 161, 188, 246, 252; İslam coğrafyacılarına göre Türkler, s.192-195; Sezgin, I, 337; Nev<3dir el-mahsftat, s.776; Zirikli, VÜ, 253.

:K 363/907-973 yılları arasındaki yaşadığı devrin olaylarından bahseder. el-Kifti lu* "Sabit b. Sinan, mes,hur edip Hilal b. Muhassm el-Sabi'nin dayisidir. Sabit el üstüne daha iyi bir kitap yazılmamış olan meşhur tarihini kaleme almıştır. Bu tarih, 295/907 yılı olaylarıyla başlar, ölüm tarihi olan 363/973 olaylarına kadar gelir. Bu tarihe yegeni Hilal b. Muhassin devam (zeyl) yazmıştır. Bu iki eser olmasa 907-1055 yılları arasındaki olayların çoğu bilinmezdi" der. jju Abbasi Devleti'nin teşkilatı, kültür hayatı hakkında önemli bilgiler veren bu eser Ibn Ebi Usaybiya'ya çok değer. Gerçekten el-Kifti'nin yaptığı nakiller Sabit'in olayları son derece dikkatli tarihçesini gösterir. Kitap zamana gelmemiştir. Sabit b. Sinan'ın tarihinden Karmafilere tarihiyle ilgili yapılan •:-s\ f nakiller Süheyl Zekkar tarafından bir kitap haline getirilmiştir,, *Ahbdri el-y- Kaanuta* adıyla 1971 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

11. **Hilal b. el-Muhassin el-Sabi:** 359/970 yılında Bağdat'ta doğdu. Anası Sabit , b. Sinan'ın kızkardeşiydi. Ailesi fertlerinden ilk müslüman olanlardandır.

•it Btivelyhilerden Fahrülmulk Muhammed b. Halefin katipliğini yaptı. 14 r, Ramazan 448/28 Kasım 1056 tarihinde öldü. Ondandan fazla kitap yazmıştır. En önemli kitabı dayisi Sabit'in tarihine zeyl olarak yazdığı ve 363-447/973-1055 yılları olaylarından bahseden 40 ciltlik *Tuhfet el-umerdfi tank el-vüzerd*

.HJ adlı eseridir. Bu kitabın 389-393/999-1003 yıllarıma ait kısmı gelmiş ve Amedroz tarafından Levden'de 1904 yılında basılmıştır. Bu parçadan kitabın ne kadar değerli olduğu artla^ılmakta, içinde pek çok resmî vesika

tn- bulunmaktadır. Bundan başka Bağdat şehri tarihinden ve sosyal hayatından bahseden *Kitdbu ahbdri Bağdad*, kendi ailesinin tarihinden bahseden *Kitdbu medsiri ehli*, büyük

devlet bürokratlarından bahseden *Kitab el-kuttdb*, vezirlerin ve katiplerin önemli mektuplarını toplayan *Kitab el-risldt ani'l-muluk ve'l-vuzerd* adlı eserleri vardır. *Kitab el-vuzerd*, el Cahşiyari'nin aynı konudaki eserinin devamıydı. Kitabın sonlarından bazı parçalar zamammıza gelmiştir. Onun bize ulaşan başka bir kitabı ise Bağdad Hilafet sarayındaki protokol kaidelerinden bahseden *Rusümü Ddrulhilafe* adlı eseridir. Bu eser kısmen zamammıza ulaşmış. ve Mihail Awad tarafından Bağdad'ta 1964 yılında, Elil A. Salem tarafından 1977 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

12. **Garsunnime, Muhammed b. Hilal el-Sabit:** 416-480/1025-1087 yılları arasında Bağdad'ta yaşadı. Ticaret ve ilimle uğraştı, olduğu sırada 70000 dinarlık bir servet, 1000 ciltlik bir kütüphane bıraktı. Garsunnime, Abbasi Halifesi Kaim-biemrillah'm divanında cahşti ve babasının tarihine bir devam yazdı. Bu eser 448-470/1056-1078 yılları arasındaki olaylardan bahseder. el-...; Kift bu eseri över. Fakat, kitabın son yıllarına dair olaylara ait bilginin "" muhtasar (kısaca) kaldığını söyler. Gerek Hilal'in gerek oğlu Garsunnime'nin

tarihleri Selçuklu tarihi bakımından çok önemlidir. Garsunnime'nin *Uyun el-tevdrüi* adındaki bu eserinden Sibt b. el-Cevzi *Mir'dt el-zanidn* adlı tarihinde faydalanmıştır, tir. Hicri 448 yılı olaylarından bahsederken. "Garsunnime'nin deneni Ebu'l-Hasan Hilal b. el-Muhassin tarihine bu senenin olaylarıyla karşılaştı. Bu eserini babasının tarihine zeyl olarak kaleme aldı" der. & Garsunnime'nin bu eseri bize ulaşmamıştır, tir. Bu eserden Sibt b. el-Cevzi'nin *Se^uklar* tarihi ile ilgili naklettiği pasajlar Ali Sevim'in ileride bahsedeceğimiz kitabında bulunmaktadır. (bk. Sibt b. el-Cevzi maddesi). Onun günümüze gelen eseri meselâ, hurârisin hatalarını, kirdiklan potlan anlatan *el-Hefevdt el-bddire* adlı kitabıdır. Bu kitap Salih el-Eşter tarafından 1967 yılında Dimask'ta yayınlanmıştır.⁷⁷

! ,

13. **Ebü İshak İbrahim b. Hilal el-Sabi:** Harran sâbilerinin en u me^hurlarındandır. Torunu Hilal'in kaydına göre 313/925 yılında Bağdad'ta doğdu. Babası Hilal Tivrik kumandanlarından Tuzün'un tabibiydi. Ebu İshak ailenin diğer kişileri gibi matematik, astronomi, tıp tahsili yaptı. Trigonometri sahasında aynı eser yazdı. Onun, Buveyhilerin vezirlerinden Mutahhar b. Abdullah için para büyüklüğünde bir usturlab yaptığı söylenir. Fakat. bu sahadaki çalışmalarını erken terkederek divan katipleri arasına katıldı. Arapça'yı çok iyi biliyordu. *Kur'an'i* ezberlemişti. Müslümanlarla beraber Ramazan'da

oruc tutardı. Bürokrasi sahasında ilerleyerek Divan el-inşa başkanı oldu. Halife el-Muti'nin Divan el-Inşa ve'l-Mezalim ve'l-Meavin başkanlığı yaptı. Dalia sonra Büveyhilerden İzzüddeve ile Muizzüddeve'nin Divan el-Inşa başkanlıklarında bulundu. Azüddeve'nin alçığında mektuplar yazdığı için hapsedildi. Malları el kondu. Azüddeve ölünce yerine oğlu Samsamlıddeve geçti. 371/981 yılında Sab'ı'yı serbest bıraktı. Müslüman olursa kendisini vezir yapacağını söyledi. Ebu İshak ömrünün geri kalan kısmını inzivada geçirdi. 384/994 yılında Bağdat'ta öldü.

Ebu İshak el-Sabi'nin iki önemli eseri vardır. Bunlardan birincisi Büveyhiler hanedanının tarihinden bahseden *Kitab el-taci fi ahbar el-Devlel el-Deylemiyye'dir*. Bu kitap ilk hanedan tarihlerindedir. Bu eserden bazı seçmeler zamana gelmiş M. Hüseyin el-Zebidi tarafından 1977 yılında Bağdat'ta yayımlanmıştır. İkinci kitabı ise *Mim'eat el-Sdbi* adlı kitabıdır. Bu eser çeşitli

Sabit b. Sinan için bak: el-Kifti, *Ihbar el-ulema*, s.77-78; *Uyun el-enbd*, I, 224-226; Sezgin, V, 291:

7

Dictionary Scientific Biography, XÜ, 447-448, *Harran tarihi*, s.74; Rosenthal, s.69, 171, 688, Er.VÜI,

693. İlişil b. Muhassın için bak: *IA*, X, 8, *El*², VÜI. 694; *GAL*, I, 323; 5.1, 556; Rosenthal, s.59, 74, 78,

2 118, 549; *Harran tarihi*, s.80-81; Şakir Mustafa, Ü.J00-101. Garsünime için bak: *IA*, X, 9, *El*.VÜI. 694;

Şakir Mustafa, Ü, 104-106; *GAL*, S.VÜI, 1217; *Harran tarihi*, s.81-82.

Ciltlerden meydana geliyordu. Çeşitli valilere. amillere gönderdiği mektupları ihtiva ediyordu. Eserden bir-iki cilt ile bundan yapılabilecek seçmelerden meydana gelen *el-Muhtar min Resaili Ehi İshak el-Sdbfın* nüshaları zamanımıza ulaşmıştır. *el-Muhtdr* Şakir Arslan tarafından 1898 yılında Lübnan'da basılmıştır. Bu risalelerden yapılan alıntılar daha sonraki müelliflerin eserlerinde bulunmaktadır. Bunlar Abbasi Devleti'nin çöküş dönemine ait bilgileri tainalamakta olduğundan son derece önemlidir. Bu mektuplarda Farsça'nın etkisi görülmekle beraber, devrindeki örneklerle göre daha sadedirler. Sabit kendi ailesinin tarihinden bahseden başka bir kitap da yazmıştır.⁷⁸

14. **el-Sealibi, Hüseyin b. Mansur** el-Mergani: X. yüzyılın ikinci yarısı ile XI. asrın ilk yarısında Gazneliler Devleti'nde yaşamıştır. 412/1021 tarihinde *el-*

Gurar ft slyer el-müluk ve ahbdrihd adh eserini tamamlamıştır. Eser dört ciltten meydana gelir. Birinci cilt baştan Yezdgerd b. Behram'ın oltimune kadar İran tarihinden bahseder. İkinci cilt Yezdgerd b. Behram'ın ölümünden Muslumanların fethine kadar İran tarihinden, Yahudilerin. Araplardan Yemenlilerin, şanililann, Trakhlarm, Rumların tarihinden, İslam'ın ortaya çıkışından bahseder. Üçüncü ve dördüncü ciltlerde ise. dört halife, Emeviler, Abbasiler, Tahirfler, Samamlar, Hamdamler, Büveyhilcr ve Gazneli Mahmud devrinin sonuna kadar Gazneliler tarihinden bahsedilir. Müellif kitabı Gazneli Mahmud'un kardeşi Ebü'l-Muzaffer Nasr'ın isteği üzerine yazmıştır. Kitabın sadece birinci, ikinci ciltleri zamanımıza gelmiştir. Birinci cildinde İran tarihinden, ikinci ciltte Bend İsrail hikayelerinden, firavunlardan, İslam'dan önceki Yemen, Hire ve Gassan arapları tarihinden. İskender'den, Yunanlılardan bahsedilir. Sonra Hindlilerin, İnanlıların. ;. Türklerin dinlerinden, adetlerinden söz edilir. Bu cild Peygamber ve Ebu Bekr devirlerinin anlatımı, bazı Yunan ve İslam hükümdarlarının hayatlarının mukayesesi ile bitirir. Bu iki cildin Damad İbrahim Paşa kütüphanesi, nr. 916'da bir nüshası bulunmaktadır. Nüshanın üzerinde el-Mergani'nin adı yazılıdır. Paris, Oxford kütüphanelerinde başka nüshalar vardır. Birinci cildi Zotenberg tarafından 1900 yılında Fransızca tercümesiyle birlikte Paris'te basılmıştır. Bu baskı 1963 yılında Tahran'da tekrarlanmıştır. Kitabın mevcut kısmının tamamı Hidayet Mahmud tarafından Fars'a'ya Çevrilmiş, bu tercüme 1369 semsi yılında Tahran'da basılmıştır.⁷⁹

JA, X, 6-8, *El*, VÜI, 693-694; *GAL*, I, 96, S. I, 153-154: *Hanan tarihi*, S.79-SO; Rosünthal, s.74-78, 86,

118,243, 549; Zirikli, 1,78.

IA,X,266;GAL, I, 342, .V.I, 581-582; Şakir Mustafa, Ü, 382-384

Miskeveyh (İbn Miskeveyh), Ebu AH Ahmed b. Muhammed: X asrın ilk yarısında Rey şehrinde doğdu. Yakut el-Hamavi, dedesinin meccusi olduğuna dair bir rivayet naklederse de, başka bir kaynak bu iddiayı desteklemez. İyi bir tahsil yaptıktan sonra Büveyhilcrin veziri el-Muhellebi (61m. 963)"nin sarayında memur oldu. Burada bilgisini artırdı. el-Muhellebi ölünce Büveyhi hükümdarlarından Azudüdevle (61m. 983)*nin veziri İbn el-Amid'in hizmetinde çalıştı. İbn el-Amid onu biraz sonra bahsedeceğimiz *Tecarib el-umem (Milletlerin tecrubeleri)* adlı tarihini yazmaya teşvik etti, Miskeveyh, İbn el-Amid'in oğlu Zu'I-Kifayete'n'e de hizmet etti. Onun öldürülmesi üzerine Azudüdevle'nin hazinedan oldu. Bağdad'ta Azudüdevle'nin sarayında yaşadı. Bu şehrin

ilmi muhitinden faydalandı. Azudidddevle'nin 983 yihnda olması üzerine Mavcraunnehr ve Harezmi'ye gitti. Jbn Sma. el-Birum gibi ünlü bilimlilerle Harezmişahlann saraymda tam^ti. Hükümdarm nedimleri arasma girdi. Burada bir ders esnasmda Ibn Sma'nın sorduğu bir soniya cevap verememesi bu iki düşünürim arasmda bir agti. Bir yolcutuk esnasmda 420/1030 yihnda oldu. Bazılan tarafmdan şü olduğu iddia edilir.

Miskevehi filozof, tabib, edib, tarih^i olarak çok yönlü bir alimdi. Felsefeden, bilhassa ahlak konusuna önem vermiş, bu sahada değerli kitaplar yazmış^tir. Araplarm-Acemlerin atasozleri ve vecizelerinden bahseden *C&vidanu hired* adlı eseri de önemlidir. Tıp konusunda da kitaplan vardır. Kitaplarmdan bir kısmı zamammıza geniş ve basılmıştır.

Bizi burada ilgilendiren *Tecarib el-umem* adlı tarihidir. Kitapta rasyonalist bir temayül görülür. Tarihe kanstinlan efsanelere karşı nefret duyulur. Olaylar tarafsız ve titiz bir şekilde anlatılır. İslamdan önceki ve İslam devrindeki İran tarihine ağırlık verilir. Muellif olaylan anlatırken ayrıntılara girer, felsefi ve psikolojik fikirlere yer verir. idare, teskilat, iktisadi hayatla ilgili konulara değinir. Abbasiler devrini anlatırken, devrin ahlaki, idaresi, devletin köküntüye ugramasının sebepleri konularmda bilgiler verir. Kitap bize kadar gelmiştir. Tek tahrir nishasi Ayasofya kütüphanesinde bulunmaktadır. Tamami faksimile olarak L. Caetani tarafmdan *Gibh Memorial Serisi* VU'de basılmıştır. I. ciltte hicri 37 yihna kadarki olaylardan. V.de h. 284-326 yılları, VI. ciltte h. 326-369 yılları olaylarmdan bahsedilir. Ayrıca, daha önce kitabın bir kısmı de Goeje tarafmdan *Fragmenta historica arabica*, H'de 1871 yihnda basılmıştır. Daha sonra, H.F. Amedroz ile Margoliouth hicri 295 yih olaylarmdan sonraki kısımları, Zahiruddin el-Rudvari'nin kitaba yazdığı zeyl (369-389 yılları olaylarmdan bahseder) ile beraber İngilizce'ye tercüme etmişler, 1920-1921 yıllarında Londra'da

yayınlanmışlardır. M. Fadaili tarafmdan yapılan Farscaya tercümesi ise 1987

or)

yılımda Tahran'da basılmıştır.

16. **Ebu Nasr el-Utbi, Muhammed b. Abdülcebbar:** 350/961 yilmda Rey'de doğdu. Memleketinde tahsil ettikten sonra Horasan'da Samanilerin hizmetinde memurluk yapan dayisi Ebu Nasr'ın yanına gitti. Dayisinin ölünümünden sonra, Samanilerin Horasan ordusu kumandanı Ebu Ali el-Simcun'un katibi oldu. 996 yihna kadar bu hizmette bulunduktan sonra Ebü'l-Feth el-Busti ile beraber Gazne hükümdarı Sebktigin'in hizmetine girdi. 389/990 yilmda Gazneli Mahmud onu Garcistan hükümdarı elci gönderdi. 412/1021

yihna dogru Sebtiktegin ve oglu Sultan Mahmud'un tarihinden bahseden *Kitab el-yeminTy* tamamlayip vezir Ahmed b. Hasan

'''- el-Meymendi'ye takdim etti. Mükafat olarak Genc-i Rustak bcrid (posta) mudurlüğüne tayin edildi. Pek gegrneden bu sehrin valisi Ebu'l-Hasan el-Begavi ile arasi apildi. 413/1022 tarihinde bu isten atildi. Bundan sonra,

*ifl' Mahmud'un oglu Sultan Mcsud'un hizmetinde cahsti. 427/1036 veya 431/1040 tarihinde Oldu.

•''' Utbi her seyden once katib ve edipti. Bu sebeple *Kitab el-yemim'y'i* munşilerin usiubuyla edebi bir sekilde kaleme almistir. Anlas_ilmasi güctür. Kitap daha sonra birkac. kisi tarafmdan şerhedilmistir. Corci Zeydan eserin edebi uslubunu over. Kitapta verilen tarihi bilgiler cok saglamdir. Karahanlılar tarihi hakkında da bilgiler verir. Turk tarihi bakimmdan önemlidir. 1286 yilmda Kahire'de, 1290 yilmda Bulak matbaasmda basılmıştır. Aynca, *Kitab el-yemmi* 602/1204 yilmda Ebu'I-şeref Nasih b.

•"-Zafer el-Cerbazakani tarafmdan Farsca'ya ?evrilmiş, bu terctime 1272 yilmda Tahran'da basilmis_tir. Bu tercüme J. Raynolds tarafmdan *The Kitab-i yamini, historical memories of the Amir Sabuktagn and the Sultan Mahmud of Ghazne* adıyla Ingilizce'ye tercüme edilmiş, 1858 yilmda Londra'da basilmistir. Kitap el-Cerbazakani'den sonra, biri Muhammed Keramet Ali tarafmdan *Terceme-i Tdrih-i Yenüni* adıyla iki defa daha Fars9a'ya cevrilmistir. Kitabı serhedenler arasinda Mecdüddin-i Kirmani, Kasim b. Hüseyin el-Harezml, Taceddin IsS. b. Mahiuz, Necati el-Hisaburi, Ahmed el-Menini bulunmaktadir. Necati el-Nisaburi ile el-Menini'nin serhleri

IA, V/Ü, 275, XI, 788, EP, VÜ, 145-146; GAL, 1, 242, S.I, 582-583; Gimaltay, s.92-101; Sakir Mustafa, Ü, 95-96; Rosenthal, s.68, 78,131, 141,153, 158, 195, 197, 237, 246; Ziriklt, I, 211-212.

meshurdur. *Feth el-vehbi ff serh el-yemlm* adini tasiyan el-Merimi serhi

01

Misir'da 1286 yilmda basılmıştır.

Endeluslü Tarihçiler

17. Ibn el-Kutiyye, Muhammed b. Omer: Dedesi bir Got prensesi ile cvlonđığı i9in Ibn el-Kutiyye adıyla anilir. Kurtuba'da dogmus. bu sehirdc ve işbiliyye'de dersler ahp tahsilini tamamlamistir. Talebelen arasmda taringi Ibn el-FarazT de vardir. Ebu All el-Kalt tarafmdan Endeltis'ün en büyükl alimi olarak Halife Ü. HakenVe takdim edilmistir. Kadilik yapmis ve Kurtuba surta baskanhgmda buhmmuştur. £ok yash bir halde 367/977 yilinda

Kurtuba'da 6lmuştur. *Tarihu feth el-Endelus* adh eseri bize kadar gelmiş, Madrid Akademisi tarafından 1868 yilmda, İbrahim el-Ebyan tarafından 1982, 1989 yıllarında Kahire'de basılmıştır. Başlangıçtan Ü. Abdurrahman devrine

kadar gelen bu tarih 0. Houdas tarafından 1889 yilmda Paris'te ikinci defa yaymlanmıştır. Diğer önemli eseri ise sarf İlimine dair *Kitab el-ef'al* adlı kitabıdır.⁸²

18. **el-Husem, Muhammed b. el-Haris:** 311/923 yili civarında Kayravan'da doğdu. Kliçuk yaşta Endelüs'e gidip Kurtuba'da yerleşti. Tahsilini tamamladıktan sonra Halife Hakem el-Mustansir'm danışmanları arasında girdi. Bu sırada kitaplar yazdı, Halife'ye ithaf etti. Hakem'in ölümünden sonra ticaretle uğraştı. 361/971 tarihinde öldü. *Kitab el-kuzdl hi Jfnhyye ve Tabakatu ulemdi ifrikiyye* adh eserleri tarihle ilgilidir. *Kitab kuitat Kurtuba* 1914 yilmda Madrid'te J. Ribero tarafından İspanyolca tercümesiyle beraber 1966, 1989 yıllarında Kahire'de yaymlanmıştır. İkinci neşri İzzet el-Attar tarafından 1954 yilmda Kahire'de yapılmıştır. *Tabakatu ulemdi ifrikiyye* yine İzzet el-Attar tarafından 1954 yilmda, daha sonra 1982'de Beyrut'ta yaymlanmıştır. Her iki kitap erken devir Afrika ulemasının biyografileri bakımından önemlidir.⁸³

19. **Halef b. Hayyan el-Kurtubi:** 377/987 yilmda Kurtuba'da doğdu. 469/1076 tarihinde öldü. Eserlerinin sayısı 50'den fazladır. Endelüs tarihine dair 60 cilt civarında önemli bir eser yazmış, bu kitabı *el-Muktebes fi tarih el-Endelus* adh eserinde özetlemiştir. Buna karşılık *el-Muktebes* zamanımıza ul

IA, XI, 790. XÜI, 83;G/L, I, 314,5.1. 547-54X; Gimaltay, s. 117-120; Sakir Mustal'a, 11,384-385; Storey,

I/I, 250-252; Rosenthal, s.450, 466, *Nevçdir d-mahtutar*², s.587-588; Sezgin, I, 371-372; Zirikli, VI, 184-185.

JA, V/Ü, 864, E², ÜI. 871-872; *GAL*, 150, S.\. 232; Sezgin, I, 363-364; Zirikli. VI, 311-312. E², V, 73; *GAL*, 150, S.I, 232; Sezgin, I, 363;Zirikli. VI, 74-75; Rosenthal, s.560, 561.

Abdurrahman Ali el-Hacci tarafından 1965, Mahmud A. Mekki tarafından 1971, 1973 yıllarında Beyrut'ta yaymlanmıştır. *el-Metin* adh eseri günümüze gelmemiştir.⁸⁴ Bu eserin el-Humeydi tarafından yapılan *Cezvet el-muktebes fi zikri vuldt el-Endelus* adlı muhtasarı 1966. 1986 yıllarında İbrahim el-Ebyari'nin tahkikiyle 1989 yılında yine Kahire'de yaymlanmıştır. Halefin *Alibar el-kuzat* adlı eseri ise Abdülaziz Mustafa el-Meragi'nin tahkikiyle 1955 yilmda Kahire'de basılmıştır.

Endelus tarihiyle ilgili zamanımıza gelen en eski kaynaklardan biri. X. asır başlarında yazıldığı tahmin edilen *Ahham Mecmua* adlı eserdir. Yazan bilinmeyen bu eser 326/938 yihna kadar gelir. İbrahim el-Ebyari tarafından 1981 yihnda Kahire'de yayımlanmıştır.

Endelus tarihi hakkındaki yeni çalışmaların en önemlilerinden biri Dozy'nin *Histoire des musulmans d'Espagne* adlı eseridir. Bu kitap 1861 yihnda Leyden'de, 1874 yihnda Leipzig'de yayımlanmıştır. İkinci eser ise Ziya Paşa'nın *Endelus tarihi* adlı kitabıdır (İstanbul 1281). Bu kitap Abdurrahman Arsidat tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. 1989 yihnda Amman'da basılmıştır. Endelus tarihi hakkındaki en önemli kitap ise Lewi Provençal'ın *Histoire de L'Espagne musulmane* adlı eseridir. Bu kitap 1957 yihnda Madrid'te yayımlanmıştır. Endelus tarihi hakkında yapılan Arapça çalışmalarında Halid el-Sufi'nin *Tarih el-Arab fi'l-Endelüs* (Beirut 1980, ikinci baskı), Ahmed Muhtar el-Tbadi'nin *Fi tarih el-Magrib ve'l-Endelus* (Beirut 1978) adlı eserleri önemlidir. Ayrıca Salih Tug tarafından Türkçeye çevrilen Philip Hitti'nin *Yeni tarihî bilgiler*, Çağ yayımları tarafından neşredilen *Dogru gunitmuze büyük İslam tarihi 'nin* IV. cildinde (İstanbul 1987) Endelus tarihi hakkında detaylı bilgi bulunmaktadır.

Mısırlı Tarihçiler

İbn İshak'ın hocası Yezid b. Ebi Habib'den beri Mısır'da tarihçiler yaşamışlardır. Leys b. Sa'id (ölm. 175/791) ile İbn Hisam (ölm. 218/834)'ın isimlerini burada zikretmek gerekir. Bunlar genellikle Mısır'dan gelmişlerdir. Mısır'da yetişmiş önemli tarihçilerden İbn Abdilhakem ve kardışından yukarıda bahsedildi. Burada X-XI. asırlarda Mısır'da yaşayan önemli birkaç tarihçiden bahsedelim:

El², IV, 952; *GAL*, I, 338, **S.I**, 578; Philip Hitti, *İslam tarihi*, çeviren Salih Tug, İstanbul 1980. s.X98.

20. İbn el-Daye, Ahmed b. Yusuf: Babası Bağdat'ta İbrahim b. el-Mehdi'nin katiydi. İbrahim'den sonra Yusuf Mısır'a göçtü. Ahmed b. Tolun'un katipleri arasında girdi. Oğlu Ahmed Mısır'ın o zamanki canlı kültür ortamında yetişti. Edebiyat, tarih, tıp, astronomi, hesap öğrendi. Bu geniş kültürü eserlerinde kendini gösterdi. Astronomi, mantık, tarih konularında eserler yazdı. Bunlar arasında en meşhuru *SiretU Ahmed b. Tolun* adlı eseridir. Tolunoğlu Ahmed'in hayatından bahseden bu eserin önemli bir kısmını İbn Sa'id el-Magribi (d. 685/1286) *el-Mugrib* adlı tarihine almıştır. Bu eserler

v Madrid'deki İslam Tetkikleri Enstitüsü'nün gikardığı derginin V. cildinde 1957 yilmda yayımlanmıştır. Ibn Daye bundan başka Tolunoglu Ahmed'in oğlu Humaraveyh'in, torunu Harun'un hayatları hakkında da birer kitap yazmıştır. Humaraveyh'in hayatı hakkındaki eserden Ibn el-Adim ve Ibn Said

f- nakillerde bulunurlar. İslam dünyasındaki sosyal hayatta geçen bazı olaylardan bahseden edebî-tarihi eseri *Kitab el-mükafee* 1914, 1941 yıllarında Kahire'de basılmıştır. Bunlardan başka tabipler, mucicimler (astronomlar). yemekler hakkında kitaplar yazmıştır. Bunlar arasında en eski kitaplardandır. Ölümü 340/951 yilmdadır.⁸⁵ >

..:te^iş?s io-xTs:...- - •

21. **el-Kindi, Muhammed b. Yusuf:** 283/897 yilmda Fustat'da doğdu. 950/961 yilmda aynı şehirde öldü. Daha ziyade bir hadispiydi. Fakat onu en çok ilgilendiren konu Misir'in tarihi olmuştur. En önemli eseri Misir valilerinden bahseden *Tesmiyetü vülati Misr* ile *Kudatu Misr* adlı eserleridir. Birinci eserde 335/946 tarihine kadar İslam devrindeki Misir tarihinden, valilerinden ve şurta başkanlarından bahsedilmektedir. Adı bilinmeyen biri bu kitabı 362/972 yihna kadar getirmiş, tir. Bu eser R. Guest tarafından 1912 yilmda Leyden-London'da *Gibb Memorial Serisi'ne*, N. Koenig tarafından 1908 yilmda New-York'ta. Huseyn Nassar tarafından 1959 yilmda Beyrut'ta yayımlanmıştır. *Kudatu Misr* ise 246/860 yilina kadar gelir. Bu esere Ahmed b. Abdurrahman b. Bürd 366/977 yihna kadar bir zeyl yazmıştır. Adı bilinmeyen biri ise 424/1033 yihna kadar Misir kadılan tarihini tamamlamıştır. Bu kitap Guest ile R. Gottheil tarafından *Tesmiyetü vülati Misr* adıyla 1909'da Paris'te aynı zamanda Beyrutla basılmıştır. Her iki eserin daha sonra doğuda basılan yapılmıştır. el-Kindi her iki eserde baş kısımlarda sened zincirlerini zikreder, sonra bundan vazgeçer. Kitapları 3'azarken tbn Abdülhakem'in eserine, resmî vesikalara, divan sicillerine dayanmıştır. Bunlardan başka *Kitabü fazdili Misr* adlı kitabı da zamana gelmiş, İbrahim el-Adevi-Ali M. Omer tarafından 1971 yilmda Kahire'de

EF, ÜI, 76S; *GAL*, I, 149, 5.1, 229; Gunaltay, s.108; Sezgin, I. 373; Rosenthal, s.548; tjakir Mustai. Ü. 184-186 ;Zirikli, I, 272.

ı yayımlanmıştır. Zamana gelmeyen *Kitab el-hitat* adlı eseri Misir için, topografyası, tarihi bakımından çok değerliydi. Makrizi bu kitaptan faydalanmıştır.⁸⁶

•teat .tr;"ir

22. **Ibn Zülak, el-Hasan b. İbrahim:** 306/919 yihnda Fustat'ta doğdu. el-Kindi'den ve zamanındaki alimlerden okudu. İhsidilerin ve Fatimilerin saray

~|< muhitlerinde bulundu. 330/941 yihnda şam'a ziyarette bulundu. 387/997 yihnda oldü. Sibeveyh el-Misir'nin hayatma dair bir risalesi zamanimiza gelmiştir. Ibn Zulak Misir tarihine dair esrler yazmistr. Bunlar *Slretu*

.BV *Muhammed b. Togug el-lh^ldi, Slretu Cevher, Ahbdru kudati Misr, Hitatu Misr, el-Tank el-kebir fi tarihi Misr ve ahbdriht Tdrihu Misr el-sagir, Ahbdr*

... *el-Mdridaniyyin* (ihsidilerin vezirleriydiler), *Slretu Ibn Tolun, Siretü 'l-Muizz-*

is. *lidinillah\ir. Kitdbu fazdili Misr* adında Paris Bibliothéque Nationale'de Ibn Zulak'a nisbet edilen up nusha vardır. R. Gottheil bu 119 nushayı incelemiş, bunlardan ancak birinin Ibn Zulak'a ait olabileceği, diğerlerinin daha sonra

U yazıldığı sonucuna varmıştır. Bu eserden olduğu söylenen başka nushalar İstanbul kütüphanelerinde de vardır. Fakat, bunların daha sonra yapılan almtılar olduğu anlaşılmaktadır. Nadir Ozkuyumcu, Paris, nr. 1817'deki

ff^l nushayı 1996 yihnda izmir'de yayımlamıştır. Muhteviyatından anlaşıldığına

;•*'- göre bu nüsha Ibn Zulak ile tbn Vasıfsah folm. 1203) tarihinden yapılan almtılardan meydana gelir.⁸⁷

23. **eI-Musebr)ihi, Muhammed b. Ubeydullah:** 366/977 tarihinde Misir'da doğdu. Dedeleri Harran'dan Misir'a göçmüşlerdi. Fatimiler devrinde divanlarda çalıştı. 398/1007 tarihinde Fatmü Halifesi el-Hakim'in kâtiplerinden ve nedimlerinden idi. Sonra, Yukarı Misir'daki amilliklerin idaresinde bulundu. 420/1029 tarihinde oldu. Misir tarihi hakkında 26000 sayfalık büyük bir eser yazdı. Ibn Hallikan "Bu eser kaybolmasaydı Misir tarihine dair başka kitaplara ihtiyaç kalmazdı" der. Bu eserden el-Semani, tbn

'«• el-Adim, Ibn Hallikan, Makrizi, tbn Tagribirdt Sehavi. Su\aiti faydalanmışlardır. Katib İlebi ise bu kitabın 12 cilt olduğunu söyler. Eski Escorial kataloğunda bu eserden kütüphanede 4 cilt olduğu söylenir. Şimdi kütüphanede ancak 79 yapraklık bir parça vardır. Bu kısım hicri 414-416 yıllarındaki olaylardan bahseder. Yıllara göre tertib edilmiştir. Bu parça iki defa yayınlanmıştır. Birincisi Eymen Fuad Seyyid-Teyyari Beyaneki

IA, VI, 812-813, *EP*, V, 124; *GAL*, I, 149, **S.I**, 229-230; Sezgin, I, 358; Günaltay, s.108-109; Rosenthal, s.554, 561, 574...; Sakir Mustafa, **Ü**, **186-187-Zirikli**, VÜ, 148.

EP, ÜI, 1003-1004; *GAL*, I, 149, S.I, 230; Sezgin, I, 359; Rosenthal, s.621, 651; Sakir Mustafa, **Ü**, 187-188;Zirikli, **Ü**, 178; Nadir Ozkuyumcu, *Ibn Zulak'ta Tolunogulları ve İhtifidler*, İzmir 1996.

tarafından *Kahire'deki Fransız Arkeoloji Enstitüsü* yayımlanmıştır. ikincisi *William Millour* tarafından 1980 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. Oyle ' anlaşıyor ki,

Müsebbihi bu eseri muhtasar hale getirmiştir. Bunlardan baska *Tdrihu Harran, Kitab el-garak ve 'l-şerak, Kitdbü derk el-bugye fi vasf el-edydr ve'l-ibdddt* adlannda tarihle ilgili eserleri vardır. Ayrıca, sür, dinler

uu

tarihi konulannda kitaplar yazmis.tir.

24. **el-Kudat, Muhammed b. Selame:** X. asnn sonlannda dogdu. şafü fikhi tahsil etti. Misir'da Fatimi Halifesi el-Mlistansir zamanmda kadilik ve diger devlet go'revlerinde bulundu. Onun tarafmdan Bizans'a elci gonderildi. 454/1062 tarihinde Fustat'ta oldü. Tarih ve hadise dair kitaplar yazdı. Bunlarin en meshurlan, *el-lnbd an el-enbiyd ve tdrih el-hulefd. Uyun et-medrif ve funun ahbdr el-haldif, el-Muhtdr fi zikr el-hitat ve'l-asdr* adh kitaplandir. Birinci eser 422/1030 yilma kadar gelen bir muhtasar İslam tarihidir. Bir nushasi Hekimoglu, nr. 687'de bulunmaktadr. İkinci kitabın da bazı nüshalan zamanimize gelmiştir. Birinci kitabın muhtasar şeklidir. Üföncü eser ise Makrizfüin *el-Hitat'mm* dayandigi kaynaklardandı. Kalkaşandı, ibn Tagribirdi. Suyuti bu kitaptan faydalananlar arasmdadır. *Mendkib d-şdfü* admnda ba^ka bir eser yazmistir.⁸⁹

Yemenli Tarihçiler

25. **el-Hemdani, el-Hasan b. Ahmed:** 280/893 yilmda Sana'da dogdu. Yemen'de gesitli alimlerden okudu. Gcncligi çeşitli kaşikhklar iginde gepti. Savaslarakatildi. Arap Yanmadasi'nda seyahatler yaptı. Yazacağı kitapların malzemesini topladı. Arabistan cografyasim, bedevilerin yaşayışlanru inceledi. Yemen'den İslam dunyasmm cesitli yerlerine g69en Yemenli araplarla haberleşmeler yaptı. Onlardan Yemen tarihiyle ilgili konularda faydalandı. Bu arada Yemen'de hakim olan ZeydT imamlariyla mücadele etti. Birka? defa hapse girdi. 345/956 tarihinde oldu. Tarih, ensab, cografya, dil, astronomi konularmda alimdi. Tarih ve cografya konulannda yazdığı eserlerden *Kitab el-mesdlik ve'l-memdlik fi acdib el-Yemen ve Ceziret el-Arab ve esmdi bilddihd, Sifatu Ceziret el-Arab, Kitab e/-t/f/'*den burada bahsetmek gerekir. Birinci kitap bize ulaşmamistir. Belki de ikinci kitabın baska bir adidir.

E?, VÜ, 650-651; *GAL*, I, 334, *S.I*, 572; Günaitay, s.110; şakir Mustafa, Ü, 188-190; R. Se:en, *Harran tarihi*, Ankara 1996, s.82; Ziriklt, VI, 259-260.

GAL, I, 343,5.1, 584-585; şakir Mustafa, Ü, 190-191; *Nevddir et-malitittat*², s.678-679; Zirikli, VI, 146.

*£ *Kitdbu sifatl Ceziret el-Arab* adh eseri Arap Yanmadasi cograryasmdan & bahseder. Kitap birincisi D.H. Muller tarafmdan 1884-1891 yıllarında

*« Leyden'de, ikincisi Ibn Belheyd el-Necdi tarafmdan, üçuncusu M. All el-

-- Ekva' tarafmdan 1974 yilinda Riyad'ta olmak tizere tip defa basilmıştır.

"£* *Kitab el-ikin* adh eseri neseb, tarih, cografya, edebiyat ve arkeoloji kanşimrydi. On ciltten meydana geliyordu. Bu eserden sadece birinci. ikinci. sekizinci ve onuncu ciltler zamammiza ulas. mis. lard ir. Birinci cilt dimyamn yaratihşmdan, Yemen araplanm neseblerinden bahseder. M. Ali el-Ekva' tarafmdan 1963, 1974, 1977 yıllarmda Kahire'de yayınlanımıştır. ikinci cilt

ş Hihneysi' b. Himyer Ogullan'mn nesebinden bahseder, yinc ayni şahis tarafmdan 1967, 1980 yıllarmda Kahire'de yaymlanmis.tir. Sekizinci cild Himycrilerin saraylarından, yazılarmdan, kitabelerinden bahseder. Anastes el-Karmeli tarafmdan 1931 yilinda Bagdad'ta nesredilmistir. Emin Faris, Prenceton'da 1930 yilinda baska bir nesrini yapmıştır. Onuncu cilt Hasid ve BekTI kabilelerinden ve neseblerinden bahseder, Muhibbtiddin el-Hatib tarafmdan 1358 yilinda Kahire'de basilmı^tir.⁹⁰

26. **el-Razi, Ahmed b. Abdullah (olm.500/1106 civannda):** Hayati hakkında bilgi yoktur. *Tdrihu San'a el-Yemen* adh kitabmi 460/1067 yih civannda tamamlami^tir. Kitapta Sana'dan bas.ka Yemen'in tamamı hakkında bilgi verilir. £es.itli yazmalan zamammiza gelmiştir. Hüseyin b. Abdullah el-Omeri-Abdulcebbar Zekkar taraflarmdan yayınlanmıştır. Huseyn b. Abdullah el-Omeri tarafmdan 1981 yilinda Sana'da baska bir nesri

•3 yapılmıştır.⁹¹

Hristiyan Tarihçiler

Bu devirde, hristiyan tarihçiler de eserler yazmışlardır. Bunların en eskisi Amr b. el-As'm Misir'i fethinden de bahseden Yuhanna (Jean) al-Nicosi'nin *Chronique'idiT*. Bu zat Muslumanların Misir'i fethi sirasmda sagdi. Grek9e bir tarih kitabı yazdı. Bu eser Arapga'ya tercüme edildi. Sonra, bu tercüme Habeş diline cevrildi. Bu habeşçe tercüme gunümüze gelmiş, R. Charles tarafmdan yapılan tngilizce tercümesi *Chronicle of John Bishop ofNikia* adıyla 1916 yilinda

Ç-J

Londra'da basilmıştır.

Bu devrede Misir'da hristiyan tarihçiler tarafmdan yazılan en önemli eser Said b. el-Bitrik (61m. 328/940)'in *el-Tarih el-mecmu ale'l-tahktk ve'l-tasdik*. veya *Nairn*

IA, V/1,419-420, *El²*, IK. 126-128: *GAL*, I, 229, *S.I*, 409; Sakir Mustaliu Ü, 332-336; Zirikli, Ü, 179.

GAL, I, 333, *S.I*, 570; Mustafa şakir, Ü, 341-342; *Nevddir d-mahtutal?*, s.432; Ziriklt, I, 158. Philip Hitti, *İslam tarihi*, yeviren Saüh Tug, Istanbul 1980, s.248; Mustafa şakir, Ü, 417.

el-cevahir adh eseridir. Bu eser Adem'in yaratihşiyula basjar, 326/937 yihna kadar gelir. Yıllara göre tertibedilmis,tir. Muellif bu eseri yazarken İslam kaynaklan yanmda Bizans kaynaklarma da başvurmuştur. Eseri Benu İsrail. Yunanlılar, Iskender, Romahlılar, İranlılar, İslam tarihinden bahseder. Hristiyanlık tarihi hakkmda bilgiler verir. Yalmz, Peygamber'in hayatından bahsetmcz. Bu kitap Luis şeyho tarafmdan Beyrut'ta 1905, 1909 tarihi erinde, Louvin tarafmdan *Annales Jotihios'ta* 1962 yilmda basılmıştır. B. Pirone tarafmdan 1987 yihnda İtalyanca tercümesi yaymlanrms.tir.⁹³

Said b. BitrikMn bu eserine uzak yegeni Yahya b. Said el-Antaki (61m. 458/1066) bir zeyl yazmis.tir. *Zeyl el-tarih* admi taşıyan bu kitap 326-425/938-1034 yillan olaylardan bahseder. Tarihci Azimi ise kitabm 458/1066 yilmda sona erdigini soyley. Yahya, Said b. Bitnk'in metodunu takibetmemis., ilavesini yıllara göre degil Halifelerin tahta cikişlanna göre yazmis.tir. Bundan sonra, Misir, şam ve Bizans'taki olaylan anlatmis,tir. Bizans kaynaklanndan, Antakya'da gordüğü yerli kaynaklardan da faydalanmi^tir. Tarihleri hicri ve Iskender takvimleriyle vermiştir. Kitap, 6'zellikle, Fatimiler devrinde Misir tarihi bakımmdan önemlidir. V.R. Roscn kitabın metnini Rus9a ozetiyle birlikte 1883 yilmda Petersburg'ta yaymlamıştır. Arapca tam metni Said b. ei-Bitrik'in *Nazm el-cevahir* adh tarihiyle beraber şeyho tarafmdan *Corpus. ser.chr. or. Serie* ÜI, cilt H-VH'de (1906-1909) Paris'te, ikinci defa neşredilmiştir. En son Louvin tarafmdan Fransa'da 1954, 1 960 yıllarmda yayini tekrarlanmis. tir. Kratchkovsky-Vasiliev ise Fransızca tercumesiyle beraber Paris'te 1924 yilmda başka bir neşrini yapmışlardır. B. Pirane tarafmdan 1987 yilmda İtalyanca tercümesi yayınlanmis.tir.⁹⁴ ^ •

Bu devirde hristiyan tarihçiler tarafmdan yazılan ba^ka u? önemli eser Ebu Nasr Yahya b. Cerir el-Tekriti (473/1080'de sag)'nin *Zic el-tevarih* adh kitabı ile EbiTl-Hayr Mübarek b. şerare (61m. 490/1099)'nm *Tarih*, tbn Cczle (61m. 493/1 099)' nin *el-Muhtdr min Muhlasari Tarihi Bagdad* adh eserleridir.

FARSCA TARİH KİTAPLARININ ORTAYA

İslam dünyasmda Fars9a tarih kitapların yazılmasına X. asir ortalarında başlandı. En eski Fars9a tarih kitapları Arap9a tarih kitapların terclime veya muhtasarlarıdır. Bunların birincisi Samanilerin veziri Ebu Ali el-Belami'nin 352/963 yih civannda yaptırdığı *Taberi larihi tercümesi'* (Mr, Bu terclime serbest bir tarzda yapılmış, i9ine İran şehnamesinden ilavelerde bulunulmuştur. Bu Farsca

El², VÜI, 883-885; GAL, I, 148, *S.I*, 228; Sezgin, I, 329; **şakir** Mustafa, Ü, 440-441; /irikIT, ÜI, 92.

14, 1, 456, *El²*, I, 531-532; DIA, ÜI, 22S; GAL, 1, 14 Sükir Mustafa, Ü, 448; *D!A*, HI, 228; Zirikll, VÜI, 147.

14, 1, 456, *El²*, I, 531-532; DIA, ÜI, 22S; GAL, 1, 14S, S.I, 228; Rosenthal, s.116, 152; Sezgin, I, 338;

tercume Osmanlıların ba?larında TürkçeVe tercume edilmiştir. Her iki tercume Taberitarihinin orijinaline göre ilmi kimliğinden çok şey yitirmiştir. Gerek Farsca tercume gerek Türkçe tercüme her ikisi de basılmışlardır.⁹⁵ Bundan biraz sonra yerli hanedanlar için yazılmış iki önemli tarih kitabı zamammıza ulaşmıştır. Bunlar GerdMileBeyhakTnineserleridir: ,_.. ....., ...,

1. Gerdizi, Ebu Said Abdülmelik b. Dahhak: Farsca tarih yazarlarının en eskilerindendir. Hayatı hakkında bilgimiz yok. Gazne-Pakistan yolu üzerinde bulunan Gerdiz şehrinde doğmuştur. Gazneliler Sultanı Abdürresî'd

1 zamanında (1049-1053) yazdığı *Zeyn el-ahbar* adlı tarih kitabıyla tanınır.

n- Kitap eski İran tarihinden, Peygamberin hayatından ve 1032 yılına kadar

f- İslam tarihinden, 1041 yılına kadarki ayrıntılı Horasan tarihinden bahseder.

w Bu konularda tarihçi Sellami'den faydalanır. Eski Yunanlıların İlmine, 9c, itli milletlerin takvimlerine, diğer bayramlarına dair bilgiler verir. Kitabın son bölümlerinde neseb ilminden, coğrafyadan söz edilir. Bunlar arasında : Türklerden, Orta Asya coğrafyasından, Hindistan'dan bahseden son derece önemli bilgiler veren bölümler vardır. Türklere ait bölümler İbn Hürdadhbih, İbn Rüşeyh, el-Ceyhani'nin coğrafyalarından alınmıştır. Hinduların

..: bayramlarına dair bilgileri el-Bîrûnî'den duymuştur. Gerdizi'nin eseri

zamammıza gelmiştir. Tahiriler, Saffüriler, Samaniler ve Gaznelilerden

bahseden kısımları M. Nazim tarafından 1928 yılında Berlin-Londra'da

- basılmıştır. Kitabın tamamının tenkitli neşri ise Abdülhayy Habibi tarafından

.6 1928 yılında Berlin-İrân'de, hicri 1347 yılında Tahran'da basılmıştır. Bir diğer nüsha 1327, 1909 tarihli Tahran baskısı vardır. Türklere dair bölümler Rusca, Macarca ve Türkçeye tercüme edilmiştir. Türkistan ve

...: Gazneliler üzerine çalışmaları yapanlar kitaptan bol miktarda

HU faydalanmışlardır.⁹⁶ Cfa 0.^r- -• ~!.i)^->:-!*,'• • ••'. *"-b ~':r

2. el-Beyhakî, Ebu'1-Fazl Muhammed b. el-Hasan: 386/996 yilmda Ni^abur yakmindaki Beyhak bölgesindeki Harisabad koyünde doğdu. Genç yaşmda divanda gahşmaya başladı. Ebu Nasr Miskan (61m. 431/1039)"m idaresimde 19 yıl Gaznclilerin Divan el-Resail'inde gah^ti. Bu divanda 412/1021 yilmda çalışmaya başlamıştır. Ustadmin ölümü üzerinc Ebu Sehl el-Zevzenci Divan el-Resail ba^kanlığma getirilmiş, onun tarafmdan haksizhga ugratılarak istifa

>•-- etmek zorunda kalmıştır. Fakat, Sultan Mesud'un israri üzerine yeniden görevine db'nmuştur.

Bu lercümler için bak. \A. XL 596, 790; GAL, I, 142.i'.I, 2i7;Sezgin, I, 327. ---'

•• ;• /

JA, IV, 766-767, XI, 790. Er ,, Ü, 1001;i'/aw cograjyacilanna göre Turkler, s.71-89; şakir Mustafa, Ü. 388-389; Storey, *Persian Ltterature*, I, 65-67.

Beyhaki 1040 yilmdaki Dendanekan savaşından sonra mtışrifHge getirildi. Fakat kısa bir müddet sonra Sultan Mesud öldü. Ondan sonraki sultanlar tarafmdan itibar gormedi. Sultan Abdürreşid devrinde (1049-1053) itibanm yeniden kazandı. Divan el-Resairin başma getirildi. Abdurreşid devrinin sonlannda kanuna aykin muhurler kazdirdigi i?in hapse atıldı. Sonra serbest birakihp meslegine devam etti. 451/1059'da Sultan Ferruhzad'm olumunden sonra görev almayip eserlerini yazmakla uğras.ti.

Beyhakfnin en önemli eseri *Tdrih'idir*. Bu eseri Mahmud el-Verrük (olm. 450/1057'den sonra)'m yaratıştan 409/1018 yilma kadar gelen tarihine zey! olarak yazmıştır. Kitabmda "Bütün bu olaylan Ustad Mahmud cl-Verrak 450 yihnda yazdığı tarihindc anlatti. 0,binlerce yildan 409 yilma kadar gelen olaylardan bahsetti. Bu yıl benim tarihi yazmaya bas_ladigim senedir..." demektedir (*Arapga tercume*, s.287). Beyhaki'nin bu eseri 451/1059 yih olaylarıyla sona eriyordu, 30 cuz halinde kaleme almmişti. Tarn bir ulke tarihi degildi. Daha şok hizmetinde çalıştığı Gazne sultanlarınm tarihiydi. Sultanların hayatmdaü. saraylarmdan, sarayda ülkenin ipi^leri ve dışışleri ipin yapıan mtizakerelerden, alman kararlardan balisediyordu. Bir hatirat şeklindeydi. Bu bakimdan Sultan Mahmud ve oğlu Mesud. bu devirdeki Gazne saraylan ve devlet idaresi hakkmda ilk elden bilgiler veren bir kaynaktır. Bir^ok resmi evrak sureti ihtiva eder. Bunlann bir kısmi kendi kaleminden pikmis.tir. Bu önemli eserden sadece 421-435/1030-1044 yıllanna ait kisim günümüze gelmiştir. Bu kısmi 1862 yihnda Hindistan'da, Kalküta'da, 1888 yilmda Tahran'da basılmıştır. Daha sonra Said NefTsi ve Kazim Gani-AH Ekber Feyyaz

tarafmdan 1940.1945 yıllannda yaymlanmıstır. Ayrıca 1968, 1971, 1976/1980, 1982 (A. Behmenyar tarafmdan) baskıları vardır. Yahya el-Has.s.ab-Sadık Nes/et tarafmdan Arapga'ya 9evrilmiş. bu 9eviri 1956, 1982 yıllannda Kahire'de iki defa basılmıştır.

Beyhaki'nin bundan başka *Zinet el-kuttdb* adlı inşa sanatı ve bu sanatlara örnekler veren değerli bir kitabı vardı. İbn Funduk el-Beyhaki'ye göre bu eserin bir benzeri yoktu. Diğer önemli kitabı *Makamat-i Mahmudi* adlı eseri idi. Bu eserde Gazneliler ve Sultan Mahmud hakkında Ebu Nasr Miskan'dan duyduklarını toplamıştı. Aefi bu kitaptan faydalanmıştı. Her iki eser günümüze gelmemiştir.⁹⁷

Melik-ndme: Bu devirdeki önemli Farsça tarih kitaplarından biri de Melik-name adlı eserdir. Selçukluların soyundan ve ilk zamanlarından bahseden bu eser

IA, Ü, 582-584, ET',1. 1164-1165; Günaltay, s.121-125; Şakir Mustafa, Ü. 386-388; Storey, I/I, 252-254.

maalesef günümüze gelmemiştir. İbn el-Esir, İbn el-Adim ve İbn el-İbri bu eserden faydalanmışlardır. *Melik-ndme* müellifi Selçukluların ilk devirleriyle ilgili bilgileri İnanç Bey'den almıştır.⁹⁸

Siyaset-ndme: Bu devirde yazılan Farsça tarihi kaynaklardan biri de Nizamülmülk'tin *Siyaset-nâme'sidir*. Nizamülmülk bu eseri 484/1091 yılında Melikşahın isteği üzerine kaleme almıştır. Eserde devlet idaresinden, gelecekte Selçuklu Devleti'nin karşılaşacağı problemlerden bahsedilir. Kitap 1891 yılında Paris'te, 1310, 1320, 1334 yıllarda ve daha sonra Tahran'da. 1990 yılında Mehmet Altay Koymen tarafından İstanbul'da olmak üzere defalarca basılmıştır. Türkçeye tercümesi Nureddin Bayburd'lu tarafından yapılmış, 1981 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Mucmel el-tevrih: Bu devirde yazılan, müellifi bilinmeyen Farsça başka bir önemli tarih kitabı *Mucmel el-tevrih*'tir. Yaratılıştan 520/1126 yılına kadar gelen bu eser İran tarihi açısından önemlidir. Kitapta verilen bilgilerin bir kısmı efsane ile karışmıştır. Şemsî-hicri 1317 yılında, 1936 yılında Tahran'da A. Ramazani tarafından neşredilmiştir. İçinde Türkler hakkında kıymetli bilgiler bulunur. Bu kısım Türkçeye tercüme edilmiştir.

Bu devirde yazılan Farsça tarihlerden biri de *Tarih-i Sistan* adlı kitaptır. Bu kitap 1936 yılında Tahran'da basılmıştır. Paris nüshasının sonunda Gazneliler tarihine dair bir fasıl bulunmaktadır. Diğer bir önemli eser ise Selçuklu vezirlerinden Anuşirvan b. Halid'in Selçuklulardan ve vezirlerinden bahseden *Füturu zamân el-sudur* adlı kitabıdır. Bu eserin metni günümüze gelmemiştir. Fakat, ileride anlatacağımız gibi İmadeddin el-Katib el-İsfahani bu eseri Arapçaya geçiren *Nusrat el-fetre* adlı Selçuklu tarihine

BiYOGRAFI KİTAPLARI VE İLİM TARİHİNE DAİR ESERLER

Tarihciliğin bu safhasında her ne kadar din alimleri siyasi tarihçiliği katiplere (bürokratlara) bıraktılarsa da daha gem's, bir saha olan biyografi (hal tercumesi) alanında eserler vermeye devam ettiler. Birinci bölümde görüldüğü gibi, hal tercumesi de klasik tarihçiliğin bir koludur. Biyografi yazarlığı siyasi tarihin hanedanlar tarihi halini almasından sonra da eski şeklini kondu. Gerçekten. Peygamberin varisi olan ulemanın hayatları alim tarihçilerin gözünde İslam ummetinin gerçek tarihini siyasi kuaüslerden daha doğru temsil ediyordu.

Cl. Cahen, *La Syrie du Nord*, s.71, 75, 78; Şakir Mustafa, Ü, 3S6; AH Sevim, *Selfüklular tarihi, Bugyer ei-*

taleb'ten segmeler, TTK, Ankara 1982, s.XIX.

Şakir Mustafa, Ü, 392; Storey, I/I, 67-68; *hldm coğrafyacılarwa göre Türkler*, s.30-35.

Genellikle ilmi bir özellik taşıyan hadissilerin, dilcilerin, şairlerin, ediplerin, fakihlerin, felsefecilerin, tabiplerin hayatlarından bahseden kitaplar yanında tek bir alimin, bir şehirde yaşayan alimlerin veya bütün sahalardaki alimlerin ve siyasi şahsiyetlerin hayatlarından bahseden kitaplar yazıldı. şehir tarihleri meydana getirildi. Bu arada genişli ilim dallarında eserler yazan alimlerin hayatları ve kitaplarından bahseden ilim tarihine dair eserler telif edildi.

Bu biyografi kitaplarının ortak bazı noktaları vardır. Genellikle hadisçilerin yazdığı kitaplarda isnad geleneği korunmuştur. Büyük ölçüde şahısların adları, kronolojik unsurlar, bilhassa vefat tarihleri son derece büyük bir titizlikle tesbit edilmeye çalışılmıştır. Kisilerin hayatlarında geçen belli başlı olaylar nakledilmiş. şairlerin şiirlerinden, hakimlerin vecizelerinden örnekler verilmiş., kişilerin ilmi, edebi şahsiyetleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Daha geniş hal tercümelerinde şahsın hayatına ilgili bazı fıkralara, hikayelere yer verilmiştir. Zaman zaman kısa notlar halinde siyasi olaylara değinilmiştir. Yukarıda bahsedilen el-Cahsiyari, Ebt'l-Ferec el-İsfahaitf, Muhammed b. Yusuf el-Kindi ve el-Sabilerin kitaplarında siyasi tarihle biyografi içindedir. Daha sonra, pek çok tarih kitabında aynı usul uygulanacaktır. Bunun için tarih kitapları biyografi, biyografi kitapları siyasi tarih bakımından önemlidirler. Siyasi tarihlerde ihmal edilen birçok bilgiyi, bilhassa kültür tarihiyle ilgili bilgilerin çoğunu biyografi kitaplarında bulmaktayız. Bu bakımdan biyografi kitapları tarih kitaplarının eksik noktalarını tamamlamaktadır.

Buna karşılık otobiyografi sahasındaki eserler azdır. el-Müeyyed-fiddin (ölm. 1087) *Sireta'di* eseri, ilerde göreceğimiz Usame b. Münkiz (ölm. 1088)'in *Kitab el-i'libafi* ve

Abdullatif el-Bagdadi (olm. 1232)'nin *Siretti hayati* adh kitabı bu nevidendirler. Ayrıca, zamanların tarihlerini yazan bazı şahıslar c.es.itli olaylar dolayısıyla hayatlarından daimi halde bahsediciler. Bazı biyografi yazarları kitapların sonunda kendi biyografilerine yer verirler.

Bu arada ilim tarihi sahasında da bazı önemli kitaplar yazılmıştır. Bunların en eskisi İshak b. Huneyn (olm. 910)'nin *Tarih el-etibba ve'l-felasife* adh kitabıdır. Bu eser tam bir biyografi kitabı sayılmaz. Fr. Rosenthal tarafından *Oriens'm* 1954 (VÜ. 55-88) sayısında, Fuad Seyyid tarafından İbn Cülcül'un *Tarih el-etibbsimn* sonunda yayımlanmıştır. Aynı konuda IX. asır müelliflerinden Fısiyon el-Tercüman başka bir eser yazmıştır. İbn Ebi Usaybia ve el-Kifti bu kitaptan çok sayıda nakiller yaparlar. Bu iki müellifin en önemli kaynaklarından biri ise İshak b. All el-Ruhavi'nin *Edeb el-tabib* adh kitabıdır. Bu kitap zamana gelmiş ve İngilizce'ye çevrilmiştir. Meşur tabib Ebi Bekr el-Razi (olm. 313/925) de *Siret el-etibba*, *Tarih el-bimaristdnat* adlarında kitaplar yazmıştır. Aynı sıralarda Ebu

Said Zahid el-Ulema da bir kitap yazmıştır. IV/X. yüzyıl ortalarında Endülüslü alimlerden İbn Cülcül *Tdrih el-etibbd* adında muhtasar bir eser yazmıştır. Bu kitap zamana gelmiş ve Fuad Seyyid tarafından 1955 yılında Kahire'de, 1986 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz önemli tarihçilerden bazıları aynı zamanda biyografi yazarlarıydı. Şimdi bu devrede yaşayan diğer önemli biyografi yazarlarından bahsedelim:

1. el-Sicezi, Muhammed b. Tahir b. Behram: Meşur filozof el-Farabi ile Yahya b. Adi'nin talebelerindedir. Mantıkçi sıfatıyla bilinir. 370/980 yılına kadar yaşayan eskicak ve İslam devri filozoflarından bahseden *Sivan el-hikme* adında bir biyografi kitabı yazmıştır. Bu eser kaybolmuş. fakat adı bilinmeyen biri tarafından yapılan muhtasar zamanımıza gelmiştir. Bu muhtasar Abdurrallman Bedevi tarafından 1974 yılında Tahran'da yayımlanmıştır. İbn Funduk diye tanıyan Alt b. Zeyd el-Beyhaki (61m. 1169) bu esere bir tetimme yazmıştır. Bu tetimme hicri 1351 yılında Lahor'da, 1946 yılında Dimask'ta basılmıştır. Bazıları *Sivan el-hikme'nin* muhtasarı da el-Beyhaki'nin yapıpı olabileceğini söylerler. Daha sonra, 1200 yılı civarında başka biri el-Beyhaki'nin tetimmesine yeni bir tetimme yazmıştır. Bu tetimme zamanımıza gelmiştir. Şihabeddin Yahya b. Habes_ el-Suhraverdi (61m. 1188)'nin hayatıyla sona erer. Bu eser basılmamıştır.¹⁰⁰

2. Ibn el-Nedim, Muhammed b. Ishak: 325/937 yih civarında büyük ihtimalle Bagdad'ta doğdu. Genellikle hayatım bu şehirde kitapçılık yaparak geçirdi. Babası da bir kitapçıydı. Eserinin içinde zikrettiği hocaları genellikle Bagdadlılardı. Bunlar arasında Ebu Said el-Sırafi, Muhammed b. Tahir b. Behram el-Sıcezi, Muhammed b. Yusuf el-Nakid, Ebü'l-Ferec el-İsfahani vardır. Hicri 400/1010 yılında doğmuş olmalıdır.

Ibn el-Nedim ününü *Kitab el-fihrist* adlı eserine borçludur. Bu kitap İslam dünyasında 377/987 yılına kadar yazılan veya Arapça'ya tercüme edilen kitaplardan, müelliflerinden bahseder. İslam'ın ilk dört asrındaki ilmi faaliyetin adeta bir aynasıdır. Kitap X maddeden meydana gelir. İlk alt maddede Müslümanlar tarafından meydana getirilen ilimlerden, bu konularda eser yazan müelliflerden ve eserlerinden bahseder. Bu kısmın birinci maddesinde sesli alfabelerden, Arap alfabesinin ortaya çıkışından, *Kur'an* ilimlerinden; ikinci maddesinde Nahiv ilminden, üçüncü maddesinde

el-Kifl, s.185, *El*², 1, 156; *GAL*, I, 212, 5.1, 377-378; *Zirikl*, VI, 171.

hadislerden, tarihçilerden ve kitaplardan; dördüncü maddesinde şairlerden, şairlerden, divanlarından; beşinci maddesinde mutasavıflardan. kelimelerden, bunların eserlerinden bahsedilir. Eski nesirlerde bu kısma ait Mutezile'den bahseden kısım eksikti. Chester Beatty nüshasından buharından sonraki nesirlerde ve tercümelerde Mutezile kısmı da yer almaz. Altıncı maddesinde fakihler, ve eserlerinden bahsedilir. Kitabın VÜ-X. maddeleri ise ulum el-evall, ulum el-kavm veya ulum el-kadime denen eski milletlerden Müslümanlara geçen ve Müslümanlar tarafından geliştirilen ilimlerden bahseder. Bunlardan VÜ. maddede felsefe, matematik, astronomi, tıp, mekanik ilimlerinde Arapça'ya tercüme edilen, Arapça yazılan eserlerden, mütercimlerden bahseder. Hımi tarihi bakımından son derece önemlidir. Bununla beraber bazı bilgiler gerektiği şekilde anlatılmamıştır. Böyle kişilerin başında el-Harezmi ile el-Farabi gelir. VÜI. maddede *Binbir Gece Masalları'ndan* diğer eğlenceli eserlerden, IX. maddede dinler tarihinden, X. maddede kimyadan ve kimyacılarından bahsedilir. Kitap biyografiden çok bibliyografya ve ilimler tarihi açısından önemlidir. Müellifi bilinmeyen eserleri de içerir. Her maddenin başındaki kısa girişler, genel duruma toplu ve kısa bakışlar bir yenilik oluşturmuştur. Sonraki müelliflerden pek çoğu bu kitaptan faydalanmışlardır. Kitap ilk defa 1871-1872 yıllarında Flügel tarafından Leipzig'de basılmıştır. Kahire'de 1348 yılında ihtimamsız başka bir baskısı yapılmıştır. Mutezile'ye ait kısım, Chester Beatty nüshasına Ibn el-Furat'ın notu ilave edilerek Arberrj' tarafından *İslamic Research Association Miscellany'de* 1949 yılında Kalkita'da, J.W. Füek tarafından 1955 yılında Lahor'da *Professor M, Shaft' Presentation*

Volume, s.51-74'te yaymlanmıştır. Bu kısım da ilave edilerek *el-FihrisCin* tamamı Rıza Teceddüd tarafından 1974 yılında Tahran-Beyrut'ta, 1978 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Ayrıca Farsça, Urduca, İngilizce (bu tercüme Bayard Dodge tarafından yapılmış, 1970 yılında New York'ta yaymlanmıştır) dillerine tercüme edilmiştir.¹⁰¹

Ibn el-Farazi, Abdullah b. Muhammed: 351/962 yılında Kurtuba'da doğdu. Bu şehirde cesitli alimlerden, bilhassa Ebu Zekeriyya Yahya b. Malik ve Muhammed b. Yahya b. Abdulaziz'den okudu. 382/992 yılında hacca gitti. Bu seyahati sırasında Kayıran, Kalüre, Mekke, Medine gibi şehirlerde kalarak derslere katıldı. Arapça, fıkıh, hadis, edebiyat. tarih sahasında yetişti. Endülü's'e döndükten sonra bir müddet Kurtuba'da ders verdi. Ardından Belensia (Valencia) kadisi oldu. Murabitilerin Endülü's'u zaptı

IA, IX, 167-169, *EL*, ÜI, 919-920; *GAL*, I. 147, *S.I*, 226; Günaltay, s. 102-103; Rosenthal, s.50.103, 176, 258. 695; Sezgin, I, 385-388; Zirikli, VI, 29.

sırasında 403/1013 yılında öldürüldü. *Tdrihil ulemd el-Endelus* adlı eseri bize kadar gelmiş, F. Codera tarafından 1891 yılında Madrid'te, İbralüm el-Ebyari tarafından 1984, 1988, 1989 yıllarında Kahire'de nesredilmiştir.¹⁰²

Bu devrede Endelus'te yazılan tarih ve biyografi kitapları arasında el-Humeydi (61m. 488/1095)'nin *Cezvet el-muklebis ft zikri vüldt el-Endelus* adlı eseriyle, Feth b. Hakan el-Kaysi (ölm. 529/1134)'nin *Kaldid el-ikydn ve mehasin el-a'ydn, Matmah el-ecijus ve mesrah el-teneffus ft mtileh ehl el-Endelus* adlı biyografi kitapları vardır. Feth'in eserleri defalarca basılmıştır.

4. el-Sülemi, Ebu Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyn: Büyük mutasavıflardan ve tasavvuf tarihçilerindedir. 325/936 yılında Nisabur'da doğdu. Babası zamanında mutasavıflandı. Onun ölümü üzerine annesi tarafından dedesi olan Ebu Amr İsmail b. Nticcyd tarafından büyüdü. Dedesi derslerinde ve meclislerinde torunu Muhammed'i daima yanında buldururdu. Arapça, tefsir, hadis ve tasavvuf üzerinde 9ahsmalanmı yoğunlastırdı. Rey, Hemedan, Merv, Bağdad ve Hicaz gibi yerlere ilim tahsili ve hac için seyahatler yaptı. Ünlü mutasavvıf Ebu Nasr el-Serrac ile gortistti. Dedesi olunca ona epeyce bir servet bıraktı. Bu sayede zengin bir kütüphane edindi. Nisabur'da bir hanıka yaptırdı. 412/1021 yılında olunca bu hanıkaya gomodü. Talebelerinin en meşhurlarından biri Ebu'l-Kasım el-Kuşeyri'dir. Tasavvuf ve tefsir sahasında değerli eserler yazdı. Bizi burada ilgilendiren eseri meşhur mutasavıfların hayatlarından bahseden *Tabakdt el-sufiyye* adlı kitabıdır. Büyük bir çalışma mahsulü olan bu kitap bize kadar gelen *Tabakat el-sufiyyelenn* en eskisidir. Talebisi el-Kuşeyri /fw^/e'sinde, Abdullah el-Ens^n *Tabakat'mfa*

bu eseri esas almıslar. ona yeni ilaveler yapmıslardır. Bu kitap sufilerin hayatından bahseden kitaplara temel teşkil etmiştir. Cami'nin *Nefehat el-uns* adlı eseri ve onun Lami'i tercümesi de bu kitabın genişletilmiş ilaveli şekilleridir. *Tabakdt el-sufiyye* J. Pedersen tarafından 1960 yılında Leyden'de. Nurreddin el-şenbc tarafından 1372/1953, 1969 yıllarında Kahire'de yayımlanmıştır.¹⁰³

5. el-Sealibi, Abdülmelik b. Muhammed: 350/961 yılında Nisabur'da doğdu. 429/1038 yılında aym şehirde öldü. Eserlerini ithaf ettiği kişiler arasında Harezmsah Me'mun, Gazneli Mahmud ve kardeşi Nasr, Mikalilerden Ebu'l-Fazl Ubeydullah vardır. Didaktik tarzda pek çok edebiyat kitabı yazmış; bunların çoğu zamammıza gelmiştir. Bizi burada ilgilendiren eseri devrindeki

⁰² *IA*, V/Ü, 853-854, *Ef*, ÜI, 785; *GAL*, I, 338, *S.I*, 577-578; Zirikli, IV, 121.

⁰³ *IA*, XI, 94-95; *GAL*, I, 200, *S.I*, 361; Sezgin, I, 671-674; *NevSdir el-mahtHtat*², s.481 -482; Zirikli, VI, 99.

şairler ve ediplerden bahseden *Ye lime t el-delir ji meüasini elil el-asr* adlı antolojisidir. Bu eserini 384/994 yılında bitirmiş, daha sonra yaptığı ilavelerle ' - 407/1017 yılında son şeklini vermiştir. Kitapta bahsedilen şahıslar ülkelerine V- göre teitibedilmiştir. Her şahsın hayatına dair kısa bilgi verdikten sonra

sürlerinden örnekler getirir. Kitap 1304 yılında Dimask'ta, 1934 yılında Kahire'de olmak üzere iki defa basılmıştır. Bu baskılarda farklılıklar olduğu gibi yazmaları da farklıdır.

Sealibi bu kitabına *Tetimmet el-Yetime* adıyla bir de zeyl (devam) yazmıştır. Bu tetimme de zamammıza gelmiştir. Bu zeyilde esastaki bazı şahısların da bulunduğu görülür. Daha sonra Baharzi (ölm. 467/1076) Sealibi'nin bu iki eserine *Dumyet el-kasr* adıyla yeni bir zeyl yazmıştır. kitabı hayatının son senelerine kadar getirmiştir. Bu eser de zamammıza gelmiştir. Abdülfettah M. el-Hulv-Sami Mekki el-Ani tarafından 1968, 1971, 1973 yıllarında Kahire'de basılmıştır. *Dumyet el-kasr'a*. el-Haziri (ölm. 1172) *Zinel el-de.hr*, Ebü'l-Hasan el-Beyhaki *VişAh el-Dumye* adlı zeyilleri yazmışlar. şairlerin-ediplerin antolojisini zamanlarına kadar getirmişlerdir. İmadeddin el-Katib el-İsfahani (ölm. 1201) ise VI/XÜ. yüzyıl şairlerinden bahseden 10 ciltlik *Handet el-kasr* adlı eserini yazarak şairler-edipler antolojisini 570/1174 yılında kadar getirmiştir. İmadeddin daha sonra bu büyük eserin 3 ciltlik bir zeyl yazmıştır. Ve eseri 592/1196 yılına kadar getirmiştir. ileride

Haride ve zeylinden bahsedilecektir. Sealibfnin *Tuhfel el-vuzera* adındaki tarih-edebiyat kans,imi eseri isc Regina Heinecke tarafmdan 1975 yihnda Beyrut'ta. Habib Ali el-Ravi tarafmdan 1977 yihnda Bagdad'ta yayinlanmiştir.¹⁰⁴

6. Ebu Nüaym el-Isfahani, Ahmed b. Abdullah: 336/948 yihnda Isfahan'da dogdu. Memleketinde tahsilini tamamladiktan sonra 356/967 yihnda Bagdad'a gitti. Ardmdan Mekke, Basra, Nisabur gibi zamanm büyük merkezlerini dolasti. tlmimi ilerletti. 430/1038 yihnda Isfahan'da oldü. Hadisgi, fakih, kelamci ve tarihpiydi. Sahabe'nin, Tabiun'un, büyük zahidlerin ve mutasavviflarm hayatlanndan bahseden *Hilyet el-evliya ve labakal el-esfiyd* adh önemli bir eser yazdı. Bu eser dort cilt halinde 1932, 1939 yillannda Kahire'de, 1974 yihnda Beyrut'ta yaymlanmistir. Daha sonra bu eseri Ibn el-Cevzi gerekli ilaveler yaparak *Sifat el-safve* adiyla, Muhammed b. el-Hasan el-Vasiti (olm. 1374) *Mecma' el-ahbab ve tezkiretü uli'-elbab* adiyla muhtasar hale getirmişlerdir.

Ebu Nüaynfm diger önemli tarih kitabı *Tdrihü Isfahan (Zikru ahbdri Isfahan)* adh iki ciltlik eseridir. Bu eserde Isfahan tarihinden ve Isfahan'da

^{im} yetisen önemli kişjlerden ve alimlerden bahseder. Eserdeki biyografiler alfabetik tertibedilmistir. Kitap Dedering tarafından 1931-1934 yillannda Leyden'de nesredilmistir.¹⁰⁵

7. el-Bîrûnî, Ebu'l-Reyhan Muhammed b. Ahmed: 362/973 yihnda Harezmi'nin bass_ahri Kat'ta dogdu. İranlı asıllı olduğu iddia edilirse de bu doğru olmamalıdır. Arap^a'yi daima Farsga'ya tercih eder. Türk asıllı olması ihtimali de vardır. Erken yaşta babasını kaybetmiş. Harezmişahlar sulalesinden

** ünlü riyaziyeci (matematikçi) Ebu Nasr b. Irak tarafından eğitilmiş. ve himaye edilmiştir. 995 yihnda Harezmsah Memun, Kat şehrini aldığı sırada rasadlar yapıyordu. Bu sırada sarayda bir göreve getirilmiş, ilmi faaliyetlerine ara

vermiş olmalıdır. Bundan sonra, el-Birum'yi Rey'de, daha sonra Cürcan'da Ziyarilerden Kabus b. Vesmgir'in yanında görüyoruz. 1000 yihnda tinli eseri *el-Asdr el-bakiye an el-kurun el-hdliyyeyi* tamamlar, 1009 yihnda Harezmi'ye Curcaniye'ye döner. Harezmsahlardan büyük itibar görür. Ibn Sina. ei-Mesiht ve tbn Miskeveyh gibi zamanın ünlü alimleriyle arkadaşlık yapar. 1017 yihnda Gazneli Sultan Mahmud Harezmi'ye ele geçirince Ibn Irak ile el-Birum'yi beraberinde Gazne'ye götürür. el-Biruni bundan sonra hayatının kalan kısmını Gazneli Mahmud ve oğlu Mesud'un himayesinde ilmi çalışmalarını sürdürür, 440/1048 yihnda Gazne'de ölür.

el-Bîrûnî Ortacag İslam dünyasmm yetiştirdigi en büyük alimlenn basmda gelir. Astronomi, matematik, tip, fizik, tarih sahalannda eserler yazmıştır. 0 bir siyasf tarihgiden gok ilim ve dinler tarihgisidir. Astronomi ile ilgili kitaplannda cografya, ilim tarihiyle ilgili gok önemli bilgiler verir. Bizi burada ilgilendiren eserleri *el-Asar el-bakiye an el-kurun el-haliye* ile *Kitdbü tahkiku ma li'l-Hind* adh kitaplandır. Birinci eserde cesitli milletlerin kullandiklan takvimler, bu milletlerin hükümdarlan, dinler tarihi, bayramlan. cografya, arkeoloji, jeoloji gibi konularda bilgiler verir. Kitap Ed. Sachau tarafından 1878-1879 yillannda Leipzig'te neşredilmiştir. Daha sonra 1923 yihnda yeni bir tabi yapılmıştır. Anas Halidof eserden yaymlanmamış bir kısmi tesbit etmis, bu kısmi 1959 yihnda Petersburg'da nesretmiştir. 1983 yihnda Beyrut'ta yeni bir baskisi yapılmıştır. *Kitdbü tahkiku ma li'l-Hind* ise Hind kültürü üzerindeki arastirmalanndan bahseden bir eserdir. Hind felsefesi, ilmi, dinleri, tarihi, cografyasi bakimmdan son derece önemli bir

IA, IV, 41. *El*², 1, 146-147; *GAL*, I, 362, S.I, 616-617; Rosenthal, s.220, 223, 233.....; şakir Mustafa, Ü, 97-

98;*Nevddh el-rnahtittat*². s.261; Zirikli, I, 157.

eserdir. Bizzat el-Bîrûnî'nin arastirmalarma dayanir. el-BTrum Hindistan'a giderek Sanskrit'e ogremnis, Hindlilerin yazdığı kitaplan okumus, Hindh alimlerle gb'rusmustur. Eserin İslam ilim tarihinde ikinci bir ornegi yoktur. Eserin metni Ed. Sachau tarafmdan 1887'de Londra'da yaymlammstir. Sachau 1888'de kitabm Ingilizce tercumesini, 1910 yilmda ikinci nesrini bastirmıştır. 1962 yihnda Haydarabad'da baska bir baskisi yapılmıştır. el-Bîrûnî nin bunlardan baska, *Tenkih el-levdrih*, *Ahbdr el-Mubeyyiza ve'l-Kardmita*, *Kitab el-mi'isamere ji ahbdri Harezni*, *Kitdb el-makdlat ve'l-drd ve'l-diydndt* adh tarihli ilgili eserleri vardı.¹⁰⁵

8. el-Maverdi, Ali b. Muhammed: 364/974 yihnda Basra Ma dogdu. Basra ve

Bagdad'ta sesitli alimlerden okudu. Müderrislik ve kadihk yaptı. Halife el-Kadirin himayesini gordü. 450/1058 tarihinde Bagdad'ta oldu. Buyuk bir fakihti. İslam devlet teskilatiyla ilgili daha cok nazariyata dayanan eserler yazdı. Bunlarm en oncmlisi *el-Ahkam el-sultariye'far*. Bu eser ilk defa R. Enger tarafmdan 1853 yilmda Bonn'da ne^rdildi. Daha sonra Kahire'de cok sayida baskisi yapildi. Devlet teskilatiyla ilgili diger eserleri *Kavdnin el-vizdre*, (Fuad Abdulmunim Ahmed-M. Süleyman Davud tarafmdan 1978 yihnda tskenderiye'de, ardmndan 1979 yilmda Ridvan el-Seyyid tarafhdan

1 \\\

Beyrut'ta yaymlanmistir), *el-Rutbeji taleb el-hisbe'dir*.

9. Ibn Sa'id, Ebu'l-Kasim Sa'id b. Ahmed: 410/1019 yilmda AlmenaMa ilimle uğraşan bir aileden dogdu. Once Kurtuba'da, daha sonra. 438/1046 yihndan itibarcn Tuleytille (Toledo)'de ?eşitli alimlerden dil, fıkıh, edebiyat. tarih, hesap. geometri dersleri aldı. Hocalan arasmda Hişam b. Ahmed el-Kinani., Kasim b. Ebi'I-Feth b. Muhammed b. Yusuf ve !bn Hazm vardı. Bundan sonra Toledo hükümdari Yahya b. Zunnun'un sarayında katiplik yaptı. Daha sonra Yahya tarafmdan kadiliga getirildi. 462/1070 yilmda oldu. Eserlerinden *Cevamiu ahbdr el-umem min el-Arab ve'l-acem* ile *Tabakat el-umem* meshurdur. Birinci eser bir dünyatarihiydi. Fakat, gtinumuze ulasmadı. İkinci eser ise zamammiza ulasmis, 1912 yihnda Luis şeyha tarafmdan, 1985 yilmda Hayat Bu Alevan tarafmdan Beyrut'ta iki defa yaymlanmistir. İkinci baskı bir edisyon kritiktir. *Ibn Said* bu eserin mukaddimesinde insanlan Farslar, Keldaniler, Suryaniler-Babiller, Yunanlılar-Avrupahlar, Misirhlar,

IA, Ü. 635-647, *El²*. I, 1273-1275; *GAL*, I, 469-470, *S.I.* 870-874; Rosenthal. s.98, 104, 108. 114, 130, 159, 175, 176, 200, 237, 242, 243, 248; *İslam cografiyacilarma göre Turkler*, s.195-201; Sezgin. V, 375-383, VI, 260-276; Zirikll, V, 314.

IA, VÜ, 409, *El²*, 859-860; *GAL*. L 386, *S.I.*, 608-609; Sakir Mustafa, Ü, 101-102; *NevMir el-mahtfila?*, s.336-337;Ziriklt, IV, 327-328.

Turkler. Hindliler. £inliler olmak üzere yedi kisma ayınr.Bunlann ozelliklerinden. yurdarından bahseder. Sonra, Hindlilerden, iranhlardan, Keldanilerden, Yunanhlardan, Romahlardan, Sabülerden, Misirhlardan, Araplardan, Benu israiFden, bunlarm ges_itli ilimlere, bilhassa felsefe vc ulüm el-evail (musbet ilimler)'e katkılanndan, bu konularda yetişen önemli alimlerden ve eserlerinden bahseder. Arap^a'ya tercüme yapan btiyük mutercimlerden soz eder. Kitap eski milletlerin ilmc, mcdeniyele katkılanndan bahsettiği için ilim tarihi bakımından önemlidir. Bunlardan başjka, *Sivan el-hakme ft tabakdt el-hukemd*, *Makldtu eh! el-milel ve I-nihal*, *Tdnh el-ialdm* adlı kitaplan vardı.¹⁰

10. Hatib el-Bagdadi, Ahmed b. Ali: 392/1002 yihnda Bagdad'm gun'eyindeki Derzican koyünde dogdu. Küçük yaşta tahsilc başladı. Bagdad, Kufc, Basra şehirlerindeki geşitli alimlerden dil, hadis. fıkıh,tarih dersleri aldı. Sonra. tahsilini tamamlamak için tran'a gitti. Hemedan. Rev ve Nisabnr'da 9Çşitli alimlerden okudu. Goruşlerinden dolayı mcslekdaşlan Hanbelüerlc arası acıldı. şafn mezhebine gccti. İtikadi mezhebi ise E^ariliktir. Halife Kaim-biemrillali'm himayesini gordü. Bagdad'ta Mansur Camü'nde hadis okuttu. Besasiri kargaşası sırasında şam'a kacti, Haleb, Dima^k, Trablus, Sur. Kudlis şehirlerinde bir

muddet oturdu ve dersler verdi. Selcukluların Bagdad bölgesinde düzeni sağlamalardan sonra vatan Bagdad'a döndü. 463/1071 yılında bu şehirde oldu. . . . . - . . . . . «,•; , - ^ . M . . . . .

Hatib el-Bagdadi hadis ilminde hafız derecesine yükselmiş büyük bilginlerdendir. Hadis, tarih sahasında 55'ten fazla kitap yazmıştır. Bunların en meşhuru *Tarihü Medinet el-Selâm Bagdad* olup 14 ciltten meydana gelir. Kitabın birinci cildinde Bagdad şehrinin kuruluşundan, topografyasından, tarihinden, önemli binalardan bahseder. Diğer ciltlerde ise alfabetik tertipte Bagdad'ta yetişen ve Bagdad'ta ziyaret eden alimlerden, büyük kişilerden bahseder. Kitap çok büyük bir inceleme mahsulüdür. 1931 yılında Kahire'de, 1965 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Bundan sonra yazılan çok sayıda şehir tarihine örneklik yapmıştır. Daha sonra, el-Sem'ani ve İbn el-Dübeysi esere zeyiller yazmışlardır. Hatib el-Bagdadi'nin bu eserinden başka *Mendkib el-İmâm, el-Muttefik ve l-mufterik fi esmü ricl el-hadis* gibi

Tabakat el-İmâm, nr. Hayat Bu Alevan Beyrut, 1955; *GAL*, 1, 343, 5.1, 585-586; *Nevdir d-mahlfitar*. s.101; Zirikli, ÜI, 186.

hadisgilerin hayatından ve değerlendirilmelerinden bahseden kitapları vardır. Bunlardan bazıları basılmıştır.¹⁰⁹

11. İbn Abdülberr, Yusuf b. Abdullah el-Nemiri: 368/978 yılında Kurtuba'da doğdu. Babası ve dedesi ilmiye mesleğine mensuptular. Yusuf b. Abdülberr de aynı yola girdi. Kurtuba'da ünlü alimlerden Arapça, hadis, fıkıh dersleri aldı. Endülüs'te bazı şehirlerini dolaşarak bilgisini artırdı. İslam dünyasının doğusundaki alimlerle mektuplaştı. Lizbon ve şentelerin kadilıklarında bulundu. 463/1070 tarihinde öldü. Hadis, fıkıh, tarih konularında eserler yazdı. Tarih sahasındaki en meşhur eseri Sahabe'nin biyografilerinden bahseden *d-himh fi marifet el-Eshab* adlı kitabıdır. Kitap sahasında meydana getirilen en kapsamlı eserlerdendir. 1319 yılında Haydarabad'ta, 1957-1960 yılları arasında Ali Muhammed el-Becavi tarafından Kahire'de neşredilmiştir. Bu kitabı İbn Beşkuval tarafından bir istidrak (eksikleri tamamlayan kitap) yazılmıştır. Bu istidrak'ın bir nüshası Edirne Selimiye Kütüphanesi, nr. 319'da bulunmaktadır. Peygamberin hayatıyla ilgili *el-Durer fi ihtisar el-megazi ve 'l-siyer* adlı eseri ise Şevki Dayf tarafından 1966 yılında Kahire'de yayımlanmıştır. Bundan başka, Malik b. Enes, Ebu Hanife ve el-Şafii'nin hayatlarından bahseden *el-Intika fi fadail el-selaset el-İmmet el-fukuha* ve neseb ilminden,

hadisgilerden bahseden *el-Kasd ve'l-emem fi'l-tarif hi mid el-Arab ve 'l-acem, elAnbah aid kabdil el-ruvat* adlarında tip kitabı vardır. Bu tip eser 1350 tarihinde Kahire'de basılmıştır. *el-Kasd ve'l-emem* aynı zamanda A. Mahcub tarafından Fransızca'ya çevrilmiş, bu çeviri *RAfr. XCIX*'de 1955-1957 yılları arasında yayımlanmıştır.¹¹⁰

12. **Ibn Makula, Ali b. Hibetullah:** Aslen İsfahan yakınındaki Cerbazkan'dan olup 421/1030 tarihinde Bağdat yakınındaki Ukbera'da doğdu. **Ibn Bısrân, Ebtri-Tayyib el-Taben, Ebu'l-Kasim el-Kuseyri** gibi zamanın imlâ alimlerinden ve mutasavvıflardan okudu. Hadis, fıkıh, tasavvuf, tarih salâhlarında geniş bilgi sahibi oldu. Emir derecesine yükseldi. Şam, Mısır, el-Cezire, Maveraunnehr ve Horasan'ı ziyaret etti. Vezir **Ibn Muslime'nin** yakın adamlarından oldu. Büveyhilere karşı Abbasi halifesi **Kaim-biemrillâli** tarafından tuttu. Bağdat'tan Huzistan bölgesine gittiği sırada 475/1082 yılında Türk memlûkân tarafından öldürüldü. En meşhur eseri *cograiya-neseb-biyografi* kısmi olarak kaleme aldığı *el-lkmal ft l-rnu 'telif ve 'l-muhlehf*

¹⁰⁹ *IA, VÜ. 365-366, El, IV, 1142-1144; GAL, I, 329, 5.1, 562-564; Rosenthal, s.62. 65, 104, 125, 140. 144, 159, 172, 204; S. akir Mustata, Ü, 102-104; Nev&dir el-mahttila², s.407-408; Zirikt, I, 172.*

¹¹⁰ *El², ÜI, 695-696; GAL, I, 367, S.I, 629; Rosenthal, s.44, 48, 410, 429, 484, 489, 492, 529; Nevadir al-mahttila², s. 106-109; Zirikt, VÜI, 240.*

mm el-esma ve'l-kttna ve'l-ensab adlı kitabıdır. Dort büyük ciltten meydana gelen bu eser yer adlarına (nisbelere) göre alfabetik tertib edilmiştir. *Cograiya*, biyografi bakımından son derece önemli kaynaklardır. **Ibn Hallikan** bu kitabın bir benzerinin yazılmadığını söyler. Kitabın ilk altı cildi 1962-1967 yıllarında **Abdurrahman b. Yaliya el-Muallim el-Yemam ve Nayif el-Abbasi** taraflarından, yedinci cildi ise **Nayif el-Abbasi** tarafından 1976 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Müellif bu kitabı bir tekmile yazdığı gibi. vezirlerden bahseden başka bir kitap da yazmıştır. Tekmile zamana gelmiş, henüz basılmamıştır.¹¹¹

13. **Ebu İshak İbrahim b. Ali el-şirazi:** 393/1003 yılında Fars bölgesindeki Firuzabad'ta doğdu. Ülkesinde, Şiraz ve Basra'da çeşitli alimlerden fıkıh tahsil ettikten sonra, 415/1024 yılında Bağdat'ta geldi. Burada **Ebu Hatim el-Kazvini** ve **Ebri'l-Tayyib el-Taberi**'den fıkıh ve usul-i fıkıh tahsilini tamamladı. 430/1039 yılında Bağdat'ta şafüyye fıkhi okuttunaya başladı. Onun etrafına yayıldı. İhtisatlı yerlerden talebeler gelerek ondan

istifade ettiler. Bu talebeler arasından pek çok kadi çıktı. Nizamülmülk Bağdad'taki Nizamiye Medresesi'nin a'hişi şerefmi ona teklif etti. Fakat onun gelmemesi üzerine Ibn Sabbag medresesi a'ti. Nizamiye Medresesi'nde el-şirazi'ye bashocalık görevi verildi. Olimceye kadar bu medresede ders verdi. Hanbelilere karşı el-Esari kelamcı müdafaa etti. Halifenin isteğiyle 475/1083 yılında Nisabur'a bir seyahat yaptı. Nisabur'da İmam el-Haremeyn el-Cüveyni tarafından karşılandı. 476/1083 yılı başlarında Bağdad'a döndüğü sırada öldü. Yerine, el-Gazzali basmudcrist oldu.

Ebu İshak el-şirazi şafüyye fıkhının en büyük alimlerinden sayılır. Yazdığı fıkıh kitapları bu mezhep alimleri arasında çok revaç bulmuş. Üzerlerine çok sayıda eser yazılmıştır. Bizi burada ilgilendiren *Tabakat el-fukahd el-şafüyye* adlı kitabıdır. Bu eserde önemli şafüyye fakihlerinin kısa biyografilerini verir. Kitap basılmıştır. Önce, hocası Ebü'l-Tayyib el-Taberi ve el-Abbadi (ölm. 458/1066) bu konuda eserler kaleme almışlardır. el-Abbadi'nin kitabı zamanımıza gelmiştir. el-şirazi'den sonra pek çok alim *Tabakat el-şafüyye* adlı kitap yazmıştır. Bunların bir kısmından ileride bahsedilecektir.¹¹²

*El*², ÜI, 884-885; *GAL*, I, 354, S.I, 602; Zirikli, IV, 30; *NevMir el-mahtülat*², s.147.

KZ, s.1099-1102; *IA*, XI, 564; *GAL*, I, 387,5.1, 669; Zirikli, I, 51; Rosenthal, s.135; *Nevdir et-mahtülat*². s.185-187.

14. **İbn Ebi Ya'la, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed:** Mesjiir fakih ve kadi Ebu Ya'la Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Ferra'nın oğlu olup 451/1059 yılında Bağdad'ta doğdu. Babası gibi Hanbelilerin ileri gelen fakihlerindendi. 526/1131 yılında hizmetkarları tarafından öldürülmüştür. En meşhur eseri *Tabakat el-handbile* olup Ahmed b. Hanbel'den zamanına kadar yaşayan mes.hur Hanbeliyye fakihlerinden bahseder. Kitap sahasından eski eseridir. Daha sonra İbn Receb bu esere bir cilt yazmıştır. *Tabakat el-handbile* zamanımıza gelmiş ve 1371/1952 yılında Kahire'de basılmıştır. Bu baskı daha sonra Beyrut'ta tekrarlanmıştır. Ayrıca, Ahmed b. Hanbel'in hayatı hakkında *el-Mitcerred ft menakib el-imam Ahmed* adında bir eseri vardır. Hanbeliyye fakihlerinin hayatlarından bahseden ve vefatı hakkında tasvir yapan başka bir eser İbn Ebi Ya'la'nın çağdaşı el-Kadi Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Eyyub (ölm. 536/1141) tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserin bir nüshası zamanımıza ulaşmıştır.¹¹³

Ef, ÜI, 789; *GAL*, S.I, 557, 687; Zirikli, VÜ, 23; Kehhale, XI, 211.